

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Impact Factor : 4.014 (IIJIF)

International Multilingual Research Journal

Special Issue
January 2017

**Struggle of Social Reformers for Education in
Pre-Independence Maharashtra**

Editor

Prof.S.G.Rode

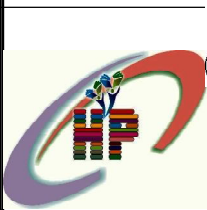
Publisher

Principal Dr.Balkrishna N.Zaware

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126

Mobi. 09850203295, 07588057695

❖ विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 4.014 (IIJIF)

Chief Patron:

- Hon. Shri Ajit Anantrao Pawar. (President, PDEA, Pune.
Hon. Adv.shri.Sandeep Kadam, Secretary, PDEA, Pune.
Hon. Shri. Rajendra Ghadage, President Representative, PDEA, Pu
Hon. Adv. Mohanrao Deshmukh, Treasurer, PDEA, Pune.
Hon.shri. P. E. Kulkarni, Deputy Secretary, PDEA, Pune.
Hon. Shri. A. M. Jadhav, jt. Secretary, PDEA, Pune.

Chief Editor - Prof. S. G. Rode

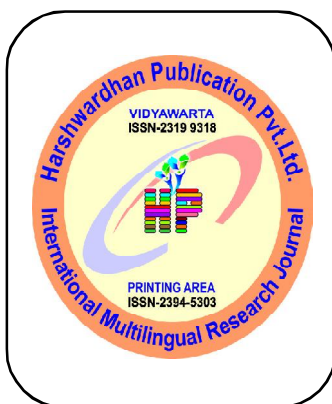
Publisher - principal Dr. B. N. Zaware.

Assistant Editor -

- (1) Dr. Y. B. Kholam, Department of physics.
(2) Organizing Secretary - Dr. Sasane A. N.
(3) Joint Organizing Secretary - Prof. Palke K. R.

Public Relation Officer -

- (1) Dr.V.M. Shinde.-HoD - Dept. Of Chemistry AP college, Pirangut
(2) Prof. A. E. Humbare - Librarian - AP College, Pirangut.

Note : The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. 'Vidyawarta' dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Vidyawarta is not necessary. Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

|| Index ||

1) Contribution of Savitribai Phule in the field of Education Dr. Borawake Kranti Suhas, Pirangut Tal Mulashi, Dist Pune	06
2) Mahatma Jyotirao Phule: Enlightened reformer of Indian education FAIZAL T K, Manjeri, Malappuram, Kerala	09
3) THE EDUCATIONAL WORK OF CHHATRAPATI SHAHU MAHARAJ OF KOLHAPUR Mr. Shripad Shridhar Desai, Kolhapur	12
4) The Work of Tarabai Modak for Pre-Primary Education in Maharashtra Mrs. Shital S. Desai, Kolhapur	16
5) Education Struggle of British Ruler: A Study Kadu Jalindar Dadabhau, Pune University.	19
6) A STUDY OF BABURAOJI GHOLAP'S CONTRIBUTION IN THE FIELD OF EDUCATION..... Prof. Rode Sahadev Gangaram, Pirangut, Pune.	23
7) The unknown Crusader of Female Education in Pre-Independent India:..... Prof. Rajendra Vithal Waghmare, Khamgaon Distt. Buldana	26
8) Social Reformers and the Educational Development in Maharashtra Savita Shankar Malge-Balaji Ganpatrao Botewad, Osmanabad	28
9) The Forgotten Heroine: Savitribai Phule Manodip Thakur	32
10) NATIONAL EDUCATION AND SWADESHI MOVEMENT Dr. Raghunath D. Shelke, Ghrgoan, Tq. Shrigonda, Ahmednagar	35
11) The Notion of Education and Depressed Society in the Vision of Dr. Panjabrao Deshmukh Dr. Nandkishor Nanasaheb Ugale, Tal-Mulshi, Dist-Pune	40
12) BYRAMJEE JEEJIBHOY MEDICAL SCHOOL, POONA (1877-1947) Dr. Meherjyoti Sangle, Mumbai	41
13) SAVITRIBAI PHULE : MILESTONE OF INDIAN EDUCATION Arti Vijaykumar Bhosale-Nilesh Chandrakant Adhav, Pune	48
14) महाराष्ट्रातील शैक्षणिक परिवर्तन: अहमदनगर जिल्हयाचा विशेष संदर्भ डॉ. अर्चना टाक, लातूर. महाराष्ट्र	50

15) सामाजिक शिक्षणतज्ञ-सावित्रीमाई फुले डॉ. गाडेकर बी. पी., लातूर	57
16) शिक्षण विषयक ध्येय धोरणाचा ऐतिहासिक परामर्ष भामे गणेश पंढरीनाथ पुणे	60
17) महात्मा फुले:स्त्री-शूद्रातिशूद्रांच्या शिक्षण स्वातंत्र्याचे प्रणेते मुसळे नवनाथ पंढरीनाथ-कांबळे प्रशांत संपत्ती, जळकोट	64
18) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महाराष्ट्रातील शैक्षणिक योगदान प्रा. पालके किसन रामराव,,पिरंगुट, ता. मुळशी, जि. पुणे.	68
19) मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार प्रा. दिनकर रावजी मुरकुटे पिंपरी, पुणे	71
20) ब्रिटिशांची शिक्षण नीति व भटक्या विमुक्तांचा शैक्षणिक संघर्ष श्री. केरकळ अर्जुन शंकर, पाथर्डी, जि.अहमदनगर	74
21) महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक प्रगतीसाठीचा संघर्ष एक तात्वीक चिंतन प्रा.बालाजी मारोतराव नरवाडे, जांब (बु), ता.मुखेड जि.नांदेड	78
22) पंडीता रमाबाई आणि त्यांचा शैक्षणिक प्रवास Valvi Vishwas Gorakhnath, Jalgaon	81
23) महात्मा ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा.डॉ. अशोक नामदेव ससाणे, पिरंगुट, ता. मुळशी, जि. पुणे	83
24) आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत ब्रिटिश कालीन शिक्षण व्यवस्थेचे योगदान प्रा. बेंजलवार सुभाष गणपतराव, निलंगा	85
25) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य: चिकित्सक अभ्यास प्रा. सपकाळ रामेश्वर विक्रम, इचलकरंजी.	87
26) स्वातंत्रोत्तर भारताचे परराष्ट्रीय धोरण प्रा.डॉ.आर.व्ही.ढेरे, नसरापूर, ता.भोर, जि.पुणे.	90
27) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक शैक्षणिक पथदर्शक डॉ. एन. पी. कुडकेकर, जळकोट	93
28) सोलापूरमधील आर्यसमाजाची शैक्षणिक व सामाजिक चळवळ प्रा. जितेंद्र यशवंत वडशिंंगकर सांगवी पुणे	96

- 29) सावित्रीबाई फुले-अबलोज्ञती ते स्त्री मुक्ती प्रवास:एक अभ्यास
डॉ. लहू कचरू गायकवाड नारायणगाव, ता.जुन्नर, जि.पुणे. || 98
- 30) जगन्नाथ शंकरशेठ यांचे स्वातंत्र्यपूर्व महाराष्ट्रातील शैक्षणिक योगदान
प्रा. मराळ ए.एम., बारामती, जि. पुणे || 103
- 31) महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा
प्रा. मेघा बाळकृष्ण पाटोळे, पिरंगुट, मुळशी, पुणे || 107
- 32) महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यपूर्वी काळातील शैक्षणिक संघर्षात समाज सुधारकाचे योगदान
राठोड रनजित गुणाजी, जळकोट || 109
- 33) पंडिता रमाबाई यांचा शैक्षणिक संघर्ष
प्रा. सौ. सोमवंशी अल्का बाबाराव, जळकोट || 111
- 34) क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले-शैक्षणिक कार्य
प्रा. जाधव सावित्री दत्तात्रय, सांगवी, पुणे. || 114
- 35) लहूजे साळवे यांचे शिक्षणातील योगदान
पवार श्रीकांत तुळशीराम || 117
- 36) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार:-एक अभ्यास
प्रा.डॉ.वसंत डोंगरे खामगांव, जि.बुलढाणा || 120
- 37) Social -Economic Thoughts of Chhatrapati Shahu Maharaj
Prof.Vasudha S.Nandanwar || 123
- 38) शाहू महाराजांची शैक्षणिक कामगिरी
डॉ मणिषा जगदाळे || 126
- 39) सावित्रीबाई फुले यांचा शैक्षणिक संघर्ष
प्रा. जायेवार जगदिश || 130

Contribution of Savitribai Phule in the field of Education

Dr. Borawake Kranti Suhas

Assistant Professor

Anantrao Pawar College, Pirangut

Tal Mulashi, Dist Pune

borawakekranti@gmail.com

Introduction

Savitribai Phule is the liberator of Women, Pioneer of Human Rights of Greatest Humanitarian, and Revolutionary of the World. The world history has witnessed the agricultural revolution, industrial revolution, information revolution, biological revolution; which has changed material world of human society. All these development in the history of human civilisation has changed the mental and material life of human kind. But these revolutions could not abolish the human sufferings and end problems of human kind. Under the name of Religion, Culture and cast system till 19th century in India. In this century, in India, there is greater revolution led by Savitribai Phule and her husband Mahatma Jyotiba Phule, which contributed for establishments of principles of humanity viz equality, liberty, fraternity and justice.

Savitribai Phule dared to pursue the nopal profession of teaching in the "Dark Age". The time when women were mere object to be used, education for the women was considered no less than punishable crime; she dared to speak against the unpardonable boundries imposed on women in Indian Society, she ignited million lives for which today's women and every one should be grateful to her. Savitribai Phule

the lady who started the first school for the downtrodden and was first women teacher of India.

Objective of the paper

To study the contribution and struggle of Savitribai Phule for women education in India.

Research Methodology

The present research paper is fully based on secondary data, which is collected from various sources such as reference books, articles, journals, reports.

In 21st century the women in India are not behind men in any respect.

They have excelled in every field, be it in education, governance, finance, politics, science, judiciary, sports etc. There are big names of Indian women like Indira Gandhi, Sarojini Naidu, Kalpana Chavla, Kiran Bedi, Sucheta Kriplani and many others who have made their names in the history because of their education and wisdom. However, not much is available in the history about Savitribai Phule, a woman who kept the foundation for women education in India. She was the first woman who started the first ever school in India exclusively for girls at a time when nobody could dare to even think about educating a girl. In fact, every educated woman in the society owes a debt to her.

She was born in a family in Naigaon, district Satara in Maharashtra on 3rd January 1831. At the age of nine, she was married to Jyotiba Phule, a great social reformer. At that time, the Hindu society was male –dominated who treated the women as their slaves who had to strictly follow the instructions of the male members of the family. After her marriage with Jyotiba Phule, she was inspired to study by her husband. She was taught by him. The responsibility of Savitribai's further education was taken up by Jotirao's friends Sakharam Yashwant Paranjpe and Keshav Shivram Bhavalkar (Joshi). Savitribai also had taken teacher's training at Ms. Farar's institution in

Ahmednagar and in the Normal School of Ms. Mitchell in Pune. Where she performed very well and remained successful.

Social hurdles and obstacles in educational work

Savitribai and Jyotiba built a revolutionary social education movement for SHUDRA and ATIKSHUDRA WOMEN of the country. The extra ordinary couple was engaged in passionate struggle to build a movement for equality between men and women, and fight against Caste systems. They dedicated their lives to spread education and knowledge. Mahatma Jyotiba Phule and his wife Savitribai, declared war against Casteism and Bramhinism. The Maharashtra pioneering couple led mass movement of uniting oppressed class against Brahmine values. Savitribai worked as an equal partner in the mission of uplifting the poor and oppressed people. Though Savitribai was formerly uneducated, she was encourage and motivated by her husband Jyotiba Phule, to study, later on she become the first women teacher of India, in the school, which was started by her husband.

Life of Savitribai as a teacher in the school at the time when upper class look down wasn't easy and many times they used to pelt stones and throw dung & mud on her. The guard who was then appointed for her, wrote in his memories about what she would say to those men. "As I do the sacred task of teaching my follow sisters; the stones or cow dung that you throw seem like flowers to me, May God Bless you". Jyotiba also strongly supported Savitribai. Both of them bravely faced severe opposition from almost all sections of the society. They carried out their struggle for gender equality and fight against caste system in spite of tremendous mal practice by the Manuwadi and Brahminic forces. In spite of strong opposition and hurdles Jyotiba was firm on educating women with support of his wife Savitribai. His firmness on educating women could be seen in his interview

to DYANANODAYA on 15th September 1853. He says "It did occur to me that the improvement that comes about in a child due to the mother is very important and good. So those who are concerned with the happiness and welfare of this country should definitely pay attention to the condition of women and make every effort to impart knowledge to them if they want the country to progress. With this thought, I started the school for girls first. But my caste brethren did not like that I was educating girls and my own father threw us out of the house. Nobody was ready to give space for the school nor did we have money to build it. People were not willing to send their children to school but Lahuji Ragh, Raut Mang and Ranba Mahar convinced their caste brethren about the benefits of getting educated".

Savitribai had taken women's education and their liberation from cultural pattern of male dominated society as mission of her life. However teaching to the women was not as easy task at that time. Because education for the girls was considered as a sin. People were not ready to send their daughters to school. It was difficult to change their mind set. But Savitribai and Jyotiba faced all this very courageously. This couple did not stop their work of educating girls from all sections of the society.

Savitribai's Writing & Valuable Contribution

Savitribai Phule's poems and other writings continue to be an inspiration for many and remain pioneering in the struggle against India's caste system. She has put together some very valuable writing.

1. Kavyaphule- Collection of poems, 1854
2. Jyotirao's Speeches, Edited by Savitribai Phule, 25 December 1856
3. Savitribai's Letters to Jyotirao
4. Speeches of Matoshree Savitribai, 1892
5. Bavankashi Subodh Ratnakar, 1892

Important dates/ events in the life of Savitribai Pule related to the Educational Work

EVENTS	YEAR
Birth of Savitribai.(Naigaon,Tha. Khandala Dist. Satara)	3rd Jan.1831
Education started.	1841
Passed third and fourth year examination from Normal school.	1846-47
Started school with Sagunabai in Maharwada.	1847
Country's first school for girls was started at Bhide's wada in Pune and Savitribai was nominated as the first head mistress of the school.	1 Jan.1848
School for adults was started at Usman Sheikh's wada in Pune. Left home with Jotirao for educating Shudra and ati Shudra's .	1849
First public Til-Gul programme was arranged by Mahila Seva Mandal.	14 Jan.1852
Phule family was honoured by British government for their works in the field of education and Savitribai was declared as the best teacher.	16 Nov.1852
"Kavya Phule"-the first collection of poems was published.	1854
A night school for agriculturist and labourers was started.	1855
'Lecture's of Jyotiba' was published.	25 Dec.1856
Death of her husband Jotirao Phule .	28 Nov.1890
Chairperson of Satya Shodhak Samaj Conference at Saswad.	1893
Died while severing the plague patients during plague epidemic	10March 1897

Savitribai's Innovative Experiments in Teaching

- Savitribai started teaching in an innovative way through telling short stories, reading poems and introducing sports sessions.
- The education for her was not merely alphabetical learning but a means of igniting the minds and personality of women & others.
- Her way of teaching was very simple; participative and activity based.
- The Right to education act, midday meal scheme etc. seems to be a modern day concept but Savitribai Phule set a precedent 184 years back by giving stipends to children to reduce the dropout rate in schools.
- Parent-teacher meeting was conducted at regular intervals to aware the parents about the importance of education and to encourage their children.
- She took initiatives to reduce malnutrition

in children by taking care of health of each and every child in school.

- Her first collection of poems, KAVYA PHULE was published in 1854 emphasising the importance of English and education.

One of the poem stressing the necessitates of education is

Go, Get Education

Be self-reliant, be industrious

Work—gather wisdom and riches,

All gets lost without knowledge

We become animal without wisdom,

Sit idle no more, go, get education

End misery of the oppressed and forsaken,

You've got a golden chance to learn

So learn and break the chains of caste.

Throw away the Brahman's scriptures fast.

The practices initiated by Savitribai Phule during her lifetime still continue, to be used by government and institutions today. Savitribai had set a precedent- she gave stipends to prevent children from dropping out of school. Maharashtra Government has also been using attendance allowance scheme since 1992. She was the teacher who inspired students to gift the book to the library instead of gifts to herself. Savitribai who herself did not take any remuneration from the school. Recognising the need for creating job opportunities among India's growing youth demographic; the Indian government has been giving emphasis on skill education, devising programmes to provide vocational education to students to make them capable of Independent; just like Phule couple did in 1800 s. To involve parent from DALIT BAHUJAN community in the process of their children's education: Savitribai initiated regular parent-teacher meeting in her school.

Savitribai and Jyotiba focussed on providing vocational and practical education to make student capable of independent thought. They believed that an industrial department should be attached to the schools, where children could learn useful trades and crafts and

able to manage their lives comfortably and indecently. They insisted that Education should be given one ability to choose between right & wrong and between truth & untruth in their life. They took special efforts to create spaces where the creativity of students could bloom. Looking at their passion for education; people started sending their girls to school themselves. Their success is evident from the fact that young girl loved to study under their guidance so much, so that their parents would complain at the girls dedication to studies.

Conclusion:

Savitribai Phule did the revolutionary work to give the right of education to the Indian women. Her courage, passion, dare to struggle against Castism and Bramhinism in educational movement is incredible. Savitribai Phule is the woman who kept the foundation of women education not only in India but in the World. Innovative ideas of Savitribai Phule to develop teaching skills and educational system are useful to improve today's educational system. Phule couple was the first who gave the concept of skill development. The really deserve the status of educationalist.

References:

1. Mali M.G.- Savitribai Phule-Samagra Vangmaya-Maharashtra Rajjya Sahitya Sanskruti Mandal, Mumbai, 1998.
2. Dr. Kothare Anil- Bhartiya Stree Chalavalicha Itihas-Education Publications, Aurangabad, 2013.
3. Taral Satish-Lokmata Savitribai Phule-Vyaktimatva Ani Kavitva-Bajaj Publications, Pune.
4. Bagade Umesh – Mahatma Jyotirao Phule-Maharashtra Charitra Granthamala Sanch – Gandharv Ved Publications, Pune.
5. Pandit Vidya-Savitribai Phule – Nations First Woman Teacher-Mukangan Publication.
6. Pawar N.G.- Savitribai Phule –Ashatapailu Vyaktimatva-Padmagandha Publications, Pune.
7. Kandage Ram-Mahatma Jotirao Phule: Vyakti Va Karya-Rajashree Publication' Chakan.

02

Mahatma Jyotirao Phule: Enlightened reformer of Indian education

FAIZAL T K

Assistant Professor of History
K.A.H.M Unity Women's College,
Manjeri, Malappuram, Kerala

Mahatma Jyotirao phule occupies a unique position among the social reformers of Maharashtra in the nineteenth century. Jyotiba Phule revolted against the unjust caste system under which millions of people had suffered for centuries and developed a critique of Indian social order and Hinduism. He was in the real sense a great thinker finder of truth. He was First revolutionary and leader of downtrodden, peasants and supporter of women's education. He paved the way for the new era of social activism through the education. He established many institutions and tried to remove manmade inequality. He was the first active leader of downtrodden and introduced us to humanity. He was a Founder of many movements like Movement against discrimination, Movement of Dalit, Peasants movement, movement against blind faith and Movement of women's education. Among them contribution in the field of education is very useful in downtrodden class. He worked ceaselessly for education of the women and the Dalits, for uplifting of the underprivileged and the downtrodden, and for reform of the Indian social structure. He was the first Indian who was honored by British Govt. for his noble work in education. There are several other titles which can be used for Mahatma Jyotiba Phule like educationist, social revolutionary, humanist, feminist and so on. But if

we can use only single word for him it cannot explain his enlightening personality.

Education for women:

In the history of India Phule was the first person who spread women education by opening girl schools and opened orphanages for widow women and their children. He said that six progresses of individuals was possible only with education. Jotirao says in the introduction to the book "Shetkaryacha Asood": Without education wisdom was lost; Without wisdom morals were lost; Without morals development was lost; Without development wealth was lost; Without wealth the Shudras were ruined; So much has happened through lack of education. He gave new meanings to education: He said, "The education which does not help the common mass of people to equip themselves for the struggle for life, which does not bring out strength of character, a spirit of philanthropy, and the courage of a lion.....real education is that which enables one to stand on one's legs."

Mahatma Jyotiba Phule and his wife, Savitribai, were remarkable personalities for proliferation of education among the women. He started women education from the education of his wife and trained her for the school. Savitribai was the first women teacher in India. He started the first school for girls at Pune, in the year 1848 at Bhide Wada in Budhwar Peth. Only eight girls were admitted on the first day. This school was open to girls from the untouchable castes such as Mahars, Mangs and Chamars. Steadily the number of students increased. Jotirao opened two more girl's schools during 1851-52. On 3 July 1851, Jotirao started a girls' school in Anna Chiplunkar's mansion at Budhwar Peth, where he taught for four hours daily without taking any salary. He opened a second school for girls in Rasta Peth on 17 September 1851 and a third in Vithal Peth on 15 March 1859. The curriculum comprised of reading, grammar, arithmetic, geography, history, map reading, etc. Major Candy, supervisor of the school, said in a report: "I am happy to note the intelligence and progress of the girls." On 17 February 1852 Jotirao's school was publicly

inspected, following which there was a speech by Bhansaheb Mande. Thus the pioneering work done by Phule in the field of female and lower castes education was unparalleled in the history of education in India. He advocated education for female students from the downtrodden (Shudras/Atee Shudras) communities and adults. He started schools. He established institutes like the 'Pune Female Native Schools' and the 'Society for Promoting Education for Mahar, Mangs'. More important, he engaged in his education at home too. Jyotiba prepared his wife, Savitribai, to teach in the girls' school, with a view to educating the women first, in order to bring in the value of equality at home. Savitribai had to face bitter opposition from the orthodox society of the time for teaching girls and people from the underprivileged groups in the school. Despite this bitter opposition, Jyotiba and Savitribai continued their work with sincerity. He stressed on women's education, emancipation of women.

Primary Education:

Mahatma Jotirao Phule was the first Indian social reformer who repeatedly urged the alien government to pay attention to primary education. On this contest he proposed curriculum of primary education, preliminary knowledge about agriculture and health. The curriculum of primary education should be reoriented to provide the demands of rural areas. There should be clear demarcation between the curriculum of rural and urban area. Education should be utilitarian and practical so as to cover the needs of the society. A scheme of ideal farming should be implemented on a small scale. Practical knowledge is superior to bookish knowledge hence primary knowledge in Modi (a special Marathi script)(regional languages were supported) , accounts, History, Grammar, Agriculture, Ethics and Health should be imparted. Quantitative growth in Primary school is no doubt important but it should not be considered at the cost of qualitative one. whatever may be the trajectory of subjection of the lower castes their liberation rests primarily on education. He emphatically laid down on education. He emphatically laid down the lack of

education as the root cause of the degradation of lower castes, as stated previously.

In 1882, in order to examine the question of education in India, the government appointed a Commission under the chairmanship of Sir William Hunter. In pursuit of its aim to educate many, Hunter toured the country to meet important personalities in the public field. A committee was appointed in every province of British India to assist the Commission. In his representation of 19 October 1882, Jotirao described himself as a merchant, a farmer and a municipal corporator. He gave a detailed account of the schools established by him and his work in the field of education, the number of years that he worked as a teacher and his experience regarding education. Monopoly of education by the Brahmins should be gradually restricted by appointing people from other castes. It may be argued that this is not possible now, to this our reply is that if the government were to pay more attention to primary education, there would be no difficulty in training people who are morally upright and virtuous in their conduct. The upper castes can take care of their higher education themselves. Jotirao further said: Primary education has been neglected in Bombay district. Primary schools are not provided with the appropriate infrastructure. The government takes tax from farmers for the purpose of education but the money raised is not used for the intended purpose. There is no provision for primary education in nearly ten villages of this district, that is, for nearly ten lakh children. Farmers' poverty, their lack of self-reliance, their dependence on the educated classes, all is a result of the present sorry state of education. Farmers and people from the lower castes are unable to avail themselves of education. Very few of their children are to be found in primary and secondary schools. In any case, they do not continue for very long in school owing to their parents' poverty, and the pressing need to work. The government has not provided scholarships or prizes to induce these children to continue their education. So, I feel that primary education should be made compulsory.

Universal of education:

Mahatma Jyoti Rao Phule stressed on universal of education i.e. education for all irrespective of caste, colour, creed, sex and poverty. Mahatma Jyoti Rao Phule had done a lot in his life to reform society, to fight for establishing equality in society. As he wanted education for all, same is the motto of present education system, to provide education to all. Following his principles Dr. Ambedkar had compiled the constitution in which we have provision for free and compulsory education and universal of education in the constitution in the art 45 but the target of this article is yet to be achieved which was to be achieved within 10 years from the commencement of the constitution. So Mahatma Jyotirao's ideas on education are very important for discussion and implementation. Ideas on Social Justice and Equality Phule made powerful pleas to abolish untouchability and the entire caste-system. He revolted against the unjust caste-system under which millions of people had suffered for centuries. The Dalit at that time did not have any political, social, educational and economic rights.

In short, the contribution of Phule in Indian education is very important, who is the first person in India to take an opportunity for uplifting of farmers and women through the primary education.

References:

1. Tarkateertha Laxmanshastri Joshi (2013) JOTIRAO PHULE translator Daya Agarwal, National Book Trust
2. Rajni Bala & Navjoti (2012) "Mahatma Jyoti Rao Phule: A Forgotten Liberator"
3. "Equality: Contribution of Jyotiba Phule (1827-1890)" in Modern Indian Political Thought edited by Chhaya Bakane, S. Zaheer Ali, Dr. M. Murlidhara, Prof S. P. Buwa (2012)
4. Merina Islam (2013) Feminism: Conceptual and Ethical Issues, Mittal Publications, New Delhi
5. Jyotirao Phule quoted in Sharanabasappa B. Ragi, Jyoti. S. Bamman (2011), Mahatma Phule and Women's Emancipation International Referred Research Journal, June

THE EDUCATIONAL WORK OF CHHATRAPATI SHAHU MAHARAJ OF KOLHAPUR

Mr. Shripad Shridhar Desai
Assistant Professor,
Shahaji Law College, Kolhapur

“Education is the capacity to feel pleasure and pain at the right moment. It develops in the body and soul of the pupil all the beauty and all the perfection which he is capable of.”

-Plato

Introduction:

During British period there were different Indian rulers under the power of British Government ruling in India. They got their own states. They were responsible for the all-round development of the Sansthan (State). There were Baroda, Kolhapur, Rajkot, Hyderabad, etc. famous and big States. Kolhapur or Karveer was one of the leading States ruled by Chhatrapati Shahu Maharaj. Though these States were under the control of British Government, they did some good social activities and started some good schemes for the welfare of their people. Alongwith irrigation and agriculture, they started to give educational facilities also. The States of Baroda and Kolhapur were famous for their educational activities. Maharaja Sayajirao Gaikwad and His Highness Chhatrapati Shahu Maharaj were not only rulers but also educational reformers. Both the Empires took interest in the education of their people. They were of the opinion that education is the only means to improve the condition of the people.

Shahu Chhatrapati (1876-1922) was the Maharaja or the king of the Indian princely state of Kolhapur. Also known by the name of Rajarshi Shahu, he was known to be a great social reformer of his time. King Shahu was an invaluable gem in the history of Kolhapur. King Shahu was related to all progressive activities which contribute to the good of society in various spheres such as business, administration, Dalit emancipation, women’s education and so on. The peak years of his contribution for welfare to society were from 1894 to 1922. His main contribution was to education for which he took the initiative from educational revolutionary reformer Mahatma Jyotirao Phule. He gave importance to primary education since this is the base to an individual’s progress. Kolhapur is the ‘mother of hostels and schools’ and His Highness was responsible for this great concept. Working for its success was of pride to him and was his primary goal right unto his death. Food and other amenities were provided to students to create an environment to grow. He also gave attention to all other spheres from singing to wrestling to women’s education. He was a great man with a great foresight, a person to be admired and looked upon as an example of great success and hard work.

Impact of Phule’s thoughts and work on Chh. Shahu:

Jotirao Phule who died in 1890, before Chh. Shahu’s ruling period, was an outstanding social reformer of Maharashtra. The credit must be given to him as the first spreading education among the non- Brahmins and women, which was also appreciated by British Government and then by his fellowcountrymen.

The editors of the book, ‘Mahatma Phule: Samagra Wangmaya’, Dhananjay Keer and S.G. Malse in their editorial note wrote about the greatness of Mahatma Phule in the following words: ‘Mahatma Jotiba Phule was first to cry over the education of non-Brahmins in India. First of all he declared that, British Government

neglects the education of woman and backward classes. He strongly protested the filtration theory He tried his level best to open the doors of knowledge to the woman and backward class people. A new era in the field of education was started by him and a social revolution in Indian society was started. . . . In a stanza he has expressed his great principle of education in the following words:

**“For want of education intellect deteriorated,
For want of intellect morality decayed,
For want of morality progress stopped,
For want of progress wealth vanished,
For want of wealth the Shudras perished,
All these sorrows sprang from illiteracy.”**

In the middle of the nineteenth century Mahatma Phule fought against traditions of religion and mental and physical slavery of the masses, especially the down-trodden people. He tried to achieve his goal with the help of education.

In Chh. Shahu's rule, the Chapter of Vedokt controversy opened a new page awakening in Maharashtra. The Vedokt controversy drove Shahu to the ideology of the Satya Shodhak Samaj, its ideal of social equality and the uplift of villagers. Chh. Shahu who had so far not shown interest in its work now thought of reviving the Satya Shodhak Samaj. Under his direction Shri Shahu Satya Shodhak Samaj was established on January 11, 1911. Chh. Shahu donated a piece of land to the Samaj for its building. And when high State officials became office-bearers of the Samaj it provided a clue to the spirit and message behind the Samaj. Chh. Shahu began to think of social equality and also of the Satya Shodhak movement. It is clear from the event happened in the year 1912. Chh. Shahu began to help Satya Shodhak Samaj as much as possible. He began to give grants to the school opened by leader of Satya Shodhak Samaj in Kolhapur. “Chh. Shahu had by this time (1912) sanctioned a handsome grant to the Satya

Shodhak School. But he was still far from taking an active part on the side of the Samaj”. Though Maharaj was aloof from the movement, he was interested in its work of education and its effect on the mind of the non-Brahmin community. He was in the know of the fact perfectly that Satya Shodhak Samaj was a hard blow on the privileges of Brahmins. His active part is seen in his activity as described below:

In July 1913, His Highness established the Satya Shodhak School Kolhapur which was now played in charge of a Dhangar gentleman of considerable learning and sincerity Mr. Done. Its object was to teach the non-Brahmins all the religious formalities which the Hindus wish to observe in their religious performances”. Details about the schools are described below by Dr. Dhananjaya Keer :

‘Shahu Chhatrapati now openly but cautiously came out to establish the Satya Shodhak School in Kolhapur in July 1913. ... Haribhau Chavan prepared a text-book, ‘Gharacha Purohit’ on religious rites and various other forms of worship. In short, it prescribed the duties of the priest. ... The students were from the non-Brahmin classes. Shahu also paid monthly salaries to Haribhau Chavan, Vithal Done and Shripatrao Chavan who were on the staff of the school. Shahu also paid the rent of the building and made a handsome grant to the school. Because the social equality was a common factor of both, Mahatma Phule and Chh. Shahu Maharaj. To bring the equality, education was a must. Mahatma Jotiba Phule always cared for the education of common man, poor farmer; Chh. Shahu also joined his mission theoretically.’

In Maratha Educational Conference at Khamgaon Chh. Shahu said, “But in all fields the preliminary thing must be education. The farmers should be able to read books on agriculture”. Both Chh. Shahu and Phule were saviours of humanity. Dr. Keer Says. Shahu was a grand personality. His face was like the face

of Mahatma Phoolay, full of humanity.

Educational Work of Shahu Maharaj:

The work of Shahu Maharaj in the field of Education can be summarised into Two parts. i.e., A) work within a Kolhapur Princely State and B) outside Kolhapur state.

A) IN KOLHAPUR STATE:

The educational work of shahu maharaj within the territory of Kolhapur princely state can be understand through following heads: 1. Primary, Secondary and Higher Education and 2. Establishment of Boardings and Hostels for Sudents.

1. Primary, Secondary and Higher Education:

In the openion of Maharaj, every one from his state have to get the facility of the education. He started the primary education in his state. For the effective implementation of the policy of primary education, he passed an Order on 15th Aug. 1917 regarding free and compulsory education. (now this provision is in our Indian Constitution under Article 21-A as one of the Fundament Rights). The first execution of this education policy was held on 4th March 1918 and in this regard the first Primary Schools was opened at Chikhali, Peta and Karveer. The total budget over this scheme was near about 0.75 lakh rupees and near about 4630 childerns was the beneficiery. Later on in year 1922 the budget was increased and shifted upto 3 lakh rupees. This scheme was developed in the follwing manner: in the year 1917 -18 there was 27 schools and the strenth of student was 1296. In next year i.e in 1918-19 the number of schools were 95 and strenth of students 4631. In year 1919-20 the number of schools were 170 and 6362. Later on in 1920-21 the number of schools were increased upto 376 and the strength of students was 17,218 and finally in year 1921-22 the number of schools were 420 and strength of students were 22,007. So, the role of His Highness Shahu Maharaj was pivotal in making Kolhapur and educational hub and because of this a different identity of Kolhapur from "Dakshin Kashi" to "Shikashan Kashi" has been made.

His Highness Shahu Maharaj also established **Raja Ram High School** and **Raja Ram College** for the spreading of secondary and higher education in his Princely State. The vision behind it was make available to education as easy as essential ammenties.

Prist Schools :

For the benefit of the backward class of society and for the profess religious freedom, to remove discrimination and untouchability from society he established prist schools in his state.

Yuvraj Schools:

The Chhtrapati opened a new instituion called the 'Yuvraj School', for the education of his two sons under the direct supervision of the Diwan. The school consisted three classes for the seven royal students, three were in marathi standard III and four in standard IV. The other students were from the families of Sardars and Jahangirdars.

Patil Schools:

Chh. Shahu abolished Kulkarni Vatan and began Talathi system. On 23rd February 1918 an order was issued and the hereditary Kulkarni system was abolished. In his eyes the Watandar Kulkarni was an obstacle in the progress of village community. About the same time Joshi or Village priest also lost his authority among the masses of village population. Thus, Chh. Shahu tried to abolish injustice that was in existence in Indian society and particularly in his State. For that purpose, before taking this decision His Highness established "Patil School" in year 1913 to remove the illiteracy and for good governance of villages.

Industrial School:

He also advocated the importance of Trade and Industry. To impart Industrial knowledge he established 'Jaisinghrao Ghatge Technical Institute' in year 1912.

Sanskrit Schools:

He thought that, Indegenous languages are as important as English. Therefore, he

established 'Sanskrit Schools' to impart the most important Indian language to all the communities of the society.

Satya Shodhak School: to achieve communal equality, he established 'Satya Shodhak Schools' where the students from all the communities studied together. He also established, "Baal Veer School, Art School and School for Nomadic Pupils"

2. Establishment of Hostels for students:

His Highness Rajarshi Shahu Maharaj wanted to change the society into progressive one and he was well known that, it could be happen only through education. To comply the need of education he not only established the number of schools but the large number of hostels and boardings for the students also. The list of various hostels, boarding and residential accommodation made by Chh. Shahu Maharaj is as under:

1. Victoria Maratha Boarding House
2. Digambar Jain Boarding
3. Muslim Boarding
4. Veershaiv Lingayat Boarding
5. Miss. Clerk Hostel
6. Devednya Shikshan Samaj Boarding
7. Shree namdev Boarding
8. Panchal Brahman Vastigruh
9. Indian-Christan Boarding
10. Rao Bahaddur Sabnis Boarding
11. Dhor-Chambhar Boarding
12. Smt. Sarswatibai Gaud Saraswat Brahman Vidyarthi Vastigruh
13. Shree Prince Shivaji Maratha Boarding House
14. Shivaji Vaidik Vidyalyaya
15. Sutar Boarding
16. Nabhik Vidyarthi Vastigruh
17. Somvanshiya Arya Kshtriya Boarding
18. Devang Boarding etc.

B) Work/Contribution outside State:

With the vision and mission to spreading and access to education irrespective of sex, cast, religion His Highness Chh. Shahu Maharaj also

worked and gave contribution outside his princely state.

In **Pune**, Deccan Education Society was established and then Chh. Shahu Maharaj was the lifetime President of the Society. Maharaj provide strong economical support to this society. For social and economical backward students he started scholarships and fellowships. He also provide his support and co operation to Shivaji Education Society.

In **Nashik**, Chh. Shahu Maharaj established hostel for students known 'Maratha Vastigruh' in year 1913. This hostel was open for the students of all cast, community and religion.

In **Pandharpur**, His Highness Shahu Maharaj established 'Maratha Educational Propagation Society'. Through this society he provided free education and food.

In **Ahamdnagar**, he established 'Chatrapati Shivaji Maharaj Boarding House' and donate 2000 Rs and allowed grant of 1000 Rs per year.

In **Amravati, Satara, Nagpur** by the support of His Highness Shahu Maharaj number of schools, colleges and boarding houses were established.

Conclusion:

To sum up, Shahu Maharaj struggled to provide equal status to all citizens irrespective of castes, religions or gender. His views and actions to achieve women equality and freedom are worth to appreciate. He emphasized education and employment for non-brahmins, who were backward, illiterate and negligent during that period. To achieve this aim, he encouraged opening of schools for girls and non-brahmins and provided reservations to non-brahmins in employment.

Nodoubtly, Shahu maharaj is credited with doing much to further the lot of the lower castes, and indeed this assessment is warranted. He did much to make education and employment available to all. He not only

subsidized education in his state, eventually providing free education to all, but also opened several hostels in Kolhapur for students hailing from many different non-brahmin communities, thereby facilitating the education of the rural and lowcaste indigent. He also ensured suitable employment for students thus educated, thereby creating one of the earliest affirmative action programs in history.

References:

1. Shikshanmaharshi Rajrshi Shahu Maharaj: Prin. R. T. Bhagat (Marathi)
2. The Study of Educational Thoughts and Work of Chhatrapati Shahu Maharaj of Kolhapur: a research thesis by Prof. J. B. Shinde, Dept. of Education Shivaji University, Kolhapur. (1995)
3. Socio-Political Contributions of Shahu Maharaj: Mallikarjun Sharanappa, a research article published in International Recognized Double-Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Volume – 2, Issue – 12, June - 2015)
4. Speeches of Rajarshi Shahu Maharaj: Jadhav B.B. (Edited) Kolhapur 1972' (Marathi)
5. Biography of Shrimat Chhatrapati Maharaj: Lathe A.B., Belgaum 1925

04

The Work of Tarabai Modak for Pre-Primary Education in Maharashtra

Mrs. Shital S. Desai

BSL., LL.M., NET. Advocate,
Honorary Faculty at Shivaji University, Kolhapur

“The formative period from birth to age 6, is most crucial; during this time the child is “constructing” his personality through “experiences on the environment” which should be scaled to his physical needs and responsive to his unique absorbent mentality.”

-Maria Montessori

Introduction:

Early childhood is a very important period of development of child, as the maximum development of brain takes place between the ages of 2-6 yrs. This has been proved by many scientists like Bloom (1964) supplemented this with the finding that the rate of development particularly intellectual development is most rapid in the early years of life. Almost 85% of the development of brain is complete in this period of 0-6 years and whatever experiences that are gained in this span, shapes the future of the child. In today's world where most of the parents want their child to become doctors and engineers, the focus remains on cognitive development. However the other developments like social and emotional are also very important and should take place simultaneously.

The kind of lifestyle may affect the development of a child specially the socio-emotional development. When a child sees their parent's quarrelling, it affects them. This is the

age of being loved, being cared, giving safety, but instead of he or she gets loneliness, fights, no sibling or peers to play with, he or she becomes “deprived”. Deprivation can be psychological and emotional as well as economic.

The first six years of life are critical years of human life since the rate of development in these years is more rapid than at any other stage of development. Global brain research also informs us about the significance of early years for brain development. Early Childhood Care and Education (ECCE) makes a positive contribution to children’s long term development and learning by facilitating an enabling and stimulating environment in these foundation stages of lifelong learning. Parents as caregivers are critical in providing a stimulating learning environment to the child and the first two and a half to three years need not be in a formal learning environment.

Thus, preschools are playing a very important and decisive role. It is not only helping them in academics but also giving the deprived children (socially-emotionally) the enriching experiences and helping them in appropriate development.

Principles of Early Learning:

- 1. Learning begins from birth:** From infancy children are mentally and physically active. They learn through all their senses and stimulations.
- 2. Children construct knowledge:** They construct their own knowledge while they actively engage in their environment and through repeated interactions with people and materials. This simply means that children touch, taste, shake things etc. to find out what happens and learn about things in their environment.
- 3. Children’s curiosity and desire to learn:** Children are curious and eager to learn. They have an inherent need to make sense of their experiences and learn about the world around them.

4. Children learn through play: Play is central to the child’s well-being and development Children’s spontaneous play provides opportunities for exploration, experimentation, manipulation and problem solving that are essential for constructing knowledge. Play contributes to the development of representational thought.

5. Child development and learning are characterized by individual variation: No two children are same. Each child has an individual pattern and timing of growth and development as well as individual styles of learning. Children’s personal, family experiences and cultural backgrounds also vary.

6. Children’s learning reflects a recurring spiral that begins in awareness, and moves to exploration, to inquiry, and finally, to application.

7. Children need to experience success more than failure to form a positive self-concept: The experiences should be planned in accordance with the maturational level of the children, such that they are challenging yet achievable, so as to promote self-confidence. When children have confidence in themselves, they do better. They are eager to try new and harder things; they gain new skills and become more confident and capable.

8. Children develop holistically and benefit from integrated experiences and education: Learning and development of children takes place in totality. All the domains of development i.e. physical, motor, and cognitive language, socio-personal, emotional and creative and aesthetic appreciation are interrelated and take place simultaneously.

These are the general principles of early learning. What if one wants to identify the general principles of socio-emotional learning? For socio-emotional learning among preschoolers, we need to find out some tenets from educationists, psychologist and theorists that can help in social and emotional development of a child and prepares them for future.

In the field of preschool education, no woman has contributed more in India and specifically in Maharashtra than Mrs. Tarabai Modak. Along with other dedicated educationalists, she pioneered a new approach to teaching underprivileged rural children by adapting Montessori methods to Indian conditions. Her outstanding performance and original contribution to the field won her the Padmabhushan in 1962.

Mrs. Tarabai Modak is rightly called as the “Montessori Mother”. She has made a significant contribution to preschool education in India. Her method brought in a silent revolution in the tribal community of Kosbad in Thane District of Maharashtra.

Early life of Tarabai Modak:

Tarabai Modak born in Bombay on April 19, 1892, into a well-educated middle class family, she completed her graduation from Bombay University in 1914. She was married to Mr. Modak, a well known lawyer in Amaravati. Because of her husband’s drinking habits and the quarrels that would follow, they decided to separate in 1921. With her education, Tarabai got a good job as Principal of Government Barten Female College in Rajkot. During that time she was exposed to the ideas of Maria Montessori, and decided to follow these principles in bringing up her only daughter. Around 1923, she gave up her job and comforts to join an experimental pre-primary school in Bhavnagar started by Mr. Gijubhai Badheka, applying Montessori’s principles. She worked in this school till 1932. At the same time, she began to popularize preschool education in India.

Tarabai’s contribution to pre-school education in India

The concept and practice of organized and formal child education are an import into India from the industrialized west. Madam Montessori gave a big jolt to the theory of moulding children through education. The transition of her idea from Europe to India was

unbelievable quick. Fascinated by the theories of Montessori, Gijubhai Badeka started his Bal Mandir at Bhavnagar and began to Indianise Montessori method. By this time, Tarabai also joined him. The Nutan Bal Shikshan Sangh was thus started in 1926 by Tarabai and Gijubhai.

Padmabhooshan Shrimathi Tarabai Modak was a pioneer of preschool education in India. She was born in Gujarat in 1892. She was motivated by Gijubhai Badeka’s work in preschool education. They prepared necessary literature for the trident teachers and started a training college for pre primary teachers in 1925, which proved to be first training college for pre primary teachers in India.

In 1931, the movement of preschool education was extended by Tarabai to Maharashtra. There was a criticism that preschool education was meant only for children of rich. She took that as a challenge and conducted successfully a Balwadi in a Harijanwada at Amaravathi in Maharashtra.

In 1936, she started Shishu Vihar Kendra at Bombay, which served as a centre of Pre School Educational training. In 1945, she moved to Bordi & founded Gram Bala Shiksha Kendra. Later shifted to Kosabad, tribal area in 1957, where she tried her methods on most neglected tribal children. A Balwadi indigenous nursery school **was** developed By Tarabai. She started two types of Balwadi’s at Bordi. They are Central Balwadis and Angan Balwadis. The Central Balwadis were run during **regular school hours**. Angan Balwadi’s were started at the **convenience of children**.

- The program was on personal and general cleanliness, decoration, crafts & hand work, oral language, physical education, rhythmic movements & social activities.
- Teachers should make their own indigenous materials and use locally available material and also with the help of local artisans. Tarabai’s educational method is a significant contribution to preschool education in India. Her

method brought a salient revolution in the tribal community Kosabad. Tarabai Modak and Sarla Devi Sarabhai (PSE worker) were called one of the two “Montessori Mothers” as they have indianite the Montessori education and popularized it.

Conclusion:

Tarabai Modak is known for her zeal, inspiration, dedication and the total commitment for promoting pre-primary education especially of scheduled tribes. Her activities could reflect the mind-set, ideas, thinking and interest in running an experimental school at Kosbad (Thane District) Maharashtra for the beginners. She tried her best to take modern civilization to the doors of the tribal children ensuring it didn't create non-violence but develops the sense of belongingness. She thought children's might taught socialization but they must escape from violence. She tried to change the living standard through education.

She was awarded Padma Bhushan in 1962 for her work in preschool education. She passed away on 31 August 1973 at the age of 81. Anutai Wagh was her disciple.

Reference

- <https://early-child-care-education.wordpress.com/about/philosophers/tarabai-modak/>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Tarabai_Modak
- <http://ecoursesonline.iasri.res.in/mod/page/view.php?id=105060>

05

Education Struggle of British Ruler: A Study

Kadu Jalindar Dadabhau

M.Phil Research Scholar, Department of English
S.P.Pune University.

ABSTRACT:

The education in India has a rich and interesting history. It is believed that in the ancient days, the education was imparted orally by the sages and the scholars and the information was passed on from one generation to the other. After the development of letters, it took the form of writing using the palm leaves and the barks of trees. This also helped in spreading the written literature. The temples and the community centres formed the role of schools. Later, the Gurukul system of education came into existence.

The Gurukuls were the traditional Hindu residential schools of learning which were typically in the teacher's house or a monastery. Even though the education was free, the students from well-to-do families paid the Gurudakshina which was a voluntary contribution after the completion of their studies. At the Gurukuls, the teacher imparted knowledge on various aspects of the religion, the scriptures, the philosophy, the literature, the warfare, the statecraft, the medicine astrology and the history. This system is referred as the oldest and the most effective system of education.

Key words: Education, Scholar's, Gurukuls, Teachers, etc.

INTRODUCTION:

In the first millennium and the few centuries preceding, there was a flourishing of higher education at **Nalanda, Takshashila University, Ujjain, and Vikramshila Universities.**

The important subjects were mainly the art, the architecture, the painting, the logic, the grammar, the philosophy, the astronomy, the literature, the Buddhism, the Hinduism, the arthashastra, the law, and the medicine. Each university specialized in a particular field of study. For instance, the Takshila specialized in the study of medicine, while the Ujjain laid emphasis on astronomy. The Nalanda, being the biggest centre, had all the branches of knowledge, and housed up to 10,000 students at its peak. The British records reveal that the education was widespread in the 18th century, with a school for every temple, mosque or village in most regions of the country. The main subjects were the arithmetic, the theology, the law, the astronomy, the metaphysics, the ethics, the medical science and the religion. The school had the student representatives from all classes of the society.

The present system of education was introduced and founded by the British in the 20th century, by the recommendations of **Macaulay**. It has western style and content. The British government did not recognize the traditional structures and so they have declined. It is said that even Gandhi described the traditional educational system as a beautiful tree which was destroyed during the British rule. RaimaSen, more popularly known as MoonmoonSen's daughter, recently gave an insight into the word "modern upbringing". She said that they didn't do pujas at home, spoke English not Bengali and most of her friends were Anglo-Indian. If Thomas Macaulay were alive today, RaimaSen would be the kind of enlightened native he would want to be working in the British Administration.

In 1834, there was a controversy in British India over the language to be used for Indian higher education. On the one side there were the British Orientalists who wanted to use Sanskrit, Persian and Arabic and on the other side there were the Anglicists who had this RaimaSen type scorn for Oriental languages and Indian culture and wanted to enforce English. Macaulay landed in India at the height of this debate and soon published is famous Minute, which sealed the case

for the Anglicists. Macaulay thus became immortalized, with natives who exhibit contempt for their culture being labelled Macaulay's Children. The significance of Macaulay's Minute, the drama behind the decision and the consequences of the decision can be understood better by taking a look at the Orientalist-Anglicist controversy, the attitude of English towards Indian culture, the role of Evangelicals in the decision making process and asking the question: Who the heck was Charles Trevelyan?

India before Macaulay: Warren Hastings, the first governor-general of India from 1773 to 1785 had a respectful view of India and wanted the Englishmen to learn the language and culture and blend in. Hastings found the Calcutta Madrasa for training Muslims in Islamic Law and Jonathan Duncan found the Sanskrit College in Benares for the preservation and cultivation of the Hindu laws, literature and religion. In the **College of Fort William in Calcutta**, the employees of the **East India Company** had to learn Arabic, Persian, and Sanskrit, six Indian vernaculars, Hindu, Muslim and English law before being appointed as judges, officials and administrators. The college had the patronage of Orientalists like Sir William Jones, best known for his observation that Sanskrit bore resemblance to Latin and Greek and James Prinsep, who deciphered Asoka's inscriptions.

Sir Alexander Johnston, an Orientalist who had mastered Tamil, Telugu and Hindustani and had learned Hindu, Muslim and Buddhist customs had high regard for India and Indians. He told the Parliament that India had been governed for two thousand years by the natives and they were as competent as Europeans. He asserted that Hindus had made the same progress in logic and metaphysics by 1500 BC, possessed laws superior to the Greek, had knowledge of the numerical system and devised astronomical tables of great worth by 3000 BC. The Orientalists were sure that a social change was required in India and that change would come when Indian rediscovered the roots of their civilization.

The Anglicises consisting of **Holt Mackenzie** and **Charles Trevelyan** (Thomas

Macaulay's brother-in-law) argued that the aim of the British should not be to teach Hindu learning, but useful learning and that Hindu and Muslim literature contained only a small portion of any utility. The Orientalists countered that the metaphysical sciences found in Sanskrit and Arabic were worthy of being studied. As a compromise, new colleges for teaching Sanskrit, Arabic and Persian were opened and along with the Oriental subjects, science courses were also taught.

While this debate was going on between the Anglicists and Orientalists was going on, economic, political and religious reasons worked in favour of the Anglicists. In 1827, William Bentinck, whose previous avatar as the Governor of Madras came to an end with the mutiny in Vellore, was sent as the Governor General of India. This time his mission was to turn around the loss making British East India Company and one idea was to use more Indians in judicial and administrative posts, reducing the burden on the English establishment. Thus arose a need for a large number of Indians who could speak and understand English. Bentinck also wanted to cut down on the translation of English books into vernacular since it was more cost effective to supply English books.

Even though the Anglicises and Orientalists disagreed on the language to be used for higher learning, they agreed that it was in their interest to extend the British political rule as much as possible. Sir Alexander Johnston, the Orientalist who admired the Hindu logic and metaphysics wanted the British to remain in India for a long time and his plan was to appoint Indians to high positions, by which they would become more attached to the British and would have a lot to lose by over throwing their rulers. Charles Trevelyan, the leader of the Anglicist lobby, was sure in the 1830s that one day the natives would gain independence, but through education they would be fearful of premature independence and would hold on to the British.

In 1835, Thomas Macaulay articulated the goals of British colonial imperialism most succinctly: "We must do our best to form a class

who may be interpreters between us and the millions whom we govern, a class of persons Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, words and intellect." As the architect of Colonial Britain's Educational Policy in India, Thomas Macaulay was to set the tone for what educated Indians were going to learn about themselves, their civilization, and their view of Britain and the world around them. An arch-racist, Thomas Macaulay had nothing but scornful disdain for Indian history and civilization. In his infamous minute of 1835, he wrote that he had "never found one among them (speaking of Orientalists, an opposing political faction) who could deny that a single shelf of a good European library was worth the whole native literature of India and Arabia". "It is, no exaggeration to say, that all the historical information which has been collected from all the books written in Sanskrit language is less valuable than what may be found in the most paltry abridgments used at preparatory schools in England".

As a contrast to such unabashed contempt for Indian civilization, we find glowing references to India in the writings of pre-colonial Europeans quoted by Swami Vivekananda: "All history points to India as the mother of science and art," wrote William Macintosh. "This country was anciently so renowned for knowledge and wisdom that the philosophers of Greece did not disdain to travel thither for their improvement." Pierre Sonnerat, a French naturalist, concurred: "We find among the Indians the vestiges of the most remote antiquity.... We know that all peoples came there to draw the elements of their knowledge.... India, in her splendour, gave religions and laws to all the other peoples; Egypt and Greece owed to her both their fables and their wisdom.

But colonial exploitation had created a new imperative for the colonial lords. It could no longer be truthfully acknowledged that India had a rich civilization of its own - that its philosophical and scientific contributions may have influenced European scholars - or helped in shaping the European Renaissance. Britain needed a class of intellectuals meek and docile in their attitude

towards the British, but full of hatred towards their fellow citizens. It was thus important to emphasize the negative aspects of the Indian tradition, and obliterate or obscure the positive. Indians were to be taught that they were a deeply conservative and fatalist people - genetically predisposed to irrational superstitions and mystic belief systems. That they had no concept of nation, national feelings or a history. If they had any culture, it had been brought to them by invaders - that they themselves lacked the creative energy to achieve anything by themselves.

But the British, on the other hand epitomized modernity - they were the harbingers of all that was rational and scientific in the world. With their unique organizational skills and energetic zeal, they would raise India from the morass of casteism and religious bigotry. These and other such ideas were repeatedly filled in the minds of the young Indians who received instruction in the British schools. Much of the indoctrination of the Indian mind actually took place outside the formal classrooms and through the sale of British literature to the English-educated Indian who developed a voracious appetite for the British novel and British writings on a host of popular subjects. In a speech before the Edinburgh Philosophical Society in 1846, Thomas Babington (1800-1859), shortly to become Baron Macaulay, offered a toast: "To the literature of Britain . . . which has exercised an influence wider than that of our commerce and mightier than that of our arms . . . before the light of which impious and cruel superstitions are fast taking flight on the Banks of the Ganges!"

Unable to rise above the colonial paradigms, many post-independence scholars of Indian history and civilization continue to fumble with colonially inspired doctrines that run counter to the emerging historical record. Others more conscious of British distortions and frustrated by the hyper-critical assessment of some Indian scholars go to the other extreme of presenting the Indian historical record without any critical analysis whatsoever. Some have even attempted to construct artificially hyped views of Indian history

where there is little attempt to distinguish myth from fact. Strong communal biases continue to prevail, as do xenophobic rejections of even potentially useful and valid Western constructs, even as Western-imposed hegemonic economic systems and exploitative economic models continue to dominate the Indian economic landscape and often find unquestioning acceptance.

Thus, one of the most difficult tasks facing the Indian subcontinent is to free all scholarship concerning its development and its relationship to the world from the biased formulations and distortions of colonially-influenced authors. At the same time, Indian authors also need to study the West and other civilizations with dispassionate objectivity - eschewing both craven and uncritical admiration and xenophobic skepticism and distrust of the scientific and cultural achievements made by others.

References:

- 1) William Carey: On encouraging the cultivation of Sanskrit among the natives of India, 1822 F.I. Quarterly 2-131-37
- 2) Thomas Babington (1800-1859), shortly to become Baron Macaulay: Speech before the Edinburgh Philosophical Society in 1846
- 3) Edward Said Culture and Imperialism (New York: Vintage Books, 1993), p. 168.
- 4) Priya Joshi: Culture and Consumption: Fiction, the Reading Public, and the British Novel in Colonial India
- 5) M. Abel, (Former Vice-Chancellor, SKD University, Anantapur): Indianisation of Education: Problems and Prospects

A STUDY OF BABURAOJI GHOLAP'S CONTRIBUTION IN THE FIELD OF EDUCATION IN THE RURAL PUNE REGION

Prof. Rode Sahadev Gangaram
HOD, Dept. of History
Anantrao Pawar College, Pirangut, Pune.

“Education is the most powerful weapon which you can use to change the world.”

-Nelson Mandela

Introduction

Since ancient times up to period of Peshwa, horizons of knowledge were in power of white colour workers. For this kind of situation Maharashtra was not an exception. In Maharashtra women, Dalits, Farmers, Workers, aborigine were in the darkness of ignorance or lack of knowledge till 1818. In Pune, rule of British was started. Because of generous policy of Elphinstone and Christian machineries schools custom of education was started again in the class of low born person. In that case social reformers like Mahatma Phule, Savitribai Phule, Mukta Salve, Lahuji Salve, Maharshi Dhondo Keshaw Karve Made their Valuable contribution in the field of Education. During this period Mahatma Phule opposed to **‘filtration Theory’** by giving witness in front of ‘Hunter Commission’ in India in 1882.

Rajarshi Shahu Maharaj in Kolhapur and Sayajirao Gaikwad in Baroda promoted the education and progress of Bahujans (Backward class). Inspiring from Mahatma Phule and Rajarshi Shahu Maharaj , Karmaveer Bhaurao Patil he started private schools and boarding's. Inspiring from Karmaveer Bhaurao Patil Baburaoji Gholap also established “Pune

District Education Association” to show right path to illiterate, ignorant Bahujan Samaj (Backward Class) Fruition of this work is the Bunyan tree of Pune District Education Association.

Birth & Childhood of Baburaoji Gholap: Maharashtra has inheritance of social reformers, saints, freedom fighters. And also having inheritance of educationist. By establishing “ **Pune District Education Association”** education was made available to the doorstep of Bahujan Samaj. This great educationalist was born on 1st Feb.1904 at Waphgaon Tal- Khed Dist-Pune. Baburaoji was admitted to the school at the age of six. His nature was calm, curious and friendly. In school, Baburaoji was progressing higher and higher. Though he was belonging to the rural back ground , he was clever and sharp and noticing this intelligence by Head Master and his father Ramchandra Gholap decided to stay in pune. After sometime his parents passed away and he lost motherhood and fatherhood in his childhood. But he never left curiosity of knowledge. He continued his educational journey in the rural area in Pune. Baburaoji was participating in the games with his friends when they were farming and tending cattle. His nature was curious. His philosophy about education of then was not good. He succeeded in changing the philosophy to education.

Impact of Karmaveer Bhaurao Patil on Baburaoji Gholap: Karmaveer Bhaurao Patil established ‘Rayat Education Society’ to give education to the Bahujan Samaj in Maharashtra in 1919. At that time Rayat Education Society was having good response in rural area. During this period Karmaveer Bhaurao Patil and Baburaoji Gholap were meeting often. Baburaoji Gholap was quite impressed by speech of Karmaveer Bhaurao Patil and his hard work to upliftment of Bahujan Samaj. Baburaoji Gholap visited to the each school and college of Rayat Education Society and got inspiration from it and started to the journey of knowledge or education.

Educational Struggle of Baburaoji Gholap and establishment of 'Pune District Education Association':

Inspiring and impressing by the work of Karmaveer Bhaurao Patil he was travelling to villages. So that many schools were established. People understood to the importance of this mission. People from villages were demanding for more schools. So that association had to inaugurate there school in the temple of Maroti and Vitthal. Because of working so honestly the chairman of schools who were following voluntary principle in Pune District organised meeting on 7th Sep.1941. Most of the chairmen were present. The host of the meeting was Baburaoji Gholap himself. He told the objectives of meeting as follows-

- 1) To increase literacy by 7-8 %and to literate more and more people.
- 2) To establish primary schools.
- 3) To establish school on the basis of voluntary principle.
- 4) By unification of different types educational societies who organised different schemes get simplification in education.
- 5) To create conducive environment to make available simplification to the school.
- 6) Every school must come in to use merit.
- 7) To establish more school in number.

To fulfill these objectives one District Association was established under the president of Annasaheb Awate. The general Constitution of the institution was established by Baburaoji Gholap, with a lot of hard work. It was prepared in English. On 7th Nov.1914 constitution was approved. The name of society was declared as a "**Pune District Education Association**"

The impact of many social reformers along with Karmaveer Bhaurao Patil on Baburaoji Gholap was seen as a result of his associations motto "**Bahujan Hitay Bahujan sukhay**" and this association is expanded all over Pune district to fight for rights of Bahujan Samaj.

Elaboration of "Pune District Education Association": Baburaoji Gholap realised that in

urban area of Maharashtra network of education is expanded and because of this he thought to expand it in rural area as much as possible.

"[valaosao raop laaivayaolao dari tyaacaa vaolaU gaolaa gaganaavar!]"

This slogan can be used to the association of Baburaoji Gholap. Today "**Pune District Education Association**" is expanded in all over Maharashtra. Under this association there are 52 High Schools, 23 Junior Colleges, 23 Professional Courses, 8 senior colleges (Anantrao Pawar College, Pirangut, Tal-Mulshi Dist-pune) 05 Post Graduation courses, 05 Computer Science courses, 01 Ayurvedic course, 01 Law College, 01 B.ed College and 03 Foreign Language Course. In PDEA, more than 1 lakh students are studying. There are 4000 employees. Pune District Education Association was founded by hard working Baburaoji Gholap. He established schools according to the taluka as follows- He established total 379 schools and colleges. All of these are voluntary schools. Along with this he established schools and colleges too.

Perspective of Baburaoji Gholap about teachers: Baburaoji Gholap knew that as student is the centre of any education society ,teacher is also important as a centre of any education society. He was himself a teacher. He founded "**Pune District Education Association**" on 7th Sep.1941 and appointed teachers who passed 7th class because he believed in teachers and knew that teachers play an important role in society. He called upon teachers who would teach free of cost. His way to look at teachers was sympathetic and respective. Salary of teacher was Rs.50 only. Furniture for the school were wooden boxes, chalk boxes and roll up boards. In these difficulties he managed teachers and schools.

The quarters for teachers, mess and their salary was not managed by villagers. Baburaoji Gholap was paying salary from his pocket. Once a time there was no money to pay salary then

he sold his wife's jewellery to pay salary. But while doing this he was observing quality of the teachers. He realised all the difficulties for teachers such as travelling mess and accommodation. He founded 379 schools while fighting this situation.

Baburaoji Gholap's Views on Woman Education and Dalit Education:

Baburaoji Gholap was impressed by the thoughts of Karmaveer Bhaurao patil, Mahatma Phule, Savitribai Phule, Mukta Salve, Lahuji Salve, Dhondo Keshaw Karve. He also gave importance to the Woman education and Dalit education. Women were taking education in large number in Pune district. Because of Baburaoji Gholap higher education was easily available in rural area of Pune District. Now a days girls are Lawyers, doctors, Engineers, Professors in their field.

Along with woman education he worked hard to equity education to the students of Dalit society. He never did partiality among the students in his society. He realised that many students from rural area were brilliant but because of poorness they couldn't afford education so that he established the new schools and colleges in rural area of Pune district for the students. He never awarded himself for the credit of work. He never tried to take advantage of the social work for his family. During his period many noble persons like late. More Shankarrao, late. Annasaheb Awate, late. Shankarrao Bhelke, late. Annasaheb Magar, late. Shankarrao Urasal, late. Mamasahab Mohol helped Baburaoji Gholap in his education work. Onward this holy work is carried for word by Late. Ramkrishna More and Hon. Ajit Pawar.

Relation of Baburaoji Gholap with other educational societies –

While making propaganda and expansion of education in all over Maharashtra he was closely connected to the other well known education societies. In this case Shri. Shivaji Preparatory Military School, Pune.,

Deccan Maratha education Association Pune., Akhil Bhartiya Maratha Shikshan Parishad Pune and University of Pune played a vital role. Baburaoji Gholap witnessed in front of Barrister Jaykar of committee which was appointed for the discussion of establishment of University of Pune. He introduced education to Bahujan Samaj (backward class). University of Pune was closely related to this problem.

To sum up, Baburaoji Gholap struggled to provide opportunity of education to all people in society. He emphasized education for the students who are backward, illiterate and negligent and belonging to the rural area. He was emphasized by the great social reformers. He chose his path to achive his objectives . His views and actions to achieve equality in education for rural area is worth to appreciate.To achieve his goal he established 379 schools and colleges in all over Pune district and made powerful in the field of education. He established English medium schools & colleges in rural area. This foundation helped the students of rural background to study English language and to come in the mainstream society and also helped them to grow physically, mentally, emotionally, strong. He believed in teachers and their workshop. He founded "**Sevak Sahakari patsanstha**" for teaching & non- Teaching Staff. With the help of it many teachers could solve their economical problems easily. Now the "**Pune District Education Association**" is Progressing at higher level under the able of Hon. Ajit Pawar.

References -

- 1) Wasa, Warsa ani Watchal:Shri Satishrao Urasal, 20th Feb.2005 (Marathi Book)
- 2) Baburaoji Gholap Janmashtabdi 2003-2004 (Marathi Book)
- 3) Mamasahab Mohol : Ek astapailu Vyaktimatwa:Sou.Radhika Kakade-Kharat:2006 (Marathi Book)

The unknown Crusader of Female Education in Pre-Independent India: A Case Study of Lahuji Salve

Prof. Rajendra Vithal Waghmare
Deptt. Of English,
Smt. S R Mohata Mahila Mahavidyalaya,
Khamgaon Distt. Buldana

Lahuji Salve, a great revolutionary was born on 14 November 1794, near Purandar, at Peth in Pune District. Lahuji belongs to a dalit caste, Matang or Mang, which is one of the major dalit castes of Maharashtra. He is considered to be the first Armed Revolutionary of the country. In real sense, he is one of the early freedom fighters of the country. He dreamt to make mother India free from the shackles of the English. In fact Lahuji was a die heart patriot of the country. He never got married; he remained unmarried till the last breath of his life. Lahuji's contribution is remarkable in both education as well as freedom movement of the country.

Education plays a vital role in the life a man or we can say that it is a dynamic tool to be used for the betterment and development of the country. Every country develops its educational system in order to imbibe its culture, heritage, and values to enrich the forth coming generations and also to meet the challenges faced, time to time.

Taking into consideration the education system of our country, it faced two radical reforms in the last two centuries. During 1800-1900, traditional education system was replaced by colonial system and then during 1900-1978, the colonial system was replaced by national system of education. However, the education which was imparted before the pre independent era was offered to a selected stratum of the society.

However, the present paper aims at to

explore the priceless contribution made by Lahuji Salve, which is unknown to the nation with respect of education, especially with reference to Maharashtra. As we know that Savitribai Phule is the first female teacher of the nation, but it is Lahuji Salve who protected Jytorao Phule and Savitribai Phule from the goons of upper castes. In my opinion, the person who promotes and protects the teacher is equally important to the teacher.

Lahuji's father Raghoji Salve was a very brave army man in the then Peshva Army. He fought against the British army in 1817 and met to the martyrdom. This particular event triggered Lahuji to fight against the British army and he resolved to live and die for the country. His father had given a title "Raut" by the great Maratha King, Shivaji Maharaj. Thus, Lahuji created a number of armed revolutionaries in his Akahadas(Training Camp) to fight against the British regime.

Contribution of Lahuji Salve for Dalit Female Education:-

Jyotirao Phule opened the first school for girls in 1848 in Pune for girls and Savitribai Phule started teaching in that school. She was a teacher as well as head mistress at the school. Brahmin and Non Brahmin girls would get education in that school. Thus, Lahuji requested Jyotirao Phule to start the school for the Mang and Mahar people of the state. Considering the plea of Lahuji Salve Jyotirao Phule opened the school for the Mang and Mahar community in 1851. This is how Jyotirao Phule registered an organization on 10 December 1853, namely 'The Society For the Education of Mahar Mang Etc.'Lahuji Salve and Jyotirao Phule would exchange the thoughts of educational, social and economic state of the Dalits . Jyotirao Phule came to the conclusion that the dalits have been leading such a plight life only because of illiteracy. Education will be a panacea for the Mangs and Mahars would say, Jyotirao Phule.

Lahuji protected and propagated the values of education with the help of his disciple, Jyotirao Phule. Jyotirao Phule would be threatened by the orthodox people to stop his mission of education, hence Jyotirao Phule would take the help of Lahuji's men. As a result of this the strength of Jyotirao's school was getting increased.

"The clever students from the three schools of the untouchables' are- Dhondi Bin Hanumanta, Vithu Bin Panduji, Kondi Bin Kallu, Mahadev Bin Kallu and Nama Bin Kallu are from the Matang community, there from the Mahar community two from the Chambhar community, Kunbai one and Muslim one, one's name is not clear."1

"Mukta, the student of Savitribai Phule from the Matang community wrote an autobiographical essay, which can be the measuring rod of Marathi Literature. The essay may be considered the commencement of the modern Dalit literature." 2 Thus, Mukta Salve, is the intellectual progeny of Savitribai Phule , however she had been inspired by the thoughts of her uncle, Lahuji Salve.

There was the four Varna system in the country, and this system does allow the untouchables to get education and accumulate wealth. Lahuji was born and brought up in the Peshvai. (a title given to the person after King in early nineteenth century, Maharashtra). The social and educational condition of the untouchables was very pathetic. The untouchables would be treated more inhumanly than the animals. They were not even touched, by the so called upper classes of the country. In spite of this Lahuji understood the significance of education and would go to the under privileged people in order to make them understand the value of education. Though he was illiterate he had understood the importance of education. In real sense Lahuji was the champion of female education in Maharashtra.

One of the students of Savitribai's school was Lahuji's niece. Her name is Mukta, who wrote an essay in the periodical, "Dnyodaya" with respect of the suffering and sorrow of the Mang and Mahar community. In the said essay she asks, what the religion of the Mang and Mahar community is. She raises the question that if the untouchables are not supposed to read the holy scriptures of the Hindu religion, how can the Hindu religion is of theirs? Thus, the movement of changing the religion starts right from the question of Mukta Salve. Thus, brilliant student like Maukta Salve is in fact is the creation of Lahuji Salve, because he not only inspired to take education

Mukata but also took efforts to educate her.

Centuries together the Dalits of this country are purposely kept away from education, wealth and politics. The portals of the education were completely closed for those people. It is Jyotirao Phule and Savitribai Phule who took all efforts to educate the proletariat in the pre independent India. It is equally true that Lahuji Salve from the bottom of his heart protected and supported the movement of the Phule couple from the goons of the upper caste society. Therefore, Lahuji is the crusader of the education, particularly of women education. He devoted and dedicated his entire life for the sake of the Dalits of the country. He served the mother land until his last moment. However, it is very painful that the so called historians of the country did not pay any heed to the remarkable contribution made by this towering personality for the nation.

I came to the conclusion that, Lahuji Salve is not only the first armed freedom the country but also a true visionary with respect of education. It is the duty of an every individual to spread the priceless thoughts of this statesman.

References:-

- 1) Education in India, with a Focus on School Education, page 1
- 2) Kasab Maroti Bhartatil pahili Vidrohi Dharmachikitsak: Mukta Salve,p51,2016
- 3) Narke Hari, Dnyajyoti Savitribai Phule, Nagnath Pub.First Edition,28 Sept.2006.p,15
- 4) Sakte Machindra, Matang Samajachi Shaikshanik Stithi, Lahushakti Masik,July 2011,p.15
- 5) Suryawanshi Prakash, Dayanand More, Lahu Vichar Wishva,Anuradha Pub.Cidco, Nanded, 2015,p.10
- 6) Wikipedia The Free Encyclopedia
- 7) Authors Own Views

Social Reformers and the Educational Development in Maharashtra:

Prof. Savita Shankar Malge

Assistant. Professor

Shrikrishna Mahavidyalaya Gunjoti
Tq. Omerga. Dist Osmanabad

Prof. Balaji Ganpatrao Botewad

Assistant. Professor

Shrikrishna Mahavidyalaya Gunjoti
Tq. Omerga. Dist Osmanabad.

Abstract:

All human societies consist of diverse and different types of individuals and individuals with different religions, different castes, different colors, different gender and different faiths etc. And it is expected that they all should live in harmony and without discrimination; ideal situation is when there is equality, freedom and brotherhood among all sections of society.

However, human society all over the world shows that various types of exploitative practices are prevalent there; these practices originated due to human greed for power, authority and superiority; such as so-called higher caste people would exploit so-called lower caste persons; a white would exploit a black; males would like to dominate females; believer of one religion would downgrade other religions etc.

A man who works for the humanity and mankind above anything else; a man who wishes to cause revolution in the existing position of things for the betterment; a person who has an enlightened thought process; a person who

cannot stand the sufferings of the weaker section of people; and above all a person who believes in the duty bestowed upon him to leave the earth behind him as a better place than it was. In fact a social reformer is an ordinary human being who wants to serve the cause of humanity in extraordinary ways.

India and specially Maharashtra is fortunate to have, in its long history, many extraordinary human beings who devoted all their lives for the betterment of the society and for the uplifting of the downtrodden. A few among them are Jyotirao Phule, Dr, Babasaheb Ambedkar, Baba Amte, V. R. Shinde, Maharshi Karve etc. The present paper is intended to highlight the contribution of some eminent social reformers of Maharashtra in Educational development in 19th Century.

Key Words: Education, Social Reformation, Society, Social Development, Jyotiba Fule, Dr. BabasahebAmbedkar etc.

Introduction:

Education reform is the name given to the goal of changing public education. Historically, reforms have taken different forms because the motivations of reformers have differed. However, since the 1980s, education reform has been focused on changing the existing system from one focused on inputs to one focused on outputs (i.e., student achievement). In India, education reform acknowledges and encourages public education as the primary source of K-12 education for Indian youth. Education reformers desire to make public education into a market (in the form of an input-output system), where accountability creates high-stakes from curriculum standards tied to standardized tests. As a result of this input-output system, equality has been conceptualized as an end point, which is often evidenced by an achievement gap among diverse populations. This conceptualization of education reform is based on the market-logic of competition. As a consequence, competition

creates inequality which has continued to drive the market-logic of equality at an end point by reproduce the achievement gap among diverse youth. Overall, education reform has and continues to be used as a substitute for needed economic reforms in India.

Reform has taken many forms and directions. Throughout history and the present day, the meaning and methods of education have changed through debates over what content or experiences result in an educated individual or an educated society. Changes may be implemented by individual educators and/or by broad-based school organization and/or by curriculum changes with performance evaluations. This paper aims to overview the thoughts of our Maharashtrian social reformers to compare the present status of education.

Mahatma Jyotiba Phule's Contribution:

Jyotirao Phule, an Indian activist, thinker, social reformer, writer and theologian from Maharashtra. He and his wife, Savitribai Phule, were pioneers of women's education in India. His work extended to many fields including education, agriculture, caste system, women and widow upliftment and removal of untouchability. He is most known for his efforts to educate women and the lower castes as well as the masses. After educating his wife, **he opened the first school for girls in India in August 1848.**

In September 1873, Phule, along with his followers, formed the Satyashodhak Samaj (Society of Seekers of Truth) to attain equal rights for peasants and people from lower castes.

Social Reforms through Education for Downtrodden (Untouchable Castes) :

His first and foremost work was in the field of women's education; and his first disciple was his wife herself who always shared his dreams and supported him all through life.

To fulfil his ideals and aspirations of creating a just and equitable society, in 1848,

Jyotiba opened a school for girls; it was a first girls' school ever in the country. His wife Savitribai taught there as a teacher. But for trying to educate girls, a highly unthinkable act at that time, Jyotiba was forced to leave his home. However such threats and pressures by the society would not deter him from doing his work and he kept creating awareness among people about social evils.

In 1851, he started a bigger and better school for girls which became very popular; there was no discrimination on the lines of religion, caste or creed and everyone was welcomed to study there.

Jyotiba was also against child-marriages and was a great supporter of widow remarriage; he was very sympathetic to the cause of distressed women and opened a home for such poor and exploited women where they could be taken care off.

Jyotiba was also actively involved in the emancipation of so-called lower castes and especially the Untouchables; in fact he was perhaps the first person who gave untouchables the name **Dalit** as signifying someone who is broken, depressed or exploited and is outside the so-called Varna system.

For uplifting the so-called lower caste people and untouchables, on 24 September 1873, he formed the **Satyashodhak Samaj** (the Society of Truth Seekers); the main objective of the Samaj was to create a just and equitable social order free of discrimination on the basis of caste, religion or gender. Satyashodhak Samaj was also opposed to religious dogmas and superstitions such as idolatry, need for priests and irrational rituals etc.

Thus, Jyotiba Phule devoted his whole life for the weaker and depressed section of society; in his thinking and works he was well ahead of his times.

Dr. Babasaheb Ambedkar's contribution:

Popularly known as Babasaheb, Dr. Bhimrao Ambedkar was born on 14 April 1891

in Mhow, a military cantonment town of the then Central Province of India. His father, Ramji Maloji Sakpal was a Subedar in army and his mother Bhimabai Sakpal was a house wife. Babasaheb belonged to a so-called lower caste Mahar who were treated as untouchables; he had faced and seen several types of social discriminations since childhood. But his father being an army officer was able to arrange good education for his children despite several resistances from the society.

Ambedkar was treated as untouchable in the school along with other dalit children; they were not allowed to sit with other so-called higher caste children, neither were they allowed to drink water from common water vessel. Ambedkar was very meritorious in studies and after completing his early education in Bombay moved to United States for post-graduation and research; did his post-graduation and Phd from Columbia University, New York City. He further studied at London School of Economics and completed masters and doctorate from there as well.

Social Reforms through Education:

Thus, Dr. Bhimrao Ambedkar, in spite of several odds got the best of education from very good institutions of the world because of his talent and merit only. He also received a degree in Law.

His major contribution in eradicating social evils was fighting for the rights of the untouchables and so-called lower caste people. At the time of preparation of the Government of India Act, 1919, he advocated for the separate electorates for untouchables and other lower caste people. He demanded reservation for such communities.

Ambedkar started several publications such as Mook Nayak, a weekly; Bahiskrit Bharat, a periodical to create awareness and to fight for the rights of untouchables and lower-castes. He founded **Bahiskrit Hitakarni Sabha** on 20 July 1924 at Bombay with the objective of

creating socio-political awareness among untouchables and also for making Government sensitive towards their issues; he called upon the dalits and untouchables to “**Educate, Agitate and Organize**” for their rightful place in the society. Hence according to him education is the prime necessity for further developments.

He started to launch public movements against discriminations faced by untouchables such as opening the public water resources for untouchables, burning of Manusmriti, an ancient Hindu text which gives sanction to caste-system and for the rights of lower caste people to enter into Hindu temples. In 1932, after the Third Round Table Conference in Britain in which Dr Ambedkar participated, the British announced the infamous Communal Award according to which there was a provision of separate electorate in British India for different communities; thus, Untouchables were also considered as a separate electorate; it meant that for the election to the seats reserved for the untouchables only persons who could vote were untouchables. The scheme was vehemently opposed by Gandhiji and other Congress leaders as being communal and divisive in nature which would divide Hindus into two separate groups. But Dr Ambedkar was in its favour as he was of the view that by having separate electorate more and more number of legislatures of ‘Depressed Class’ would be elected.

After long and tedious discussions between Ambedkar and Congress leaders, **Poona Pact** was reached on 25 September 1932 according to which the system of separate electorate was abolished but reservation of seats for Depressed Class remained the same; hence, now untouchables would not be separate from Hindus but seats would be reserved for them. It was a major step in recognizing the political rights of untouchables within the fold of Hindu society.

On similar lines, the Constitution of

India in 1950 gave benefits of reservation to Schedule Castes and Scheduled Tribes who were earlier referred to as 'Depressed Classes'. Dr Ambedkar's biggest contribution in the making of modern India was his momentous effort as the Chairman of the Constitution Drafting Committee; the most important feature of the Constitution of India is its special focus on socio-political and economic justice and equality; he forcefully advocated for the rights of women and SCs, STs and OBCs; special provisions were added for their uplift and for eradicating various discriminations faced by them.

Later in his life, Dr Ambedkar converted to Buddhism after getting fed-up with the inhuman caste system, superstitions, rituals and discriminatory practices of Hinduism. Therefore, all through his life, socially as well as politically, Babasaheb kept fighting against prevailing social evils of our country; his contribution towards making the downtrodden people acquire self-respect and their rightful place is immeasurable. He was truly one of the greatest personalities to be born in India; Babasaheb died on 6 December 1956 in Delhi after prolonged illness due to diabetes.

People's Education Society:

One of the greatest achievements of Dr. Ambedkar is that he established the People's Education Society in Mumbai. He says: "The People's Education Society's objective is not merely to give Education, but to give education in such a manner as to promote intellectual, moral and social democracy. This is what all well wishers of India needs and this is what all well wishers of India must promote." People's Education Society, which was founded on 8th July, 1945 by Bharat Ratna Dr. Babasaheb Ambedkar, M.A., Ph.D., D.Sc. (London), LL.D. (Columbia), D.Lit. (Osmania), Bat-at-law. The Society runs the various academic institutions throughout India including Siddharth College of Law which was established in the year 1986 at Prime locality of city of Mumbai.

People's Education Society derives its inspiration from the teaching and ideals of Lord Buddha. It believe in the principles of social justice. It functions for establishing social justice. Its primary aim is to promote higher education among the poorer people in general and Buddhists, Scheduled Castes and Scheduled Tribes and other Backward Classes in particular. Its motto is "Knowledge and love for `knowledge is power and Love governs the whole universe. According to Dr. Babasaheb Ambedkar the object of the people's Education Society is not merely to give education but to give social democracy. This is what modern India needs and this is what all well-wishers of India must promote. The society is inspired by five great ideals of the founder, the ideal of knowledge, the ideals of compassion, the ideal of democracy, the ideal of equality and the ideal of justice.

Conclusions:

- (1) India and specially Maharashtra is fortunate to have, in its long history, many extraordinary human beings who devoted all their lives for the betterment of the society and for the uplifting of the downtrodden.
- (2) Education reform has and continues to be used as a substitute for needed economic reforms in India.
- (3) Reform has taken many forms and directions. Throughout history and the present day, the meaning and methods of education have changed through debates over what content or experiences result in an educated individual or an educated society.
- (4) Jyotiba's first and foremost work was in the field of women's education; and his first disciple was his wife herself who always shared his dreams and supported him all through life.
- (5) Jyotiba Phule devoted his whole life for the weaker and depressed section of society; in his thinking and works he was well ahead of his times.

- (6) Dr Ambedkarhe called upon the dalits and untouchables to “**Educate, Agitate and Organize**” for their rightful place in the society. Hence according to him education is the prime necessity for further developments. Hence according to him education is the prime necessity for further developments.
- (7) Because of the Dr. Ambedkar’s work for education the society is inspired by five great ideals of the founder, the ideal of knowledge, the ideals of compassion, the ideal of democracy, the ideal of equality and the ideal of justice.

References:

1. Dr. Dhyranraj Kashinath Gaikwad ‘Rajwansh’– The Miraculous Great Man’ – Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar.
2. Lalit. K. Sahay – Dr. B.R. Ambedkar: Man of Millenium.
3. B.J. Bhandutia – Champion of Human Rights. B.R. Ambedkar.
4. W.N. Kuber, B.R. Ambedkar.
5. Veridemder Grover, Bhimrao Ramji Ibid., Mirac.: A Biography of his vision and ideas.
6. G.S. Lokhande, Bhimrao Ramji Ambedkar – A Study in Social Democracy.
7. www.icundv.com/vesak2011/panel1/10RSSingh.
8. S.N. Mandal, “B.R. Ambedkar: His Thoughts and Observations”
9. Mahatma Phule Samagra Wangmaya: GOM publication.

09

The Forgotten Heroine: Savitribai Phule

Manodip Thakur
Research student

Savitribai Phule, was a pioneer in the field of Womens’ Education in India. She was the first lady teacher of the very First Women’s school in India. She was not only a Social Reformer but also a Poet. She demanded dignity for all women. Along with her husband, Joytirao Phule, she worked hard during her entire Lifetime. During the time, when Women were viewed as mere object’s, she ignited a Spark that led to Equality in Education; something which was impossible before. She strongly spoke against the Discriminatory boundaries imposed on women, which led to their oppression. Through this paper, I have tried to put forth her life, her Struggles and Hardships, and tried to unveil a phenomenal personality that not only changed the Face of Education in India, but also enlightened Humanity in its Real essence. Also, an attempt has been made to compare and contrast it with the Current scenario of Women’s’ education in the society.

Introduction

Today, the women of India are not behind men in any respect. They have proved themselves in every Field; be it education, governance, politics, science, judiciary, sports or any other fields. There are big names of Indian women like Indira Gandhi, Sarojini Naidu, Sucheta Kriplani and many others who have made their names in the history because of their education and wisdom. However, Not much

Historians and Scholars have focused on Savitribai Phule, a woman who established the **foundation for women education** in India. She was the first woman who started the first ever school in India Specially for girls at a time when nobody could even dares to think about educating a girl. In fact, every educated woman in the society today, owes a lot to her. Savitribai was born in a poor family in Naigaon, district Satara, in Maharashtra on 3rd of January, 1831. Her father was a farmer. At the age of nine, she was married to Jyotiba Phule. (Today whom we know as a great social reformer). At that time, the Hindu society was male –dominated, who treated women as their slaves. Women then, had no independent opinions and had to strictly follow the instructions of the male members of their family. After her marriage with Jyotiba Phule, Savitribai Phule was inspired to read and write by her husband. She was taught by him and sent for training in teaching at Mitchell's school in Pune and Ms. Farar's Institute at Ahmednagar. She performed very well and was quite successful in learning and teaching. After her training, she returned back to Pune and opened the first ever Girls school in Bhide Wada, Narayan Peth, Pune in January 1848 .With admission of nine girls of different castes on the opening day itself, she became the first woman teacher of India. Along with full support of her husband, she opened two more schools for girls and in 1851, there were about 150 girls studying in these schools. She even inspired an eleven year old girl 'Mukta' of her school to write an essay on Dalit emancipation which is, today, considered as the cornerstone of Dalit literature. She noticed that the lower caste people who were forced to live a miserable life in the caste-ridden society. She thought that only education could bring some improvement in their life. She opened another school for Lower caste Children in her village Naigaon in 1852. The orthodox society could not tolerate these revolutionary and daring steps taken to educate

the women and the lower caste people, which were against the rigid Hindu traditions of those days. They started harassing her. She was insulted, abused, and threatened. Mud and cow dung was thrown upon her but she faced all this courageously and continued with her work. The government honored both, Savitribai and Jyotirao Phule in 1852 for their continued and dedicated efforts in the field of education. They opened two more schools for girls and one school exclusively for the lower caste children. Savitribai was also a good poet of Marathi and English. In one of her poems, she writes about the importance of education in the following words.

"All gets lost without knowledge,
We become animals without wisdom"

Her first poetry composition 'Kavya Phule' was published in 1854. Her poetry was mainly centered at educational and social reforms. She is known as the pioneer of Marathi poetry. She did a remarkable work when there was a severe draught in Pune. She, along with her husband, used to feed the children and it is said that they fed more than one thousand children in a day. For this purpose, they travelled from village to village to raise the funds. Then again, in 1897, Pune and surroundings were hit by the 'Plague'. Both Jyotiba and Savitribai made tremendous efforts for the treatment of the affected people. A treatment centre was opened by them, where their doctor son Yashwantrao used to treat the affected. They also made arrangement for the stay of the patients. Savitribai personally took care of the victims of the disease. Due to her continued presence among the patients, she was also infected with the plague and died on March 10,1897 . She was one of the first women social reformers of the country, and in spite of all Hindu social customs, she continued her work of serving and uplifting the downtrodden and women. However, due to the brahmanical hegemony over the intellectual domain, she could not find a proper

place in the annals of history. The government however, has recognized her contribution only after one century from her death. In March, 2015 the University of Pune has been renamed as the "Savitribai Phule Pune University ."In 1998, the government of India released a stamp in her honor. The Maharashtra government has also instituted an award in her name to recognize women social reformers. As she was the first woman teacher of India, it would have been more proper and more relevant if her birthday was declared as Teachers Day or Women's Day to offer her a real tribute. Now, let us try to review the Current Scenario. After the pioneering work of Savitribai, today, we see many folds increase in educational institutes, whether it be co-ed or only girls. We can definitely say that there has been a very good improvement in the number of opportunities available for women today. Not just schools and education, but a special women's quota in almost all fields, ensures that educated women actually get an opportunity to apply and experiment the knowledge that they have gained. Today, we can instantly name successful women in any field. We can definitely say that the basic aim of educating women for her own development, for the betterment of her family and the society has been partly accomplished. I think this is the real achievement of what Savitribai had started working for and she would be happy to watch us all today.

I say, we have partly accomplished this aim, because, inspite of seeing many women soaring high in the sky, we find a significant number of females deprived of basic education. They are imbued with thoughts and lifestyle that imposes domestic work as the only option to work. I do not oppose of domestic work, but I do wish to stress that any work should be a matter of choice. Everyone must be presented with opportunities and choices and let them decide for themselves. This can be achieved by education and hence, all women as well as men

should receive basic education .Emphasizing the importance of womens education never implies that mens education is not important. Savitribai basically strived hard for the underprivileged section of society; the crux of her actions being upliftment and equality for all. So, today, what we must perceive from her teachings is to have equality.

In the current situation of our society, where inequality in education (men vs women, rich vs poor, cities vs villages) , we are fortunate to have many people and organizations that have not only recognized this situation, but are also taking efforts to educate all. I find peace and ray of hope in their efforts, as i see the passion and dream of Savitribai being accomplished.

References.

- www.freewekipidiya.com/savitribaiphule
- A forgotten liberator- The life and Struggle of Savitribai Phule. Mountain Peak Publishers. New delhi.

NATIONAL EDUCATION AND SWADESHI MOVEMENT

Dr. Raghunath D. Shelke
Head, Department of History
Saikrupa College Of Arts,
Ghrgoan, Tq. Shrigonda, Ahmednagar

INTRODUCTION

BalGangadhar Tilak, the great educationist, social reformer, author and freedom fighter, is widely acknowledged as “the father of the indianunest”. A learned scholer of Sanskrit, philosophy and political economy, Tilak’s entire life was a ‘Karmayajna’, dedicated to the ideal of independence for India. Tilak was the the first leader to propound the ideal of ‘Sampurna Swarajya’, and his statement “Swarajya is my birth right and I shall have it’.

He organised the Deccan Education Society with a few of his college friends, including Gopal Ganesh Agarkar, Mahadev Ballal Namjoshi and Vishnushastri Chiplunkar. Their goal was to improve the quality of education for India’s youth. The Deccan Education Society was set up to create a new system that taught young Indians nationalist ideas through an emphasis on Indian culture. The society established the New English School for secondary education and Fergusson College in 1885 for post-secondary studies.

Tilak began teaching mathematics in a private school in Pune and later became a journalist. He became a stornq critic of the Western education system, feeling it demeaning to Indian students and disrespectful to India’s heritage. He came to the conclusion that good citizens can be moulded only through good

education. He believed that every Indian had to be taught about Indian culture and national ideals. Along with his classmate Agarkar and great social reformer Vishnushastri Chiplunkar, Bal Gangadhar Talak founded “Deccan Education Society” to impart quality education to India’s youth. The very next year after the Deccan Education Society was founded, Tilak started two weeklies, ‘Kesari’ and ‘Mahratta’. ‘Kesari’ was Marathi weekly while ‘Mahratta’ was English weekly. Soon both the newspapers became very popular. In his newspapers, Tilak highlighted the plight of Indians. He gave a vivid picture of the people’s sufferings and of actual happenings. Tilak called upon every Indian to fight for his right. Bal Gangadhar Tilak used fiery language to arouse the sleeping Indians. Bal Gangadhar Tilak joined the Indian National Congress in 1890. He was a member of the Municipal Council of Pune, Bombay Legislature, and an elected ‘Fellow’ of the Bombay University. Tilak was a great Social reformer. He issued a call for the banning of child marriage and welcomed widow remarriage. Throught the celebrations of Ganapati Festival and the birthday of the Shivaji he organized people. In 1897, Bal Gangadhar Tilak was charged with writing articales instigating people to rise against the government and to break the laws and disturb the peace. He was sentenced to rigorous imprisonment for one and a half year. Tilak was released in 1898. After his release, Tilak launched Swadeshi Movement. Thruh newspapers and lectures, Tilak spread the message to each & every village in Maharashtra.

Tilak was active in the field of national education, too. It was, of course, to be expected of a man whose first love was education and who was a founder of the Deccan Education Society. Even private educational institutions were subject to Government’s control through various overt and covert means like the notorious Risley circular. He urged those in charge of them to maintain their independence

and self-respect even at the risk of forfeiting the grants-in-aid. When Vinayak Damodar Savarkar, then a student of the Fergusson College, was fined ten rupees and rusticated from the hostel by its principal for participating in a swadeshi meeting, Tilak pointed out the paradox of such disciplinary action in Poona when Gokhale was justifying the boycott of British goods in Manchester. He also took to task an English professor for asking students not to participate in the swadeshi movement. He condemned the arbitrary curb on students in the name of discipline and quipped that he did not mind their joining even Government schools so long as they were not prevented from attending his lectures!

In 1906 Tilak helped to establish the Maharashtra Vidya Prasarak Mandal. When the Samarth Vidyalaya, which was conducted under its auspices first at Kolhapur and then at Talegaon, ran into financial difficulties, he undertook a lecture tour and collected Rs. 20,000 for it. He also proposed the founding of a university for national education but the idea could not be given a concrete shape.

Tilak defined national education as that which enabled one to know the nation. That was precisely what the schools and colleges failed to do. In America, he said, the Declaration of Independence was taught to students in schools. Such instruction would be considered seditious in India. For instance, our students did not know that "six crores of rupees are drained out of this country every year for sugar. All this is due to the industrial policy of our Government, but we do not know it. We have come to learn these things 25 years after leaving the colleges. Our young men should know them in the prime of their life. In other countries, technical and industrial education is an important part of education, but the educational institutions in India are intended to produce only petty officials". Tilak was an advocate of the mother-tongue as a medium of instruction as also of

religious education which would promote toleration and respect for each other's for each other's faith.

As in so many other fields, Tilak took the lead in proposing that Hindi written in the Devanagiri script should be the national language of India. At a conference of the Nagari Pracharini Sabha in December 1905 he said : "A common script is part and parcel of a national movement. If you want to draw a nation together, there is no force more powerful than a common language." A standard script, he thought, was even more important than the standard time which was then introduced by Lord Curzon throughout India.

Tilak was a pioneer of the prohibition movement though it formed no part of the boycott campaign. He had taken interest in the temperance movement, as it was then known, ever since he became a member of the Bombay Legislative Council. He attributed the evil of drink solely to the British regime. Whereas drinking was common in the western countries, it had spread in India only in the wake of the British. The excise revenue which was barely a thousand rupees per district under the Peshwas, increased to six lakhs of rupees in 80 years of British rule. The Government alone was thus responsible for the prevalence of drinking, which was against our religious teaching and social customs.

Tilak was a member of the managing committee of the Temperance Association, which was formed in Poona in 1907 with Gokhale as president. It conducted powerful propaganda, including peaceful picketing, for prohibition. But when under the pressure of excise officials the police began to molest the volunteers, the anti-drink movement took a militant turn. Tilak planned to organise a campaign to picket liquor shops when even peaceful persuasion was prohibited. He urged upon the young generation to banish drink:

"Young men must be prepared to fill the jails in re-sisting the policy of the upholders of

drink. They must be actively helped by their neighbours and relations. Your hatred of drink must be so powerful that the misery of going to jail while fighting it must pale into insignificance.”

Not only did the prohibition campaign record a striking success with the closure of numerous liquor shops all over Maharashtra but it also made the Government suspect that, like swadeshi, the anti-drink campaign was being utilised by Tilak as a political weapon. The loss of the excise revenue was bad enough, but its political implications were worse. It is intriguing to speculate how the prohibition campaign would have developed had Tilak not been arrested for sedition in June 1908. Like many other movements it petered out during his forced absence.

PROGRESS OF SWADESHI MOVEMENT

On the 9th September at a meeting of the SwadeshiWastuPrachariniSabha, Bombay, he exhorted his hearers to do all in their power to further the cause of Swadeshism and expressed sympathy with the postal strike and deprecated the action of those Bombay gentleman who induced the peons to resume work before they had derived any benefit from their action. On the 7th October 1906 he presided at a meeting of the same Sabha and in course of his address commented on the awakening of Parsia, Chaina, and Afganistan and its effects on the Swadeshi Movement in India. He deprecated the extension of Railways with British capital on the score of its facilitating the export trade and advocated the Anti-Free Trade policy for which, he said, there were no hopes as long as the Government supported the Free trade policy. Reverting to Swadeshism he said that the partial support now being extended to it by officials was due to the hold the Movent had acquired among natives and contended that Swadeshism and Bycotting were inseparable. He again presided at a large metting convened by the Sabha to present an appreciatory address to Seth Khemraj, Shri.

Krishnadas, part proprietor of the VenkteshSamachar printing press, Bombay, for the practical work he had done in the Swadeshi cause. At the commencement of the meeting a shout was raised demanding the explusion of one VyankteshAbajiMarathe, who was seated beside Tilak, denouncing him as a traitor and paid agent of Government on account of his having induced the postmen to resume work during the recent strike. An accident to the platform on which Tilak and Marathe were seated necessitated the latter moving to a less prominent seat and this terminated the uproar. In presenting the address Tilakreferred to the practical work performed by the recipient in the Swadeshi cause and said that on a recent pilgrimage he had induced many native confectioners to give up the use of foreign made sugar and that he had repaid to many of them the losses they had sustained by the destruction of their stocks of foreign suger. Referring to the opposition of the Anglo-Indian Press towards the Swadeshi Movement he compared it to the opposition shown to Galileo when he asserted that the world rotated and was not stationary. In regard to the denouncement of Mr. Marathe he said in the absence of better proof he did not believe he was a paid agent of Government and, even if he was, it was no reason for expelling him from a Swadeshi platform or meeting, but apart from that, in this opinion, Mr. Marathe had in the particular instance acted rightly and that whatever blame there was not with him but with the public who had not yet come to fully realize the advantages of combination. At a metting of the Sabha on the 21st October, which was attended by the Bhatiya and Bania merchants of Bombay, Tilak said that the essence of Swadeshism did not lie so much in Bycotting foreign articles as on making an effort to reduce the imports and increase the exports of India and he appealed to the merchants of Bombay to seriously consider the question in this light and to encourage the

Movement without fear and religious scruples. He also advised all native merchants to transact business direct and not through foreigners.

Tilak is reported to have interviewed the Russian Consul ostensibly to obtain letters of introduction to firms in Russia with a view to purchasing goods, machinery, etc, in furtherance of the Swadeshi Movement. He was advised not to try Russia at present and given a letter of introduction of the German consul whom he subsequently interviewed. He also saw the Austrian consul and obtained letters of introduction to firms in Austria.

IMPORTANT OF SWADESHI MOVEMENT

A unique place in the history of the Indian Freedom Movement, is occupied by the Swadeshi Movement. M. K. Gandhi wrote in 1908, that the real awakening of Indian began only after the Partition of Bengal.

Owing to the Swadeshi Movement, several textile mills, national banks, hosiery, soap factories, tanneries, chemical works, insurance companies & Swadeshi stores were established. The ideas of Swadeshi and Bycott were kept alive by newspapers articles, popular songs, and bonfires of foreign clothes. National volunteers picketed the shop selling foreign goods.

REACTION OF THE SWADESHI MOVEMENT:

The Movement spread among the Hindu and Muslim peasants. Hence, the Government took repressive measures to suppress the Swadeshi Movements. Processions and meetings were banned, newspapers, were curbed by rigorous press laws, and leaders of the Movement were imprisoned without a trial, by the Government.

However, this repression only increased the intensity of the Movement which adopted a four fold programme of Bycott: English cloth, salt, sugar etc. was to be renounced, English speech was to be abjured, there was to be resignation from honorary offices under Government and seats in Councils, and also a social Bycott against persons purchasing foreign articles. The

Swadeshi Movement led to a great demand for indigenous articles, as also a large number of industrial strikes. The idea of National Education was full filled by the founding of the National Council of Education, or the 'Jatiya Siksha Parishad' on August 14, 1906.

An all India character was assumed by the Swadeshi Movement which found response in U.P., Central Provinces, Bombay, Punjab and Madras as time passed.

CONCLUSION

Tilak was instrumental in celebrating Ganesh Utsav and Shivaji Jayantis as public festivals in Maharashtra, which brought people together and ensured their involvement in the freedom movement. Tilak made people aware of their identity as a nation, and their rights, and gave them the moral courage and conviction to fight for their rights against all opposition. His contribution to the freedom struggle was monumental, and his role in the lay people, and uniting them against the British for the common cause of independence is widely acknowledged. His untiring struggle and single minded love for the country earned him the respectful title of "Lokmanya" meaning him the "revered by the masses" from his followers and supporters.

Lokmanya Tilak was widely respected and admired by contemporary leaders, even those who did not subscribe to his ideology or methods. Mahatma Gandhi said about him, "I admire Lokmanya Bal Gangadhar Tilak like millions of his countrymen for his indomitable will, his vast learning, his love of country, and above all, the purity of his private life and great sacrifice of all the men of modern times, he captivated most the imagination of his people. He breathed into us the spirit of "Swarajya". No one realized the evil of the existing system of Government as Tilak did." C. R. Das called him, "the greatest Maratha since Shivaji".

Gokhale, Ranade, Paranjape and others had shown the importance of the Swadeshi Principle. Through newspapers and lectures,

Tilak spread the message to each and every village in Maharashtra. A big Swadeshi Market was opened in front of Tilak's house. Swadeshi goods were sold in the fifty odd stalls of the market.

The slogan of Swadeshi was heard every where. Foreign clothes were reduced to ashes. Foreign sugar was thrown away and local jiggery was used, Swadeshi cotton mills, paper mills and factories to manufacture matches were started.

The student of Rajaram Collage, Kolhapur, were to take an examination. They tore the blank books given to them, saying they would not use foreign made paper. These student were given six lashes each as punishment. And they pleaded that they should be beaten only with a local made cane.

"Swadeshi, Swaraj (self rule), Boycott and national education- these were the sacred words preached by Tilak. And the people made weapons of these words. The tendency grew in Indians to defy slavery. Galvanizing people's love of their country was itself a revolution brought about by Tilak.

Acharya Vipin Chandra says about Swadeshi Movement, "In its political implications this miniature boycott of foreign cloth campaign in Maharashtra was not less significant than the political agitation against the excise duty, for it represented a new form of direct action by the people themselves. It represented the spirit of selfhelp, as against reliance on appeals to foreign rulers for redress of grievances.

SOURCES:

- 1) Government of Bombay, "Source Material For a History Of The Freedom Movement in India", vol. 2, 1885-1920, Bombay, 1958.
- 2) Keskar, B. V. "Lokmanya Bal Gangadhar Tilak", 1959.
- 3) Ghosh, K. C., "The Roll Of Honour", Sahitya Samsad, Calcutta, 1965.
- 4) Judith, M. Brown, "Gandhiji's Rise to Power Indian Politics 1915 to 1922", Cambridge University Press, 1972.

- 5) Kelkar, N. C. "Lokmanya Tilak Yanche Charitra", 1928.
- 6) "Kesari" (Marathi)
- 7) "Maratha" (English)
- 8) Ketkar, G. V., "Lokmanyanchi Bhashashaili", Tilak Maharashtra Vidyapith, Pune, 2, 1962.
- 9) Karandikar, J. S., "Kai. Lokmanya Tilak Yanchi Vyakhyane", Kesari Maratha Sanstha, Pune, 1938.
- 10) Karandikar, A. J., "karantikarak Tilak Ani Tyanchakal" kal prakashan, pune, 1969.
- 11) D.V. Tahmankar (1956). Lokmanya Tilak: Father of Indian Unrest and Maker of Modern India. John Murray; 1st Edition (1956). Retrieved 5 February 2013.
- 12) Political Thought and Leadership of Lokmanya Tilak – N.R. Inamdar
- 13) Brown, Donald Mackenzie (1970-01-01). The Nationalist Movement: Indian Political Thought from Ranade to Bhave. University of California Press.
- 14) D.D. Karve, "The Deccan Education Society" The Journal of Asian Studies, Vol. 20, no.2 (Ann Arbor: Association for Asian Studies, 1961)
- 15) Michael Edwardes, A History of India (New York: Farrar, Straus and Cudahy, 1961).

The Notion of Education and Depressed Society in the Vision of Dr. Panjabrao Deshmukh

Dr. Nandkishor Nanasaheb Ugale

Assistant Professor & Head
Department of Political Science
PDEA's Anantrao Pawar College, Pirangut,
Tal-Mulshi, Dist-Pune

Panjabrao Shamrao Deshmukh (Bhausahab Deshmukh) was a social reformer and a farmer's leader in India. After Independent he was the first Agriculture minister in the first cabinet of Pandit Jawaharlal Nehru in 1952. His birth place is Papal in Amravati district of Maharashtra on 27 December 1898. His childhood days were spent happily at their village. His Father name was Shamrao and mothername was Radhabai. His original surname was "Kadam" After completing his primary education at home, he was sent to Songaon at first and then to Karanja Lad. He got his high school education at Karanja lad up to ninth standard. Then he took admission in Hind High school, Amravati. After that he went to Fergusson College at Pune. In those times there were no facilities of higher education in India. Many Students used to go to England for further education. So he also wanted to be a Barrister from Cambridge University.

Despite too much poverty at home, he managed to make money to go to England. He took barrister degree in 1921. He also took M.A.honors in Sanskrit and done Ph.D. with the subject Origin and development of religion in Vedic literature. He was attached with Satya

Shodhak Samaj of Mahatma Phule. He did satyagraha for entry to untouchables in Ambabai Temple in Amravati, which was a very strongly condemned by the upper castes. Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar supported him in this movement. As a human being no one have power to refuse worship of god. Acting on this basis of human being he started his movement. Finally management of temple allowed untouchable to enter the temple of Ambadevi.

"Charity always begins from home" is good phrase but everyone must follow it. Dr. Panjabrao Deshmukh also started equality movement from his home. After death of father his mother asked him to conduct traditional activity "Shradhha" with Brahmins. He brings untouchables students from his school hostel to home and his mother treated them as Brahmins. Meal was served by some white dressed Youngers. After dinner all friends wished Bhausahab for serving good meal to them. Bhausahab replied that younger's who serving them food are untouchables and they are responsible for making good meal. All friends were surprised to listen him. So many such events were conducted by Dr. Deshmukh to remove untouchability from our society. Deshmukh knew that prosperity would be achieved only when the weapon of knowledge became available to all. For this purpose he established Shivaji Education Society. There is an Agricultural university named after him at Akola, i.e. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth. He was a well-known educationalist who well cemented the foundation of education not only in Vidarbha but throughout the Maharashtra region. Deshmukh knew that prosperity would come only when the weapon of knowledge became available to all. For this purpose in 1931 he established Shivaji Education Society at Amravati. Today this education society is at second in Maharashtra. This society has 24 degree colleges, 54 intermediate colleges, 75 high schools and 35 hostels. There is an

Agricultural university by his name at Akola, i.e. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth. He was a well-known educationalist who well cemented the foundation of education in not only in Vidarbha but throughout the Maharashtra region. He was elected thrice for the Lok Sabha. Dr. Deshmukh was selected by Nehru as the first agriculture minister of India. He played an important role in the making of the Indian Constitution. He was a staunch supporter of the mission by Dr. Babasaheb Ambedkar. He was the secretary for Vidarbha region of the Independent labor Party, established by Dr. Babasaheb Ambedkar. He dedicated all his talents and energy for the formulation and implementation of the policies that would bring prosperity to agriculture and the agriculturist. He established the Bharat Krishak Samaj and launched a campaign called Food for Millions in 1955. He introduced the Japanese method of rice cultivation in 1958 and organized the World Agriculture Fair in 1959, which was inaugurated by Dr. Rajendra Prasad and chief guest of fair was Dwight Eisenhower, the President of the US. The fair was visited by dignitaries across the world, some of them being Nikita Khrushchev, the then president of USSR, Lord and Lady Mountbatten and many others. He was the only man of India who brought international leaders in India.

He started the process of establishment of Agricultural Universities all across the country and gave fillip to agricultural education and research.

References

1. "Life-sketch of Dr Punjabrao Deshmukh". Retrieved 21 January 2009.
2. "A great Philanthropist of Vidarbha Region". Shivaji Education Society. Retrieved 21 January 2009.

12

BYRAMJEE JEEJIBHOY MEDICAL SCHOOL, POONA (1877-1947)

Dr. Meherjyoti Sangle

Assistant Professor, Department of History,
S.N.D.T. Women's University, Mumbai

Background

The British were firm in their policy of spreading their science in Indian Society. General Indian practitioners used the terms 'Master's Science and Master's Medicine' for western science and medicine in Bombay because the British medical hegemony existed without concern about issues related to medicine and Indian society.¹ Madras and Bengal had opened western medical institutions. They had many hurdles and changes. Women were struggling to take medical education in other presidencies. But in Bombay Presidency, women easily got admitted to medical schools and colleges.

From the 1860s, when there were only fifty students in Grant Medical College, Bombay the presidency had faced a shortage of medical professional men in proportion to the population. Frequent outbreaks of epidemics created health disasters. To increase the strength of the subordinate medical services colonial policies looked for cheaper services from 'native medical men.' Therefore, the Government began to absorb them into the western medical system.

High Morbidity

During the latter half of the nineteenth century, health condition was deteriorated. Bombay had faced many natural calamities and

outbreaks of epidemics, famines, Plague, Cholera, repeatedly occurred and created health problems for society. Thousands of families died during outbreaks of epidemics. The mortality rate was as high as 85 per day. The Census report showed that it affected the population. rate per year.

There was a great need to train natives in the medicine to less morbidity. David Arnold argues that the British funded little to medical institutions. In view of insoluble problems of importing entire medical staff from Europe, it was decided to build up subordinate medical staff by training 'native medical men' under European medical professionals.' Moreover the British gave royal patronage to western medical education. The rulers imposed preliminary, diploma and inferior medical education for Indians and developed the subordinate medical department.³ It was decided to raise the staff for the Subordinate Medical Services in India. They had used these services to strengthen the empire and to fulfill the needs of the military services and to accommodate 'native medical men' in Subordinate Medical Department in India. By and large Indian philanthropists took initiative for establishing hospitals and dispensaries, medical schools and colleges by making endowments and giving generous donations in terms of lands, buildings and etc. Byramjee Jeejeebhoy had offered generous donation to open vernacular classes of medical school in Poona and Ahmedabad.

Indian Philanthropist : Byramjee Jeejeebhoy

Byramjee Jeejeebhoy's generosity for the poor and the needy people was well known. He gave generous donations to British government to open schools, colleges and medical schools in Presidency. Byramjee Jeejeebhoy was the son of the Jamsetji Jeejeebhoy, the founder of J. J. Hospital, Bombay. He was born on June 16, 1822 in Mumbai ⁴ and completed his school education in Mainvoring School. Then he joined his father's company entitled as 'M/s. Jeejeebhoy

Dadabhai Sons and Co.' His Company was closed in 1854.

He was a brave and great man who was a founder of first Indian Ice Factory and had opened the Branches of this factory in Ahmedabad, Karachi and Pune. He was the director of some joint venture stock company. He was a very good at business with knowledge, skill and style. He also helped his relatives who earned more money in the business. In 1868, he was selected to the legislative council. He was founder of schools in Thana and medical schools in Ahmedabad and Pune. He helped many poor people of his community i.e. Parsis and created service for unemployed Parsis. His help to poor people was the reasons he is memorable today in his community. He had opened a Charitable Trust 'B. J. Parsi Charitable Institute' Queens Road in Mumbai and another trust for his heirs of Rs.25.00 lakhs in the year 1872. However, there was the condition that whoever would be his heirs must take over his name. Poona selected to transfer one vernacular class.

Geographical Location and Historical Importance:

Poona has a great historical tradition and an ideal geographical location. Almost two centuries ago, it came on the political map as a place where strong nationalism was born. Poona is located at an attitude of almost 2000 feet above sea level and partially hidden by the Sahayadri mountain ranges. It stands on the right bank of the Mutha river. The place has witnessed a spectacular movement, facelift and has yet retained its ancient and traditional character. The city of Poona was described as the "Queen of the Deccan". It came into political prominence as the capital city of the Marathas, during the reign of Shivaji the Great, about 375 years ago. Since then, it has evolved as a socio-cultural capital of Maharashtra region.

Poona became more prominent after the advent of British in the eighteenth century. It

was a British collectorate of the Bombay Presidency. It was a volatile centre of revolutionary activities and several social reform movements. It is here, that great legends in the Indian history – legends patriots, of great social reformers and educationists, of artists, saints and sages and cultural renaissance a synthesis between western science and ancient wisdom took place. Great political thoughts took deep roots, social liberalization and cultural creativity found a strong base. Poona is often known to be the centre of educational reformation and renaissance in the Bombay Presidency.

The B.J. Medical School: Colonial Need

This B.J. Medical School was the outcome of overcrowded vernacular classes of Grant Medical College and to aid in health calamities in the city that forced the Bombay Government to provide facilities for the training of medical men in the Presidency. Poona was selected to open a medical school because it was the headquarters of a Deputy Surgeon General. He was under the directions of the Surgeon – General, who would be immediately supervising the Institution.

Donation

According to the Memorandum of Dr. L.S. Bruce, Civil Surgeon, Poona, pointed that Mr. Byramjee Jeejibhoy, C.S.I. had offered a generous donation to the medical school at Poona, both a sum of forty thousand rupees or else a large plot of land with a bungalow and a sum of ten thousand rupees. The government accepted the second option. The bungalow was used as the hostel accommodation for the medical school because there was a demand from the parents of the students who were admitted to the school from different parts of the Presidency. The annual interest accrued on the B.J. endowment of Rs. 10,000 was used for the purpose of contingencies, servants, lighting of the hostel, and water. The Surgeon General signed the agreement. Bombay Presidency stipulated that the school should be called after

the donor's name and it should be under the control of the Government. The administration was under the Surgeon General, Indian Medical Department. The expenses were to be met from the endowment and the remaining expenses were the responsibility of the Government. The lecture room was built for the medical school and the dead house was constructed in the campus of Sassoon Hospital for Rs. 5000. The other expenses incurred were paid from an account of the medical colleges under "23 Medical Services". Total Rs. 1807-2-10 spent for the furniture. The Proposal of the Civil Surgeon for the dissecting, reading and lecture rooms for the school, could not be fulfilled till the end of 1880.

Location of School Campus:

The Lecture room reading room, dissection room had all the necessary furniture. Dr. B.B. Dikshit, the then Principal of the B.J. Medical college narrated his memories of the first-visit to medical school campus in 1946 that "A few hundred yards from Poona station to the right of the main road to the city was a big open ground and in the middle of this ground, there was a typical Government building.... It was two storeyed. The ground floor consisted of two lecture theatres and the upper floor was the Department of Materia Medica. The Department of Anatomy was further behind the lecture theatres. The Physiology and Pathology departments in a comparatively well built up two storeyed stone building. There was an old tank behind this building. It had some water, a small broken boat and a deep well at one end a dwarf stone wall marked the boundaries between the B.J. Medical School and the tank and along these walls were situated two very old buildings. One was single storeyed structure with ordinary Kutch tiles on the top. One of these buildings was used for the library of the school and behind this library; there was verandah, and the office of the Principal of the B.J. Medical School. The tank was another open space with a small temple

almost in the middle and a wall on the Wellesley Road which was in good conditions.”

The Byramjee Jeejibhoy Medical School

The Byramjee Jeejibhoy Medical School was started in Pune on the November 1, 1878. The Governor of Bombay, Sir Richard Temple, formally opened it on December 7, 1878. It was attached to the Sassoon Hospital.⁹ The Minutes by the Governor of Bombay, Sir Richard Temple on November 13, 1877 on the occasion of the establishment of Medical Schools at Poona and Ahmedabad clearly stated the need and grade of hospital assistants as, “.... The events of 1876 and 1877 have impressed us all....with the want which exists in the Bombay Presidency of a sufficient staff of native subordinate medical officers....I mean who are below the grade of Assistant Surgeon, and are called Hospital Assistants....increase the provincial facilities.” Hospital Assistants assisted in the military hospitals, dispensaries and served the troops in subordinate posts; that’s why they gave purely preliminary clinical training which served lower level posts. All these medical schools were attached to the well-established hospitals to give students more practical training and clinical observation. It was imperialist approach to raise the subordinate medical staff for the Subordinate Medical Services in India. They had used these services to strengthen the empire and to fulfill the needs of the military services. Sir Richard Temple, further explained the exact policy of the government, “....Those students, who had exhibited zeal aptitude attention in the prosecution of their studies being promoted. It was proposed to give training for daily clinical instruction in the Sassoon Hospital to be called ‘Preparatory Deccan Medical School’....” During 1877 to 1910, the system was planned only for purely elementary knowledge with clinical and practical training of the basic treatises and treatment of western medical systems and practices, but from 1910, the policies changed. Starting the Certificate course in medicine,

midwifery and surgery and more in depth study of subjects enhanced the standard of private practitioners who served the medicine, midwifery and surgery in the rural areas. The government always had a shortage of superior medical men in Indian Medical Department.

Rules and Regulations:

The Government Medical Schools had adopted rules and regulations for Civil, Military branches and the provincial needs. Some non-government medical schools desired to maintain these standards. The students were selected from different civil, military hospitals and dispensaries from the Bombay Presidency and sent to Poona Medical School. These students appeared for an entrance examination. Civil and Provincial Hospitals were not bound to pay their expenses or offer other amenities. The reason behind the selection process was that these ‘native medical men’ employed in all Civil, Military, and Provincial hospitals and dispensaries would be acquainted with the western medical system. Nevertheless, the candidates lacked systematic training and education. They had superficial knowledge.

Eligibility

Admission and examination were held twice a year. The age limit was fixed but there was a slight difference between students entering from the Civil Branch and Military Branch. For the Civil Branch, the age was between 18 and 20 years, while for the Military Branch, it was 16 and 20 years. The eligibility for the entrance examination and admission in medical school for Civil and Military section were different. For the Civil Branch, candidates had to pass the Anglo-vernacular standard VI (i.e. Marathi, Gujarati, Kannada or Sindhi). The candidates were preference, if they had passed a class higher than standard VI and produced the approved certificate. Military Branch candidates had to pass Anglo-vernacular standard V and those who obtained the highest percentage would be appointed, and designated

as "Native Military Pupils." These students were sent directly to the Medical School.

After decades, the eligibility criteria changed. Matriculation was demanded for eligibility to enter the medical schools in Poona and others schools in the Bombay Presidency. It continued till 1936.

However, the result of matriculation was not so good in this presidency till 1900. The eligibility criterion was changed from time to time due to restrain the overwhelming response for medical school. Secondly, it was raised up to Matriculation in the Bombay Presidency. But there were a very few pupils who reached matriculation. Step by step, Indians were encouraged to upgrade their education in order to enter the services. The Bombay Samachar, complained about the matriculation results in the Bombay Presidency in 1890. The newspaper demanded an enquiry committee for the causes of poor results in the Matriculation Examination in the Presidency. Only $\frac{1}{4}$ of the total number of candidates who had presented themselves at the years Matriculation. Examination and $\frac{1}{5}$ of the Bombay candidates passed. However, the eligibility criterion was lenient for woman students. The criteria for them were Anglo-vernacular class V or VI or Matriculation till 1936 and afterwards it again changed to Intermediate Science with Group B (Chemistry, Physics and Biology) in Poona from June 1936.¹³ The Civil pupils had to pay a fee of Rs. 3 for the entrance examination at Poona.

Reservation

There were seats reserved for the Civil and Military Branch. Other students financed themselves and seats were kept reserved for state students, backward classes, and women. Some students were selected for stipends unless they were from the Military Branch. The B.J. Medical School, Poona had kept the reservation for the backward classes, women at 25% each of the total vacancies.

The **duration** of the course was three

years. After 1935, it was extended for four and half years as it stands to date. Earlier years, medium of instruction was vernacular but later it changed and English was the language of instruction throughout the course. Rs. 3/- was the fee for per month those who paid fees. The stipends paid per head per month for the whole course. All the students were provided with free quarters, clothing, books and appliances for study. The Indians, Pioneers, Philanthropists, and intellectuals had joined together to encourage the students by offering scholarships and monetary prizes. The B.J. Medical School, Poona provided hostel facilities to the pupils.

Sassoon Hospital

B.J. Medical School was attached to the Sassoon Hospital, Pune. The Jewish philanthropist from Mumbai, David Sassoon made a generous donation to the construction of the hospital. A famous engineer of the time K. Wilkins designed this structure which still remains one of the most elegant structures of Poona. This is a Gothic-style building built in 1867 which is located near the railway station of Poona and more important, has cared for the good health of the people of Pune.

The Government had made the necessary arrangements for the Medical schools in Sassoon hospital. It had a total of 300 beds available for teaching purposes in 1935. There was not a single bed available for ophthalmic and Ear, Nose, Throat cases for teaching purposes. Other subjects had the arrangement of teaching such as 71 beds for general medicines, 10 beds for Gynecology, 35 beds for Obstetrics, 21 for pediatrics, 103 for surgical and 60 beds for others.

Teachers:-

Qualified teachers were very few and the government had always felt the necessity for qualified, experienced teachers. Some rare references got of teachers of the B.J.M.S., Poona. Generally Asst. Surg. worked as teachers for the medical schools. The Government appointed

them. The files of the government showed details of the appointment, the leave period, retirement etc. The teaching staff included lecturers, Assistant lecturers who were of Sub-Assistant Surgeons, Laboratory attendants, and demonstrators with servants.

Assistant Surgeon Shantaram Vithal was the teacher for Chemistry and Medical Jurisprudence in Poona. He retired in 1880. Assistant Surgeon Ganesh Ramchandra Desai was appointed as a teacher of the same subjects in school from 1879. We could trace very scanty information regarding other teachers. The teaching staff was not sufficient in the early years but later years it was strengthened. In 1911-12, it was again strengthened B.J.M.S., Poona had one lecturer from Indian Medical Service, and two lecturers from the Provincial Medical service. Seven lecturers were honoraries for all subjects. The Science department was closed in June 1937. During 1935-37, the lecturers included Laboratory attendants. During 1935-37, 4 honorary staff who had an MBBS grade and 4 Sub-Assistant Surgeon grade taught in the Medical School. The Science department was closed from June 1937 in Medical School. There was one Lecturer for Pharmacology and one laboratory attendant and servant whereas anatomy, Physiology and Pathology had one lecturer, one Assistant Lecturer and 2 to 3 Laboratory attendants and servants for each department. 16 These teachers taught 175 students. In addition there were demonstrators in the dissecting and post mortem sections. Dr. K.K. Dikshit, the then first Principal of the B. J. Medical College expressed his view about the teachers of B.J.M.S., Poona in 1946, those who were had continued their service in the B. J. M. College, Poona after the school was transferred to the college.

“Old is not always gold, but one must pay a tribute to the teachers of the disappearing the medical school...These teachers had produced a generation of licentiates and taught

them the art of medicine. Some of them joined the new college as clinical teachers and did excellent work during the tenure of their office.” Particularly, he mentioned the Senior Honorable Physicians and Surgeons who were as good if not better than many similar consultants in Bombay in those days. They had taught Medicine and Surgery to B. J. M. College’s first batch and had earned a good reputation for themselves as clinicians.

Cost of teaching per student per annum was Rs. 1,018 and cost per bed for teaching per annum was Rs. 1,027. A lesser number of Assistant Surgeons had entered the teaching profession. The majority was attracted to the Sub-ordinate Medical Services or took up private practice but some professors from Indian Medical Service joined the school as honorary staff and guest lecturers for short periods. The quality of teaching and practical was good enough. A lesser number of Assistant Surgeon entered the teaching profession.

Results

Table No. 1 shown the number of student passed in the final year shown in the BJMS., Poona.

Table No. 1 Result of B. J. Medical School, Poona from 1884-1920

Sr. No.	Year	Passed Students
1	1884-1885	46
2	1885-1886	38
3	1899-1900	104
4	1919-1920	23

Registration:-

The diploma holder of hospital assistants of B.J.M.S., Poona, appeared L.C.P.S. professional examination of the College of Physicians and Surgeons, Bombay. After they had secured L.C.P.S. after 1913, they had to register themselves under the Bombay Medical Registration Act, 1911.

Indian Response

If we check the community-wise

responses of Indians to these schools, for the two decades i.e. from 1879 to 1900, I marked two periods i.e. 1879 to 1890, 14 were Brahmin, 11 non-Brahmin, 4 Buddhist, 1 Parsi, 3 Muslim, 3 European. Total 36 were registered. During 1890 to 1900, total 82 were registered in those 24 Brahmin, 30 non-Brahmin, 3 Buddhist, 3 Parsi, 4 Muslim, 3 Christian and 5 European. The whole idea was that all communities of India had taken up and successfully completed their course. After 1900, the natural calamities decreased, and the response increased.

Conclusion

In 1946, B.J.M.S., Poona was transformed into medical college by a Government order. The very low standards and quality of education given by the medical school and unqualified hospital assistants failed to solve the actual health disaster of the provinces. We realize the standard of the Medical Schools decreased more and more as years passed. It served the purpose of producing many hospital assistants and licentiates who were more engaged in private practices. Some were very successful. Most of these medical licentiates used the combination of both medical systems Indian as well as western. The situation of the school was deteriorating over the years; there was no point in continuing the same system. Secondly, the level of education gradually increased among the Indians such as from matriculation to graduation.

Notes and References

1. Report of the Committee of Indigenous System of Medicine: Report and Recommendations, Ministry of Health, GOI, 1948, p.7.
2. A Gazetteer of the Bombay Presidency, Government Central Press, Bombay, 1879, p.10.
3. David Arnold, 'Colonial Medicine in Transition,' South Asia Research, vol. 14, no.1, Spring, 1994, p. 1.
4. Vallabhai Sunderji, Mumbai na Mahashyo, Sunderji Publication, Rajkot 1920, p.103.

5. Ibid, p.104.
6. Maharashtra State Archives, (hereinafter MSA) Mumbai; GD, 36, 1879, p. 197.
7. MSA, GD, 45, 1880, p. 118.
8. Souvenir: B. J. Medical College, Poona, Golden Jubilee Year, 1996, B-1.
9. GD, 42, 1879, p. 250; Jaggi, O. P., History of Science, Technology, & Medicine in India: Medical Education and Research, vol. 13, Atma Ram and Sons, Delhi, 1979, p. 66.
10. GD, 37, 1877, p.107.
11. GD, 42, 1878, p.243.
12. RNN, The Bombay Samachar, 1890, Part III, p.15.
13. Bradfield, E. W. C., (ed.), An Indian Medical Review, Government of India Press, New Delhi, 1938, p. 102.
14. Ibid, p. 122-23.
15. GD, 40, 1880, p.443.
16. Bradfield, op., cit., pp. 130-143.
17. Souvenir, op. cit., B-2.
18. Calendar of the College of Physicians and Surgeons, 1916-1917, Bombay Government, 1917.

SAVITRIBAI PHULE : MILESTONE OF INDIAN EDUCATION

Arti Vijaykumar Bhosale

Marathi Department,
Savitribai Phule Pune University, Pune

Prof. Nilesh Chandrakant Adhav

Assistant Professor,
M.S.Kakade College, Someshwarnagar, Baramati

Introduction :

Savitribai Jyotirao Phule (3 January 1831 – 10 March 1897) was a woman educationist and a social reformer of India. Savitribai was the first female teacher of the first woman's school in India and also considered as the pioneer of modern Marathi poetry stressing necessity of English and Education through her poems. Along with her husband, Jyotirao Phule, she played an important role in improving woman's rights in India during British Rule. In the Social and educational history of India, Mahatma Jotirao Phule and his wife Savitribai Phule stand out as an extraordinary couple. They were engaged in a passionate struggle to build a movement for equality between men and women and for social justice. They recognize that, without education this is not possible, so they dedicated their entire life to spreading education.

Early Life and Career :

Savitribai Phule was born in 1831 in Naigaon, Maharashtra. She was the eldest daughter of mother Lakshmi and father Khandoji Neveshe Patil. Her family were farmers. At the age of nine, she was married to twelve-year – old Jyotirao Phule in 1840. Savitribai and Jyotirao

had no children of their own. However, the couple adopted Yashavantrao, who was the son of a widowed Barhmin. Savitribai was one of the most important personalities of social reform of the country. Jyotiba Phule, her social reformer husband, needed some female teachers to help him in achieving his goal. Thus, he taught and trained his wife as a teacher. When the choice before Savitribai was either going away with her husband or staying back with her in-laws, Savitribai preferred to be with her husband. After that her husband sent her to a training school. Savitribai passed out with flying colours.

After completing her studies, Savitribai Phule along with her husband opened a school in Bhide wada, pune for girls in the year 1848. Initially nine girls enrolled themselves as students and they belonged to different castes. Savitribai used to leave for the school early in the morning. The young couple faced severe oppositions from almost all sections. Savitribai was subject to intense harassment everyday as she walked to the school. Stones, mud and dirt were flung at her as she passed. But Savitribai faced everything peacefully and with courageously. Orthodox Society was not prepared for their 'misadventure', as woman's education was frowned upon.

In 1863, Jyotirao and Savitribai Phule started a home for the prevention of infanticide in their own house, to ensure the safety of pregnant and exploited widows. They also established the Satyashodhak Samaj (Society for Truth Seeking), initiating the practice of marriage without dowry or overt expenses. They were against child marriage and supported widow remarriages.

Contribution in Education and Social struggle:

Savitribai and Jyotiba built a revolutionary social education movement for shudra and atishudra women of the country. After starting the school in 1848 and training Savitribai Phule, Jyotiba started a school for the Mahars and the Mangs. But within six month,

his father threw them out of the house and the school work came to an abrupt halt. But still this couple focused on providing girls and boys vocational and practical education, to make them capable of independent thought. They believed that an industrial department should be attached to the schools where children could learn useful trades and crafts and be able to manage their lives comfortably and independently.

Thy insisted that “ Education should give one the ability to choose between right and wrong and between truth and untruth in life.”

Savitribai Phule continued with teaching the girls despite all oppositions from the society. Savitribai was even abused by the orthodox society. She lost all courage after facing such ill treatments and even determined to give up but her husband constantly supported and encouraged her to continue with the efforts. In spite of the entire ordeals, Savitribai continued with her teaching. Slowly and gradually, she established herself. In 1852 Jyotiba Phule and Savitribai Phule were felicitated by the government for their commendable efforts and contribution in the field of education.

However, it was not only in the educational activities, but Savitribai Phule always supported her husband in every social struggle that he launched. Savitribai Phule's poems and other writings continue to be an inspiration for many and remaining pioneering in the struggle against India's caste. She has put together some very valuable writing.

1. Kavyaphule – Collection of poems, 1854
2. Jyotirao's Speeches, Edited by Savitribai Phule, 25 December 1856.
3. Savitribai's Letters to Jyotirao.
4. Speeches of Matoshree Savitribai, 1892
5. Bavankashi Subidh Ratnakar, 1892

These works have been collected together in a 194-page volume 'The complete works of Savitribai Phule' edited by Dr. M.G.Mali.

Conclusion :

Savitribai Phule is regarded as an

important figure of the social reform movement in Maharashtra. Savitribai worked as both an educational reformer and social reformer, especially for women. She demanded dignity for all women, for which she along with her husband Jyotirao Phule worked their entire lives. The principles of humanity, equality, liberty and justice were of almost importance to her. During a time when women were mere objects, she ignited a spark that led to equality in education—something which was impossible before. Savitribai along with Mahatma Jyotirao Phule, fought for the rights of women, peasants, Dalits and backward castes. She fought against the totalitarianism of the caste system and other social evils till her last moments. The path breaking work that this couple did in the fields of education, social justice, eradication of caste and the eradication of priestly power illuminates not only the past but also the present. It is a contribution without parallels even in the present times. This legacy of Savitribai will continue to enrich our lives forever.

References :

1. Savitribai Phule First Memorial Lecture, Dr. T. Sundararaman, National Council of Education Research and Training (NCERT), 2008
2. Savitribai Phule – Nations first woman teacher, Vidya Pandit, Muktagan Prakashan,
3. Savitribai Phule Ashtapaillu Vyaktimatva, N.G.Pawar, Padmagandha Prakashan
4. Dnyanjyoti Savitribai Phule, Usha Khandare, Komal Prakashan.
5. Jyotikanta Savitri, D.S.Gajghate, Rucha Prakashan.

14

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक परिवर्तनः अहमदनगर जिल्हयाचा विशेष संदर्भ

डॉ. अर्चना टाक,

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त),
लातूर. महाराष्ट्र

प्रस्तावना—

भारतात प्राचीन ते मध्ययुगीन काळापर्यंत धार्मिक शिक्षणावर भर दिला जात असे हिंदू समाजव्यवस्थेत ब्राम्हणवर्गाला अध्ययन व अध्यापनाचा अधिकार होता मध्ययुगीन काळात मुसलमानांचे भारतात आगमन झाले मुस्लीम वर्गातील उलेमा वर्ग आपल्या मदरसा शिक्षणव्यवस्थेतून मुस्लीम शिक्षणव्यवस्थेवरच भर देत असे समाज जात व धर्माच्या पलिकडचा विचार करित नसे.

इ.स. १६०० मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना पूर्वेकडे व्यापार करण्यासाठी झाली इ. स. १७५७ च्या प्लासी व इ स १७६४च्या बक्सारच्या युद्धानंतर ही कंपनी राज्यकर्ती झाली कंपनीने थोड्या अवधीत भारतावर आपला अंमल बसविला युरोपियन भारतात येताना त्यांनी नवी विद्या, तंत्रज्ञान, विज्ञान बरोबर आणले होते नव्या जगाच्या संदर्भात जर ताठपणे उभे राहायचे असेल तर नव्या ज्ञानाला सामोरे जावे लागते या काळात जगण्याचे हेतू बदलले जगण्यासाठी उपयुक्त पडेल असे शिक्षण घेणे उपयुक्त ठरू लागले साक्षरतेला, लिहिण्या—वाचण्याला महत्त्व प्राप्त होऊ लागले इ स १८३१ यावर्षी अमेरिकन मिशनरी अहमदनगरमध्ये आले इंग्रजांच्या आणि मिशनर्यांच्या आगमनाबरोबर नगरच्या शिक्षणाचे स्वरूप बदलले आणि नगरचे शैक्षणिक पर्यावरण बदलू लागले इ स १८३८ यावर्षी अमेरिकन मिशनने 'क्लेरा ब्रुस हायस्कूल फॉर गर्ल्स' या शाळेची स्थापना केली होती

ती अहमदनगरमधील पहिली शाळा ठरली त्यानंतर त्यांनी आसपासच्या खेड्यांत आपल्या शाळा सुरू केल्या या शाळांमधून दिले जाणारे शिक्षण हे प्राथमिक स्वरूपाचे होते याच दरम्यान इ. स. १८८६ मध्ये अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना झाली. त्यांनी व्यावसायिक शिक्षणालाही प्राधान्य दिले. नव्या शिक्षणामुळे आणि ज्ञानामुळे नगर परिसरातील नवशिक्षितांची दृष्टी अनेक अंगांनी व्यापक होऊ लागली.

पेशवाईचा शेवट होऊन इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी शिक्षणप्रसारासाठी व त्यावर देखरेख व मार्गदर्शन करण्यासाठी बोर्ड ऑफ एज्युकेशन हे खाते स्थापन केले होते. या खात्यामार्फत खेड्यांत व तालुक्यांत मराठी शाळा व जिल्हयाच्या आणि मोठ्या शहरांच्या ठिकाणी अँग्लो व्हर्नाक्युलर स्कूल्स व हायस्कूल्स सुरू करण्यात आली होती. ब्रिटिश काळात राज्यकारभार इंग्रजी भाषेतून चालत असे. ब्रिटिशांनी राज्यकारभारात मदतीसाठी आपल्या हाताखाली कारकुन नेमले होते. मात्र त्यांना इंग्रजी भाषा येत नसल्यामुळे राज्यकारभाराची कामे समजण्यास अडचण निर्माण होत असे. म्हणूनच ब्रिटिशांनी अँग्लो व्हर्नाक्युलर स्कूल्सची स्थापना केली होती. या प्राथमिक स्वरूपाच्या शाळा होत्या. यातून कारकुनी शिक्षण देण्यात येत असे. हायस्कूल्समधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयात प्रवेश घेता येत असे. ब्रिटिशांनी अहमदनगरला इ. स. १८४८ यावर्षी अँग्लो व्हर्नाक्युलर शाळेची स्थापना केली होती. त्यानंतर पुढे वीस वर्षांनी म्हणजे इ. स. १८६८ यावर्षी सरकारी हायस्कूलची स्थापना केली होती पुढे विसाव्या शतकाच्या पुर्वार्धात स्थापन झालेल्या अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज, हिंदू सेवा मंडळ, यंग मुस्लिम सोसायटी या संस्थांचेही अहमदनगरच्या शैक्षणिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

तात्या पंतोजीच्या शाळा—

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातच अहमदनगरमधील आधुनिक शिक्षणाचा श्रीगणेशा झाला होता. या काळात बहुजन समाजात शिक्षणाविषयी आस्था वाटत नव्हती. काही खाजगी शिक्षक खेडोपाडी

शाळा सुरु करत असत. या शाळांना 'तात्या पंतोजीच्या शाळा' असे म्हटले जात असे. या शाळा केवळ धनिकांच्या मदतीवरच चालत असत. धनिकांकडून मिळणारी मदतही अनियमित असल्याने या शाळांचे भविष्य निश्चित नसे. अहमदनगरमध्ये पहिली शाळा दि.६ ऑगस्ट १८२८ रोजी स्थापन झाली. स्थापनेवेळेस ही शाळा खाजगी असून तात्या पंतोजीच्या चालकत्वाखाली होती. श्री. बाळशास्त्री या नावाचे पंतोजी ही शाळा चालवित होते. तारीख १८-६-१८३३ रोजी ही शाळा एज्युकेशन बोर्डाच्या नियंत्रणाखाली आली.तीच आजची म्यु. शाळा नं. १ ही होय.

शैक्षणिक परिवर्तनात मिशनरींचे योगदान— महाराष्ट्रात कार्य करणाऱ्या ख्रिस्ती मिशन—

ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार व प्रसार करणाऱ्या संस्था म्हणजे मिशन होय. धर्मप्रसाराच्या हेतूनेच मिशनरी भारतात आले होते. ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करताना मिशनऱ्यांनी अवलंबिलेली पद्धत मात्र फारच आधुनिक होती. आल्या—आल्या लगेचच धर्मप्रसाराला किंवा धर्मातराला सुरुवात न करता त्यांनी सर्वप्रथम येथील समाजाला आपल्याकडे आकर्षित करून घेण्यास, येथील समाजावर आपला प्रभाव पाडण्यास, येथील लोकांच्या मनात ख्रिस्ती धर्माविषयी आकर्षण निर्माण करण्यास सुरुवात केली. सुशिक्षित व अशिक्षित या दोनही वर्गांच्या बाबतीत मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसाराचे वेगवेगळे तंत्रे अवलंबले. सुशिक्षित वर्गाला ख्रिश्चन धर्मातील उच्च व आदर्श तत्वांचे महत्व सांगितले. त्याचबरोबर हिंदू धर्मातील सामाजिक व धार्मिक अनिष्ट परंपरांकडे त्यांनी या सुशिक्षित लोकांचे लक्ष वेधले. परिणामतः ख्रिस्ती धर्मातील एकेश्वरवाद, समानता यांकडे आकर्षित होऊन काही सुशिक्षित भारतीयांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून ख्रिस्ती धर्माचा स्विकारही केला. इतकेच नव्हे तर त्यांनी ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या कार्यातही भाग घेतला. मात्र ख्रिस्ती धर्माकडे वळण्याचे सुशिक्षितांचे प्रमाण अत्यल्प होते.

जर समाजात ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात करावयाचा असेल तर त्यासाठी येथील बहुसंख्य असलेल्या अशिक्षित समाजाला आधी सुशिक्षित

केले पाहिजे. ही जाणीव मिशनऱ्यांना होती.त्यामुळेच त्यांनी शैक्षणिक कार्याला महत्व दिले. महाराष्ट्राच्या संदर्भात सर्वात प्रथम त्यांनी अतोनात मेहनत घेऊन मराठी भाषा, मराठी समाजाच्या रुढी, परंपरा, धार्मिक श्रद्धा यांविषयी ज्ञान संपादन केले व ते येथील समाजाशी एकरूप झाले. त्यांनी खेडोपाडी शाळा सुरु केल्या. त्या शाळांमधून, सण—उत्सवांच्या वेळी, सभा—संमेलनांमधून मराठी भाषेतून ख्रिश्चन धर्माची तत्वे मांडण्यास सुरुवात केली.

समाजात अशिक्षित, उपेक्षित व आर्थिक दृष्टिकोनातून गरीब असलेल्या लोकांची संख्या अधिक होती.त्यांना अत्यंत दयनीय जीवन जगावे लागत होते.त्यांना आपल्या धर्माकडे आकर्षित करून घेण्यासाठी मिशनऱ्यांनी अनेक उपाययोजना केल्या. त्यामध्ये—

१. अशिक्षित समाजाला शिक्षण देण्यासाठी शिक्षणसंस्था सुरु केल्या.
२. दवाखाने सुरु करून त्यातून साथीच्या रोगांनी व वेगवेगळ्या आजारांनी ग्रासलेल्या लोकांवर उपचार करण्यास सुरुवात केली.
३. दुष्काळ, महापुर यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तीत समाजाला मदत करणे.
४. गरीब लोकांना आर्थिक मदत करणे.

यांचा समावेश होता.

त्यांच्या या सामाजिक सेवाकार्यामुळेच लोक त्यांच्याकडे आकर्षित होऊ लागले. तथापि यामागे सामाजिक सेवा करणे हा त्यांचा प्रधान हेतू नसून धर्मप्रसार करणे हाच त्यांचा मुख्य हेतू होता. समाजसेवा करत असताना त्यांनी आपल्या या मुख्य हेतूकडे कधीही दुर्लक्ष होऊ दिले नाही.असे जरी असले तरी त्यांच्या समाजसेवेच्या कार्याने येथील समाजात परिवर्तन घडून आले हे निश्चित.

अहमदनगरमध्ये अमेरिकन मराठी मिशनरींचे आगमन—

महाराष्ट्रात धर्मप्रसाराचे कार्य व सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्थामध्ये अमेरिकन बोर्ड या संस्थेच्या अंतर्गत कार्य करत असलेली 'अमेरिकन मराठी मिशन' ही प्रमुख संस्था होती. महाराष्ट्रात अहमदनगर येथे या संस्थेचे प्रमुख केंद्र होते. इ.स. १८१३ पासून अमेरिकन

मराठी मिशनने महाराष्ट्रातील आपल्या धार्मिक, शैक्षणिक व सामाजिक कार्यास सुरुवात केली. धर्मप्रसार हेच त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट होते. तरी देखिल त्यांनी आपले सेवाकार्य धार्मिक क्षेत्रापुरतेच मर्यादित ठेवले नाही. जातिव्यवस्था, अज्ञान, सामाजिक विषमता, शोषण, अन्याय यावर आधारित असलेल्या समाजव्यवस्थेवर हल्ले करण्यास सुरुवात केली. अहमदनगर परिसरातील अमेरिकन मराठी मिशनच्या कार्यास प्रत्यक्ष सुरुवात २० डिसेंबर १८३१ मध्ये झाली त्याकाळी मुंबई ते अहमदनगर हे अंतर पार करण्यास मिशनरींना अकरा दिवस लागले. त्यांच्या पहिल्या तुकडीत पाच परदेशी मिशनरी आणि एक धर्मातिरित ब्राम्हण गृहस्थ होते.

मिशनरींचे शैक्षणिक कार्य—

अहमदनगरमध्ये आल्यानंतर त्यांनी शैक्षणिक व वैद्यकीय क्षेत्रांत विधायक कामे करण्यास सुरुवात केली. ख्रिस्ती धर्मप्रचार व प्रसार हा त्यांचा मूळ हेतू असल्याने त्यासाठी त्यांनी सर्वप्रथम समाजातील उच्चभू तसेच तळागाळातील लोकांना आपलेसे करून घेण्यास आरंभ केला. शिक्षण प्रसारासाठी त्यांनी शाळा स्थापन केल्या.

१. क्लेरा ब्रुस हायस्कूल फॉर गर्ल्स (इ.स.१८३८)—

अमेरिकन मराठी मिशनने इ.स. १८३८ मध्ये 'क्लेरा ब्रुस हायस्कूल फॉर गर्ल्स' या शाळेची स्थापना केली. अहमदनगरमध्ये अमेरिकन मराठी मिशनच्यांनी स्थापन केलेली ही पहिली शाळा होय. हिंदी—ख्रिस्ती समाजातील मुली या शाळेत शिक्षण घेत होत्या. क्लेरा ब्रुस या शाळेस भेट देऊन तेथील स्त्री शिक्षणपद्धतीचा आपल्या कार्यात उपयोग करून घेणाऱ्यांमध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले यांचाही समावेश होता.

२. युनियन ज्युनियर टीचर्स ट्रेनिंग कॉलेज (इ.स. १८६४)

३. बॉयज हायस्कूल (इ.स.१८८२)—

रेव्हंड जेम्स स्मिथ यांनी इ.स. १८८२ मध्ये या शाळेची स्थापना केली. अहमदनगर शहरातील मध्यवर्ती भागातील कवीजंग महाल या इमारतीत ही शाळा भरत असे. यावेळी शहरात जुने सरकारी हायस्कूल (इ.स.१८६८) असतानाही वाढत्या विद्यार्थी संख्येमुळे या शाळेची उत्तरोत्तर प्रगती होत गेली. या शाळेत

पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच कारपेंटरी, ड्रॉइंग, हातमागावरील कापड विणणे, गालीचे तयार करणे इ. औद्योगिक शिक्षणही दिले जात होते.

४. डी. एम. पेटीट इंडस्ट्रीयल स्कूल ऑफ आर्ट्स.

५. अमेरिकन इन्स्टीटयुट (सुतारकाम,विणकाम)

६. सेंट झेव्हियर्स हायस्कूल (इ.स.१८८५)

७. निवासी शाळा (इ.स.१९१४)

८. इंग्लिश स्कूल (इ.स.१९४८)

९. अहमदनगर महाविद्यालय (इ.स.१९४७)—
अहमदनगरमध्ये महाविद्यालयाचा पहिला अयशस्वी प्रयत्न इ.स. १८८७ मध्येच झाला होता.

अहमदनगरमध्ये पहिले शिक्षणकार्य अमेरिकन मिशनने सुरु केले. मिशनरी आले तेव्हा त्यांचे वास्तव्य फरहाबागमध्ये होते. त्यांनी मुले व मुलींच्या निरनिराळ्या शाळा काढल्या. एवढेच काय पण श्री. स्मिथ यांनी येथे महाविद्यालय सुरु करून चालविण्याचाही प्रयत्न केला. यावेळेला नगरमध्ये शिक्षण अत्यल्प असल्याने पुण्या—मुंबईचे प्राध्यापक शिकवायला येत. परंतु विद्यार्थी न मिळाल्याने हे महाविद्यालय बंद पडले. नंतर ख्रि. भा. पां. हिवाळे यांनी काढलेल्या महाविद्यालयाची बिजे या कार्यात होती.

मिशनरींनी सुरु केलेल्या संस्थापैकी

१. क्लेरा ब्रुस हायस्कूल फॉर गर्ल्स (इ.स.१८३८)

२. युनियन ज्युनियर टीचर्स ट्रेनिंग कॉलेज (इ.स.१८६४)

३. बॉयज हायस्कूल (इ.स.१८८२)

४. सेंट झेव्हियर्स हायस्कूल (इ.स.१८८५)

५. अहमदनगर महाविद्यालय (इ.स.१९४७)

या संस्था आजही सुरु आहेत.

शिक्षणसंस्था स्थापन करताना मिशनरींनी केव्हाही इंग्रजीचा आग्रह धरला नाही. उलट मातृभाषेतून शिक्षण द्यावे, हा विचार दीडशे वर्षांपूर्वी करून त्यांनीच प्रथम मराठीत विविध विषयांवरील शालेय पुस्तके लिहिली. समाजात विज्ञाननिष्ठा जोपासली जाऊन भाकड समजुती नष्ट व्हाव्या, यासाठी त्यांनी शास्त्र विषयांवरही पुस्तके रचली. यात पदार्थविज्ञान भाग १ (१८४६), रेव्ह. हयुम यांचे "पशुज्ञान प्रकाश" (१८५१), रेव्ह. वायल्डरचे "ईश्वरी विद्या" (१८५७), बाबा पद्मजी यांची शिक्षणपद्धती भाग १ व २ (१८६२), मुलांकरिता

पुस्तके १-२ व ३ (१८६१), ४ थें पुस्तक (१८६२), बाबा पद्मजींचे वाचनपाठवली (१८८४). अशी अनेक क्रमिक पुस्तके परदेशी मिशनरींनी आणि भारतीय ख्रिस्ती लेखकांनी लिहिली. या पुस्तकांमध्ये विज्ञान, शरीरशास्त्र, अध्यापनपद्धती, विद्या, कला, शास्त्रे, नीतिशास्त्र, बोधकविता, इतिहास, शिकविण्याचे महत्व, राजनीती अशा विविध विषयांची हाताळणी केली आहे. एवढेच नाही, तर शास्त्र विषयांवरील पुस्तकात आकृत्या आहेत.

शैक्षणिक परिवर्तनात 'ज्ञानोदय' चे योगदान—

अमेरिकन मिशनरींनी अहमदनगरमध्ये शिक्षणप्रसारासाठी जशा शाळा स्थापन केल्या तसेच त्याबरोबर छापखाने व वृत्तपत्रेही काढली. 'ज्ञानोदय' हे अहमदनगरमधुन सुरु झालेले पहिले नियतकालिक आहे. अमेरिकन मराठी मिशनने २० जून १८४२ रोजी ज्ञानोदयाचा पहिला अंक अहमदनगर येथे प्रसिद्ध केला. रेव्हंड हेन्री बॅलेन्टाईन हे मिशनरी व मराठी भाषा पंडित ज्ञानोदयाचे प्रथम संपादक होते. १६३ वर्षे सुरु राहिलेल्या या नियतकालिकाचा मराठीतील सर्वांत जुने नियतकालिक म्हणून उल्लेख केला जातो. ज्ञानोदय काढण्यामागे ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार करणे हा मुख्य उद्देश होता. मुंबईतील तेव्हाची वर्तमानपत्रे अहमदनगरमधील लोकांना घेता येत नव्हती. त्यामुळे येथील लोकांच्या सोयीसाठी अमेरिकन मराठी मिशनने ज्ञानोदय छापण्यास सुरुवात केली. आपली मते प्रकट करण्यासाठी समाजाला मुखपत्र असावे असे त्यांना वाटत होते.

पदार्थ विज्ञान, भूगोलविद्या, व्यवसाय शिक्षण, शेती, इतिहास, इतर देशांची माहिती, हिंदुस्थानातील प्रगती, हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्रे, अनिष्ट चालीरिती, गुरुभक्ती, सतीप्रथा, पाणी शुद्ध करण्याची रित, हिंदू व मुसलमानी विद्या, स्त्री शिक्षण, कन्या शाळा, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह, कन्याविक्रय, कन्या गहाण ठेवणे, कन्याहत्या, विधवांचे प्रश्न, स्त्रियांना व्यवसाय व तंत्रशिक्षण देण्याविषयीचे लेखन, शेतकऱ्यांची दुर्दशा, रयतेची दुर्दशा व त्यावरील उपाय, सामाजिक व इतर हक्कांविषयी लेखन, धर्मांतर करण्याचा हक्क असे विविध विषयांवरील लेखन ज्ञानोदय मधुन प्रकाशित

होत होते. मानवी जीवनाच्या विविधांगांना स्पर्श करून त्यांचा विकास घडवून आणण्याचे फार मोठे सामर्थ्य ह्या लेखनामध्ये होते. इतिहास, धर्म, शिक्षण या मुद्द्यांना धरून समाजाच्या स्थितीगतीची अतिशय सुक्ष्मचिकित्सा करून सुधारणेच्या दिशा ज्ञानोदयमधील लिखाणाने दाखविल्या आहेत. ज्ञानोदयने प्रचंड धार्मिक सामाजिक लेखन कार्य केले. ज्ञानोदय मधुन हिंदू धर्म भोळेपणावरही कोरडे ओढले जात असत.

त्याकाळी एतद्देशीय विचारवंत तत्कालिन रुढी—परंपराविषयी लिहित व बोलत नसत. त्यांची ही परंपरा तोडून 'ज्ञानोदय' ने सामाजिक सुधारणांसाठी लेखन केले. सामाजिक अनिष्ट रुढींविरोधी लेखन केले. त्यानंतर एतद्देशीय विचारवंतांनीही त्याची दखल घेऊन ज्ञानोदयच्या टिकेला उत्तर देण्यासाठी वर्तमानपत्रे काढली. यावरून त्याकाळात ज्ञानोदयचे महत्व सिद्ध होते. यामुळे महाराष्ट्रातील वैचारिक अभिसरणास, परिवर्तनवादी दिशेने विचार करण्यास सुरुवात झाली.

नगरमध्ये मिशनरींनी स्त्रीशिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. पुण्यातील भिडे वाड्यात मुलींसाठी शाळा सुरु करण्याआधी (१८४८) म. फुले नगरमधील मिशनरींची ही शाळा पाहून गेले होते. मिशनरींनी शहरातील व्यावसायिक शिक्षणाची सुरुवात केली. नगरी जनतेला आधुनिक शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचे काम मिशनरींनी केले.

शिक्षण प्रसाराचे सरकारी प्रयत्न—

एकोणिसावे शतक भारताच्या इतिहासात सुधारणेचे शतक म्हणून ओळखले जाते. या शतकात धार्मिक, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात आमुलाग्र स्वरूपाचे बदल घडून आले. महाराष्ट्राच्या संदर्भात इ. स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा शेवट होऊन इंग्रजी राजवटीस सुरुवात झाली. या शतकात शैक्षणिक, सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांत खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रात परिवर्तनास प्रारंभ झाला होता. या शतकात खऱ्या अर्थाने मराठी समाज मध्ययुगातून बाहेर पडून आधुनिक युगात प्रवेश करू पहात होता. अर्थात याला अनेक कारणे जबाबदार होती. ब्रिटिशांचे आगमन हे यामागील एक महत्वाचे कारण होते. ब्रिटिशांच्या आगमनाने येथील समाजात सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन घडून येण्यास सुरुवात झाली.

शिक्षणक्षेत्रही यात आघाडीवर होते. मध्ययुगापर्यंत जनतेला शिक्षण देणे ही बाब राज्यकर्त्यांच्या कर्तव्यात समाविष्ट नसल्याने शिक्षणाचा फारसा विकास होऊ शकला नव्हता आणि त्यामुळेच मराठी समाज सर्वच क्षेत्रांत पिछाडीवर राहिलेला होता. शिक्षण ही राज्यकर्त्यांची जबाबदारी नसल्यामुळे पेशवेसुद्धा त्याला अपवाद नव्हते. मुस्लिम राज्यकर्त्यांना हिंदूंच्या शिक्षणाची काळजी करण्याचे कारण नव्हते. इंग्लंड मध्ये मात्र लोकशाही या मूल्याचा उदय बराच आधी झालेला असल्यामुळे जनतेला शिक्षण देणे हे शासनाचे कर्तव्य आहे असे मानले जात होते. १८१८ मध्ये पेशव्यांच्या सत्तेचा पाडाव करून महाराष्ट्रातील राजकीय सत्ता हस्तगत केल्यानंतर निर्माण केलेली प्रशासकीय व्यवस्था राबविण्यासाठी इंग्रजी भाषा येणाऱ्या कारकुनांची ब्रिटिशांना गरज होती. मायदेशातून हे कारकुन येथे आणणे त्यांना परवडणारे नव्हते. म्हणून येथेच इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या शाळा सुरू करून त्यातून कारकुनांची गरज भागविण्यास त्यांनी सुरुवात केली. याठिकाणी इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या शाळा स्थापन करण्यामागे ब्रिटिशांचा हा स्वार्थी हेतू होता. असे जरी असले तरीदेखील ब्रिटिशांनी आधुनिक शिक्षणपद्धतीस महाराष्ट्रात केलेली सुरुवात व त्याच्या प्रसारासाठी केलेले यशस्वी प्रयत्न हे मराठी समाजावर असलेले त्यांचे उपकारच आहेत. त्यांचा सुरुवातीचा हेतू जरी स्वार्थी असला तरी भारतीय शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी त्यांनी स्थापन केलेले आयोग, समित्या पाहता नंतर त्यांचा हा सुरुवातीचा स्वार्थी हेतू लोप पावला असल्याचे जाणवते.

इ.स. १८१८ मध्ये महाराष्ट्रात मोठे राजकीय सत्तांतर घडून आले महाराष्ट्राची राजकीय सत्ता पेशव्यांकडून ब्रिटिशांकडे हस्तांतरित झाली. महाराष्ट्राच्या इतिहासात हा काळ राजकीय अस्थिरतेचा काळ होता. अशा हया धामधुमीच्या काळातही ब्रिटिशांनी शिक्षणव्यवस्थेकडे दुर्लक्ष होऊ दिले नाही ही बाब ब्रिटिशकालीन महाराष्ट्रातील शैक्षणिक इतिहासात उल्लेखनियच मानावी लागेल.

अहमदनगरमधील सरकारी शाळा—

सिटी स्कूलची अहमदनगरला स्थापना

(इ.स.१८४८)—

इ.स. १८४८ मध्ये अहमदनगरमध्ये पहिली सरकारी शाळा स्थापन झाली होती. सिटी स्कूल या नावाने ओळखली जाणारी ही शाळा प्राथमिक शाळा होती. पहिली, दुसरी व तिसरी या तीन इयत्ता या शाळेत भरत असत. अहमदनगर शहरातील नवी पेठ या भागात या शाळेसाठी एक छोटी इमारत बांधण्यात आली होती. ए. जे. डिसिल्वा यांची या शाळेचे पहिले मुख्याध्यापक म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. या शाळेत प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे आठ आणे इतकी फी आकारली जात असे. वास्तवात प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे सरकारला २५ ते ३० रूपये इतका वार्षिक खर्च येत असे. स्थापनेच्या वर्षी या शाळेची तिनही इयत्तांची मिळून विद्यार्थी संख्या ५२ इतकी होती. या शाळेची विद्यार्थीसंख्या फारशी वाढली नाही. शाळा स्थापनेला पंधरा वर्षे पूर्ण झाल्यानंतरही म्हणजेच इ.स.१८६३—६४ मध्ये विद्यार्थ्यांची संख्या शंभराच्या वर गेली नाही. इ. स.१८६३—६४ मध्ये या शाळेची विद्यार्थीसंख्या पटावर ९९ इतकी होती. हजार विद्यार्थ्यांची संख्या ८३ इतकी असे. त्यामुळेच स्थापनेच्या तिसऱ्या वर्षीच ही शाळा बंद करण्याचा विचार झाला होता.

अहमदनगर येथे सरकारी हायस्कूलची स्थापना (ऑगस्ट १८६८)—

सिटी स्कूलनंतर वीस वर्षांनी म्हणजेच इ.स. १८६८ मध्ये अहमदनगरला सरकारने हायस्कूलची स्थापना केली. सुरुवातीला हे हायस्कूल आनंदी बाजारातील एका खाजगी घरात भरत असे. परंतु त्यात दिवसेंदिवस होत जाणारी प्रगती पाहून सरकारने इ.स. १८७१ मध्ये विश्रामबागेत एक इमारत बांधली व त्याठिकाणी हायस्कूल स्थलांतरीत केले. जनार्दन विनायक बापट (एम.ए) हे या सरकारी हायस्कूलचे पहिले मुख्याध्यापक होते. पहिल्या वर्षी शाळेची विद्यार्थी संख्या १२५ इतकी होती. या सरकारी हायस्कूलमधून शेतीविषयक शिक्षणही देण्यात येत असे. त्याचा वेगळा अभ्यासक्रमही असे विद्यार्थ्यांच्या त्याच्या स्वतंत्र परीक्षाही घेतल्या जात असत. शाळेतील मुलांना व्यावसायिक शिक्षणही देणे व त्याचबरोबर शेतकऱ्यांची मुलेही शाळेत यावीत हा यामागे हेतू होता. शाळेची इमारत ज्याठिकाणी बांधली होती ती विश्रामबाग म्हणजेच

शहरवासीयांसाठी विश्रांती—बाग होती. अर्थातच त्यामुळे याठिकाणी मोकळी जागा भरपूर होती. शाळेलाही शेती शिक्षणासाठी जागेची आवश्यकता होती. शाळेची ही गरज या जागेमुळे पूर्ण झाली व रिकाम्या जागेचा वापरही योग्य कामासाठी होणार होता.

शेती शिक्षणात पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच प्रात्यक्षिक अथवा प्रायोगिक शिक्षणही दिले जात असे. त्यामध्ये नांगरणी, कोळपणी, पेरणी, रोपणी, कापणी, शेतीच्या अवजारांची माहिती व उपयोग, जमिनीची प्रतवारी, कश्ट्रिम व नैसर्गिक खते, जनावरांच्या दातांवरून त्यांचे वयोमान, बी—बियाणांची निवड व शुद्धता इत्यादी यांचा समावेश असे.

ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारने चालविलेल्या या शाळांना कंपनी सरकारकडूनही अर्थसहाय्य मिळत असे. ख्रिस्ती मिशनरी आपल्या शाळांमधून धर्मप्रसार करीत असत. परंतु कंपनी सरकारने सुरू केलेल्या या शाळांमधून धर्मप्रसार करण्यात येत नसे. त्यामुळे हिंदी समाजात या शाळा अधिक लोकप्रिय होत्या.

अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटी:

अहमदनगरमधील पहिली एतदेशीय संस्था—

महाराष्ट्रातील शिक्षणाचा इतिहास ब्रिटिश राजवटीत नवे रूप धारण करू लागला होता. प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील धर्माधिष्ठित शिक्षणाचे स्वरूप बाजूला पडत जाऊन नवीन उद्दिष्टांसह नव्या समाजाचे रोपण करू पाहणारे नवे आधुनिक शिक्षण उदयास येत होते. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने महाराष्ट्राची राजकीय सत्ता हाती घेतल्यापासूनच सरकारी पातळीवर येथिल शिक्षणासाठी प्रयत्न सुरू केले होते. वुडचा खलिता (इ.स. १८५४) हा या प्रयत्नातील एक महत्वाचा टप्पा मानला जातो. इ. स. १८५७ मध्ये महाराष्ट्रात जे आधुनिक विद्यापीठ (मुंबई) स्थापन झाले होते ते या वुडच्या खलित्यातील शिफारशीनुसारच स्थापन झाले होते.

इ.स. १८५४ च्या वुडच्या खलित्यातील शिफारशींची अंमलबजावणी कशाप्रकारे झाली हे पाहणे व भारतीय शिक्षणासंदर्भात नवीन उपाय सुचविणे या उद्देशांनी गव्हर्नर जनरल लॉर्ड रिपन यांनी ३ जानेवारी १८८२ रोजी एका २२ सदस्यीय आयोगाची स्थापना

केली. सर विल्यम हंटर हे या आयोगाचे अध्यक्ष होते. त्यामुळे हा आयोग हंटर कमिशन या नावाने ओळखला जातो.

महाराष्ट्राचे त्यावेळचे राजकीय व सामाजिक गुरु न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्या प्रेरणेने अहमदनगर शहरात इ.स. १८८६ यावर्षी अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटी या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना झाली. आज सव्वाशे वर्षांनंतरही या संस्थेने आपले कार्य अव्याहतपणे सुरू ठेवले आहे. आज ही संस्था अहमदनगर शहरातीलच नव्हे तर जिल्ह्यातील एक प्रमुख शिक्षणसंस्था म्हणून ओळखली जाते. या संस्थेची स्थापना हा हंटर कमिशनच्या शिफारशींचाच परिणाम आहे. त्या दृष्टीने हंटर कमिशनचे महत्त्व ध्यानात येते.

जर शिक्षणाचा व्यापक प्रमाणात प्रसार करावयाचा असेल, अधिकाधिक लोकसंख्येला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणावयाचे असेल तर लोकनियुक्त शिक्षणसंस्थांना प्राधान्य द्यावे लागेल असा विचार करून ब्रिटिशांनी स्वदेशी (खाजगी) शाळांना प्रोत्साहन दिले. माध्यमिक शिक्षण ही राज्याची जबाबदारी नाही असे जाहीर करून सर्व सरकारी शाळा या हळूहळू खाजगी शिक्षणसंस्थांकडे सोपवाव्यात व त्यांना अनुदान देऊन अर्थसाहाय्य करावे. असे हंटर कमिशनने म्हटले होते. हंटर कमिशनच्या अहवालामुळे देशात शैक्षणिक जागृतीस प्रारंभ झाला. भारतीय विचारवंत भारतीय शिक्षणाबाबत गांभीर्याने विचार करू लागले. देशात राष्ट्रीय शिक्षण पद्धतीच्या आंदोलनास सुरुवात झाली. राष्ट्रीय शिक्षण या संकल्पनेने जन्म घेतला. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना धर्मनिरपेक्ष शिक्षणावर विश्वास होता. त्यामुळेच त्यांनी मिशनऱ्यांद्वारे होणाऱ्या शिक्षणाला मदत न करता, त्याकडे फारसे लक्ष न देता देशी शिक्षण संस्थांना उत्तेजन अथवा प्रोत्साहन दिले. पाश्चात्य शिक्षण व इंग्रजी भाषा, विज्ञान, इंग्रजी साहित्य, तत्वज्ञान यांच्या प्रभावाने भारतीय समाजात वैचारिक परिवर्तनाला सुरुवात झाली होती. आंग्लविद्याविभूषित नवभारतीय समाज राष्ट्रीय शिक्षण या विषयावर चिंतन करू लागला होता. मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रसाराच्या धोरणामुळे सर्वसामान्य सनातनी भारतीय समाजही देशी शिक्षणसंस्थांकडे आकृष्ट झाला यात नवल नाही.

विसाव्या शतकातील शिक्षण—

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात अहमदनगरमध्ये प्रत्येक गावात शाळा नव्हती. जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्येच या काळात शाळा सुरु झाल्या. दोन शाळांमधील अंतर किमान दहा किलोमीटर अथवा त्याहुन जास्त असायचे. त्यामुळे मुलांना शाळेसाठी दूरवर पायी जावे लागायचे. शाळांना अनुदाने मिळत नव्हती. इमारती नव्हत्या. आज आपण ज्याला इन्फ्रास्ट्रक्चर म्हणतो ते तर औषधालाही नव्हते. हे सगळे नसले तरी एक गोष्ट मात्र लक्षवेधी आहे ती म्हणजे समाजात शिक्षणाविषयी जागृती होत गेल्याने शिकण्याची दुर्दम्य इच्छाशक्ती मात्र निर्माण झालेली होती आणि या इच्छाशक्तीतुनच विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात शिक्षणप्रसाराने गती घेतली.

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज (१९१६)—

१९१६ मध्ये करवीर छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज मराठा बोर्डिंग या नावाने ही संस्था सुरु झाली होती. या संस्थेची वाटचाल नगरच्या सर्वांगीण विकासात महत्वपूर्ण आहे. १९४३ मध्ये या संस्थेने रेसिडेन्शियल हायस्कूल सुरु केले. १९५९ मध्ये तिसगाव येथे वृद्धेश्वर हायस्कूल, चांदे येथे जवाहर माध्यमिक विद्यालय स्थापन करण्यात आले. सध्या या संस्थेची जिल्ह्यात विविध ठिकाणी २७ कनिष्ठ महाविद्यालये, २ तांत्रिक विद्यालये, १ आश्रमशाळा आहे. १९७० मध्ये न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज व न्यू लॉ कॉलेज सुरु झाले. पारनेर (१९७७), शेवगाव (१९७८), टाकळी ठोकेश्वर, देवळाली प्रवरा येथे महाविद्यालये सुरु झाली. पुणे विद्यापीठात पदव्युत्तर विभागाचे जवळपास ३० विषय आहेत. या संस्थेतही विद्यापीठाच्या बरोबरीने जवळपास २७ विषयांचे पदव्युत्तर शिक्षण उपलब्ध आहे.

हिंद सेवा मंडळ—

बुवासाहेब बोरकर यांनी नगर शहरात अनाथ विद्यार्थी गृह स्थापन केले होते. याचेच पुढे हिंद सेवा मंडळात रुपांतर झाले.

ग. ज. चितांबर कन्या विद्या मंदिर (१९३५)—

इ.स. १९३५ च्या आसपास श्री. गणपत जयदेव चितांबर यांनी या शाळेची स्थापना केली. त्यावेळी

अहमदनगर शहरात मुलींची दोन हायस्कूले होती. शिकणाऱ्या मुलींच्या वाढत्या संख्येमुळे या दोन शाळा अपुऱ्या पडत असत. शहरातील मुलांच्या हायस्कूलांमधून मर्यादित संख्येत मुलींनाही प्रवेश मिळत असे. परंतु काही पालकांची मुलांच्या शाळेत मुली न पाठवता स्वतंत्र मुलींच्या शाळांमधूनच पाठविण्याची इच्छा असल्यामुळे अशा मुलींसाठी सोसायटी हायस्कूलमधील एक शिक्षक श्री. गणपत जयदेव चितांबर यांनी व श्री. नानासाहेब देवचक्के, श्री. अण्णासाहेब लोखंडे यांच्या सहकार्याने कन्या विद्या मंदिरची स्थापना केली

यंग मुस्लिम सोसायटी (१९३७)—

मुस्लिम समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी इ.स. १९३७ मध्ये 'यंग मुस्लिम सोसायटी' ची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेने १९३९ मध्ये अँग्लो—उर्दू स्कूल या नावाची शाळा सुरु केली. १९४५ मध्ये या शाळेचे रुपांतर पूर्ण हायस्कूल मध्ये झाले. १९५० मध्ये एक प्राथमिक शाळा सुरु केली. पुढे या तीनही शाळा एकत्र येऊन चाँद सुलताना हायस्कूल मध्ये रुपांतरित झाल्या.

दलित मुलींसाठी शाळा (१९३८)—

१९३३ मध्ये नगरमध्ये हरिजन सेवक संघाची स्थापना झाली होती. या संस्थेने १९३८ मध्ये दलित मुलींसाठी शाळा सुरु करून उपेक्षित वर्गातील मुलींना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य केले.

१८३८ मध्ये नगरमध्ये पहिली शाळा सुरु झाली. १९४८ मध्ये महाविद्यालय सुरु झाले. शाळेपासून कॉलेजपर्यंत येण्यास नगरला लागली ११० वर्षे! इथपर्यंत नगरच्या शैक्षणिक प्रगतीचा वेग तसा कमीच होता. १९४८ नंतर मात्र यात झपाटयाने बदल झाला. सध्या नगरमधील महाविद्यालये थेट परदेशातील विद्यापीठांशी करार करून त्यांचे अभ्यासक्रम इथे आणण्यासाठी धडपडत आहेत. आज अहमदनगर जिल्ह्यात रयत शिक्षण संस्था, अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटी, अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज, हिंद सेवा मंडळ, मुळा शिक्षण संस्था, प्रवरा शिक्षण संस्था या संस्था अग्रभागी आहेत. १९७० —७१ च्या काळात जिल्ह्यात केवळ ११ महाविद्यालये

होती. ही संख्या आज ४५ वर्षांनंतर दीडशेच्या जवळपास गेली आहे. यात कला, वाणिज्य, विज्ञान, विधी, अभियांत्रिकी, वास्तुशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, औषध निर्माणशास्त्र, व्यवस्थापन, हॉटेल मॅनेजमेंट, समाजशास्त्र अशा अनेकविध महाविद्यालयांचा समावेश आहे.

संदर्भ व तळटिपा—

१. अहमदनगर नगरपालिका शतसांवत्सरिक स्मारक ग्रंथ, अहमदनगर, १९५४, पृ.२०७.
२. लोकमत, १५ ऑगस्ट २००७, पृ.८.
३. कित्ता.
४. लोकमत पंचशताब्दी ग्रंथ, १९९०, पृ.३५.
५. लोकमत, १५ ऑगस्ट २००७, पृ.८.
६. लोकमत पंचशताब्दी ग्रंथ, १९९०, पृ.३७.
७. गणेश राऊत, ज्योती राऊत महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास १८१८ ते १९६०, पुणे, २००५, पृ.१३९.
८. अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटी स्मारक ग्रंथ, अहमदनगर, १९५५, पृ.७.
९. कित्ता.
१०. कित्ता, पृ.९.
११. कित्ता.
१२. कित्ता, पृ.१०.
१३. कित्ता.
१४. मीनल नरवणे, भारतातील शैक्षणिक आयोग व समित्या, पुणे, २००८, पृ.१२.
१५. अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटी स्मारक ग्रंथ, उनि., पृ.११.

15

सामाजिक शिक्षणतज्ञ- सावित्रीमाई फुले

डॉ. गाडेकर बी. पी.

सहाय्यक प्राध्यापक

राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर
ई-मेल-gadekarbp@gmail.com

१.१ प्रस्तावना:-

समाजाच्या नवनिर्मितीचे स्वप्न पाहणारे, समाजपरिवर्तनाचे कठोर ध्येय उराशी बाळगणारे युगपुरुष व युगस्त्रिया फारच दूर्मिळ आढळतात. अशी ध्येयवेडी माणसे अग्निकुंडात स्वतःची आहुती देण्यासाठीच भूतलावर जन्मास येतात; त्यातच विषमतावादी समाजात परिवर्तन, क्रांती घडवू पाहणारे महापुरुष तर अत्यंत दूर्मिळ, बोटावर बोजण्याइतकेच जन्मास आलेली पहावयास मिळतात. कारण समाजपरिवर्तनाचे रणशिंग फुंकणे म्हणजे प्रत्यक्ष अग्नीपरिक्षाच असते. ती सुळावरची पोळी असते. या परिक्षेत प्रत्यक्ष वास्तव जीवनात यशस्वी ठरलेल्या स्त्री-पुरुषांपैकीच एक अलौकीक व्यक्तीमत्व म्हणजे फुले दाम्पत्य तथा माता सावित्रीमाई फुले होय.

तत्कालीन परिस्थितीचा धांडोळा घेतल्यास लक्षात येते की, भारतवर्षात मनुस्मृतीचा कायदा समाजमान्य होता. या कायदानुसार "न स्त्री शूद्रातिशूद्राय मतिम् दध्यात्" म्हणजेच शूद्रातिशूद्र व स्त्रियांनी मती म्हणजेच ज्ञान घेवू नये. असे 'ब्रम्हादेश'! या ब्रम्हणी ग्रंथात आढळतात. कारण जाती व्यवस्थेची सोपानात्मक रचना टिकून रहावी हा प्रमुख हेतू त्यांचा असल्याचे लक्षात येते. बहुजनांना शोषणाची, गुलामीची जाणीव होता कामा नये, त्यासाठी नुसत्या धर्माज्ञा नाही तर त्यामागे एक दंड शक्ती, शिक्षा आणि भयंकर भिती उभे केल्याचे षडयंत्र स्पष्ट होते. कारण आदिवासी एकलव्याने स्वतंत्रपणे ज्ञानसाधना केली तर त्याला अंगठा कापून द्यावा लागला. शूद्र शंबुकाने तत्कालीन

विद्या प्राप्त करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला तर त्याचा शिरच्छेद करण्यात आला. इतकी अमानवी वागणूक या ब्राह्मणी धर्म व धर्मग्रंथाने बहुजन समाजास दिल्याचे आढळते. या परिप्रेक्ष्यातून भारतातील सामाजिक शिक्षणाच्या उगमस्थानात माता सावित्रीमाई फुलेंच्या शैक्षणिक कार्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न सदरील शोधनिबंधात प्रस्तुत अभ्यासकाने केलेला आहे.

भारतीय समाजाला ज्ञानवंत, मानवतावादी व बंधुत्ववादी बनवण्यासाठी त्या आपले पती ज्योतीबा फुलेंच्या खांद्याला खांदा देवून बरोबरीने शैक्षणिक कार्यासाठी समाजाचे काटेरी कुंपन, निंदा, छळवादी वागणूकीचा अतिप्रसंग आयुष्यभर सोसत राहिल्या. दीन-दुबळ्या, अबला समाजाला फुलवित विद्याज्ञानाचा सुगंध देत राहिल्या. त्यामुळेच त्यांच्या अलौकीक व दिव्य व्रताच्या कार्याची मधुर फळे स्त्रीमुक्ती आणि स्त्री-पुरुष समानता मानणा-या, विविध पदावर अधिराज्य गाजवणा-या सुशिक्षित स्त्रीयांच्या रूपात पहावयास मिळत आहे. त्याने मन कृतज्ञतेने भरून येते. म्हणून अशा या महान कर्तृत्ववान ज्ञानज्योती, समाज शिक्षणतज्ञ सावित्रीमाई फुलेंच्या शैक्षणिक योगदानाचा आढावा घेण्यासाठी पुढीलप्रमाणे प्रमुख उद्दिष्टांची निश्चिती करण्यात आलेली आहे.

१.२ संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- १) सावित्रीमाई फुलेंच्या प्राथमिक शिक्षण कार्याचा शोध घेणे.
- २) सावित्रीमाईनी स्त्री शिक्षणाचा सर्वप्रथम पाया रचला त्याचे विश्लेषण करणे.
- ३) शैक्षणिक संस्था, शाळांच्या निर्मित्तून शैक्षणिक समाजाच्या उभारणीचा अभ्यास करणे.

उपरोक्त उद्दिष्टांना अनुसरून 'समाज शिक्षण तज्ञ सावित्रीमाई फुले' यांचे अन्वेषणात्मक विश्लेषण करण्याकरिता पुढील गृहीतांचा आधार घेतलेला आहे.

१.३ संशोधनाची गृहीते:-

- १) भारतवर्षात आद्य शिक्षिका-मुख्याध्यापिका माता सावित्रीमाई फुलेच आहेत.
- २) प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात भारतात सर्वप्रथम फुले दाम्पत्यानीच केलेला आहे.

उपरोक्त उद्दिष्टे व गृहीत परिस्थितीला अनुसरून प्रस्तुत अभ्यासकाने सदरील शोधनिबंधाचे विश्लेषणात्मक

विवेचन करण्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, चरित्रलेखन, वर्तमानपत्र इत्यादी दुय्यम स्रोतांचा वापर करून शोधनिबंधाचे अन्वेषणात्मक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

१.४ परिचयात्मक विश्लेषण:-

माता सावित्रीमाई फुले यांचा जन्म ३ जाने. १८३१ मध्ये सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यात 'नायगाव' या छोट्याशा खेड्यात झाला. त्यांच्या आईचे नाव लक्ष्मीबाई व वडील खंडोजी नेवासे पाटील असे होते. सामाजिक परिवर्तनाचा विडा उचलून स्वतः अग्निकुंडात उडी घेणा-या युगपुरुषांशी त्यांचा विवाह ज्योतिबा गोविंदराव फुले यांच्याशी सन १८४० मध्ये अवघ्या नवव्या वर्षी झाला आणि बहुजन समाजाच्या बंध मुक्तीचे वारे चोहीकडे वाहू लागले. फुले दाम्पत्यांच्या अथक परिश्रम आणि त्यागातूनच मुका-बोलू लागला, आंधळा पाहू लागला, बहिरा गाऊ लागला, पांगळा पळू लागला. याचे सर्व श्रेय सावित्रीमाई फुले व महात्मा फुलेंच्या कार्यालाच द्यावे लागते एवढे मात्र निश्चित.

१.५ सावित्रीमाई फुलेंचे शैक्षणिक योगदान:-

भारतात सर्वप्रथम 'मिस फेरार' नावाच्या अमेरिकन मिशनरी बाईने अहमदनगरला एक मुलींची शाळा सुरू केलेली होती. महात्मा ज्योतीबा फुलेंनी त्यावेळी आपल्या मित्राच्या बरोबर जाऊन त्या शाळेची सूक्ष्मपणे पाहणी केली व त्याच धर्तीवर ०१ जाने. १८४८ रोजी पुण्याच्या भिडे वाड्यात ज्योतिराव आणि सावित्रीमाईनी मुलींची पहिली शाळा काढली. भारतात तत्कालीन ब्रिटीश एतद्देशिय व्यक्तीने काढलेली ही पहीलीच शाळा ठरली. (त्यापूर्वी मिशन-यांनी आणि अन्य लोकांनी काढलेल्या जवळपास १४-१५ शाळा उत्तर भारतात होत्या.) सावित्रीमाई फुले ह्या त्या शाळेच्या व भारतातील प्रथम शिक्षिका, मुख्याध्यापिका राहिल्याचे लक्षात येते. सावित्रीमाईच्या शाळेत सुरुवातीला केवळ 'सहा' मुली होत्या. त्या पुढीलप्रमाणे-

०१ जाने. १८४८ रोजी पुण्यातील बुधवार पेठेत भिडेवाड्यात पहिली मुलींची शाळा फुले दाम्पत्याने सुरू केली. या शाळेत दाखल केलेल्या मुलींची हजेरीपटावरील नावे व वय वर्ष, जात वर्ग खालीलप्रमाणे असल्याचे लक्षात येते.

अ. क्र.	मुलीची नावे	वय वर्षे	जात-वर्ग	शिक्षिका / मुख्याध्यापिका
१	जोशी अन्नपूर्णा	०५	ब्राह्मण	सावित्रीमाई फुले
२	मोकाशी सुमती	०४	ब्राह्मण	सावित्रीमाई फुले
३	देशमुख दूर्गा	०६	ब्राह्मण	सावित्रीमाई फुले
४	थत्ते माधवी	०६	ब्राह्मण	सावित्रीमाई फुले
५	पवार सोनू	०४	मराठा	सावित्रीमाई फुले
६	करडिले जानी	०५	धनगर	सावित्रीमाई फुले

परिश्रमातून सुरु केलेल्या शाळा पुढीलप्रमाणे आढळतात.

अ. क्र.	शाळेचे नाव व ठिकाण	स्थापना दिनांक व इ.स.
१	भिडेवाडा, जि. पुणे	०१ जाने. १८४८
२	महारवाडा, जि. पुणे	१५ मे १८४८
३	हडपसर, जि. पुणे	०१ ऑक्टो. १८४८
४	ओतुर जि. पुणे	०५ डिसें. १८४८
५	सासवड जि. पुणे	२० डिसें. १८४८
६	आल्हाटाचे घर- कसबा पेठ, पुणे	०१ जुलै १८४९
७	नायगाव, ता. खंडाळा, जि. सातारा	१५ जुलै १८४९
८	शिरवाळ, ता. खंडाळा, जि. सातारा	१८ जुलै १८४९
९	तळेगाव ढमढेरे, जि. पुणे	०१ ऑक्टो. १८४९
१०	शिरूर, जि. पुणे	०८ ऑक्टो. १८४९
११	आंजीरवाडी, माजगाव	०३ मार्च १८५०
१२	करंजे, जि. सातारा	०६ मार्च १८५०
१३	भिंजार	१९ ऑक्टो. १८५०
१४	मुंढवे, जि. पुणे	०१ डिसें. १८५०
१५	अण्णासाहेब चिपळूणकरवाडा, पुणे	०३ जुलै १८५१
१६	रास्तापेठ, पुणे	१७ ऑक्टो. १८५१
१७	नानापेठ, पुणे	०१ डिसें. १८५१
१८	वेताळपेठ, पुणे	१५ मार्च १८५२

संदर्भ :- धनंजय कीर (संपा.), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय
महात्मा फुलेंचे जीवनविषयक अलौकिक असे तत्वज्ञान होते. त्या तत्वज्ञानावर अधिष्ठित त्यांनी आपल्या शैक्षणिक कार्याची दिशा निश्चित केलेली होती. सावित्रीमाईच्या हाती ज्ञानाचा दीप देवून समाजातील हजारो वर्षापासून ज्ञानाचा तथा स्त्री शिक्षणाचा विझलेल्या ज्ञानदीपाच्या ज्योती पेटविण्याचे महान शस्त्र त्यांनी दिले. या शस्त्राद्वारेच माता सावित्री ज्योतीबाच्या ज्ञानयज्ञात सिंहाचा नव्हे तर ज्योतीबाइतकाच वाटा उचलल्याचे दिसून येते.

१.६ माता सावित्री व ज्योतिबांचे शैक्षणिक कार्य आणि समाजउभारणीच्या योगदानाची मिमांसा:-

विद्येविना मती गेली, मतिविना निती गेली।
निती विना गती गेली, गति विना वित्त गेले।।

वित्ताविना शूद्र खचले,

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।।

या ज्योतीबांच्या विद्येच्या महत्तीची जाणीव माता सावित्रींना अंतःकरणातून होती आणि म्हणूनच त्या ज्ञानकुंडाच्या पेटत्या निखा-यातून ध्येयाने चालू शकल्या.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, महात्मा फुलेंनी शिक्षणाला, ज्ञानाला तथा विद्येला समाजपरिवर्तनाचे, सामाजिक क्रांतीचे साधन मानलेले होते. व्यक्ती आणि बहुजन समाजाचा विकास करण्यासाठी शिक्षण किंवा ज्ञान हेच प्रभावी प्रेरक व तारक साधन आहे. अशी त्यांची ठाम धारणा असल्याचे स्पष्ट होते. कारण ज्ञानाच्या ज्योती प्रत्यक्ष कार्यातून त्यांनी खेड्यापाड्यात पोहचवल्या, त्या तेवत ठेवल्या. त्यासाठी माता सावित्रीमाई चंदनाप्रमाणे झिजल्याची साक्ष आज इतिहास देताना आढळतो.

अवघ्या चार वर्षात फुले दाम्पत्यानी पुणे व परिसरात एकूण आठरा शाळा सुरु केल्या. त्यांच्या प्रत्यक्ष त्याग व

संदर्भ:- कीर धनंजय (संपा.), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय.

सारांश:-

तत्कालीन मुंबईचे राजकीय ऋषी मामा परमानंद यांनी फुले दाम्पत्याच्या अलौकिक शैक्षणिक कार्याबद्दल गौरवोद्गारात म्हटलेले आहे की, "एका मराठ्याने (कुणब्याने) आपल्या पत्नीस शिकवून तिच्या करवी ब्राह्मणांच्या मुलींना शिकविण्याचा त्यांच्या बालेकिल्ल्यात प्रयत्न करणे हे मोठे धाडसाचे काम होते; परंतु त्यांच्या बालेकिल्ल्यात राहून

म्हार-मांगासाठी शाळा उघडून आणि त्यांना समाजाचे घटक बनविणे म्हणजे सिंहाची आयाळ त्याच्या गुहेतच उपटण्यासारखी आहे". यावरून माई सावित्री व महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक त्याग, धाडस व कर्तृत्वाची महती लक्षात येते. कारण पुणे येथील त्यांचे शैक्षणिक कार्य पाहून सन १८५२ मध्ये 'ईस्ट इंडिया' कंपनी सरकारने फुले दाम्पत्यांचा 'मेजर कॅण्डी' यांच्या हस्ते सपत्नीक सत्कार करून त्यांचा यथोचित गौरव केल्याचे आढळते.

संदर्भसूची:-

- १) कीर धनंजय, स.गं. मालशे (संपा.), 'महात्मा फुले: समग्र वाङ्मय', द्वि.आ. १९८०.
- २) नरके हरि, य.दि. फडके (संपा.), 'महात्मा फुले गौरव ग्रंथ', खंड पहिला, महाराष्ट्र शासन चरित्र प्रकाशन, खंड पहिला, मुंबई, १९९१.
- ३) इंगोले विजया मधुकर, 'ज्ञानज्योती : सावित्रीमाई फुले', शेतकरी सहकारी ऑफसेट मुद्रणालय, अंबाजोगाई, जि. बीड, मार्च १९९४.
- ४) परदेशी प्रतिमा, '२८ नोव्हें. म. फुले स्मृतिदिन : हाच खरा शिक्षक दिन', दिग्नाग प्रकाशन, पुणे.
- ५) खराट संभाजी, 'महात्मा फुले आणि निर्मीक', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९९.
- ६) कांडगे राम, 'महात्मा ज्योतिराव फुले : व्यक्ती व कार्य', राजश्री प्रकाशन, पुणे, २००४
- ७) पवार ना.ग., 'सावित्रीबाई फुले : अष्टपैलू व्यक्तीमत्व', पद्मा प्रकाशन, एरंडवण, पुणे, २००४.
- ८) शिंदे ललिता, 'क्रांतिज्योती सावित्रीबाई ज्योतिराव फुले', निर्मल प्रकाशन, नांदेड, २०१५.

16

शिक्षण विषयक ध्येय धोरणाचा ऐतिहासिक परामर्ष

भामे गणेश पंढरीनाथ

सहाय्यक प्राध्यापक

डॉ. अरविंद व. तेलंग महाविद्यालय निगडी प्राधिकरण पुणे

~~*~*~*~*~*~*~*~*

पार्श्वभूमी:

ब्रिटिशांचे भारतात आगमन झाले तेव्हा भारतात व्हर्ना क्युलर/नेटिव्ह शाळा होत्या. या शाळा हिंदू आणि मुस्लिम समाजास गरजेनुसार धर्म संस्कृती आणि साहित्याचे शिक्षण देण्याचे कार्य करत असत. भारतीय समाजाने सुरु केलेल्या शाळांना देशी शाळा किंवा ऐतद्देशिय शाळा समजले जाई. मुस्लिम व हिंदू समाजाच्या शाळांमधून दिले जाणारे शिक्षण देशी भाषातून किंवा मातृभाषेतून दिले जात असे. ब्रिटीश राजवटीला भारतात १७६५ मध्ये सुरुवात झाली. त्यावेळी मुस्लिम राजवटीत शिक्षण म्हणजे ईस्लाम धर्माचा प्रसार, शरियतचा प्रसार, ईस्लामिक वाडःमयाची ओळख, कुराण धर्मग्रंथाचे पाठांतर, परंपरा व रूढीवादाचा प्रसार करणे, मुस्लिम राज्यांचे कायदे व अंमलबजावणीचा प्रसार इ. कारणांसाठी दिले जाई. शिक्षण देताना मक्तवा (प्राथमिक शिक्षण), मदरसा (उच्च शिक्षण व ईस्लामिक शिक्षणाची ओळख), धर्मशिक्षण (नमाजपठान व धर्माचा प्रभाव) निर्मिती व नैतिकतेचा प्रसार (हजरत महमंद पैगंबरांचे विचार आणि परंपरा व रूढींचे पालन) इ. वर भर दिला जात असे.

हिंदू राजवटीतील शिक्षण म्हणजे हिंदू संस्कृती, वेदपठण, धर्मग्रंथ, रूढी परंपरा यांचा प्रसार, धर्म सुक्तांचे पाठांतरण इ. या माध्यमातून शिक्षण दिले जाई. हे शिक्षण पंडित किंवा ब्राम्हण किंवा शिक्षणाचे कार्य करणारे पंतोजी देत असत. या पंतोजीच्या शाळा एकशिक्षकी शाळा होत्या. या शाळांमधील अध्यापन पंतोजीच्या किंवा शिक्षकांच्या इच्छेप्रमाणे होत असे. या शाळांसाठी निश्चित स्वरूपाचा अभ्यासक्रम नव्हता. तथापि शिस्तीबाबत या शाळा प्रसिध्द होत्या. या शाळांमध्ये वैदिक व शारीरिक शिक्षण दिले जात असे.

ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर भारतातील जनतेला इंग्रजी भाषेविषयी माहिती झाली. वरील शिक्षण समाजातील अत्यल्प, किंवा मोजक्याच लोकांना मिळत असे. त्यामुळे बहुतांश जनता अज्ञानी व निरक्षर होती.

मिशनरी शाळा : अज्ञानी, निरक्षर व मागासलेल्या भारतावर राज्य करावयाचे असेल तर येथील जनतेला पाश्चिमात्य शिक्षण देवून शरीराने भारतीय तर वृत्तीने पाश्चिमात्य असलेला भारतीय समाज निर्माण करावा लागेल . हा दृष्टीकोन स्विकारून ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात व्यापारासोबत शिक्षण देण्याचे कार्य सुरू केले . याशिवाय प्रशासन सुव्यवस्थित चालविण्यासाठी येथील काही लोकांना प्रशासनात सामावून घेणे आवश्यक होते . त्यामुळे गरजेपुरते इंग्रजी किंवा पाश्चात्य शिक्षण त्यांना देणे आवश्यक होते . या हेतूने इंग्रजांनी सुरू केलेल्या शाळांना मिशनरी शाळा असे संबोधले जावू लागले . या मिशनरी शाळांमधून धर्मप्रसार करणे हा ही हेतू ठेवण्यात आला होता .

१८१३ चा सनदी कायदाः

१८१३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार कलम ४३ मध्ये भारतातील शिक्षणाची जबाबदारी ईस्ट इंडिया कंपनीकडे सोपविण्यात आली . ईस्ट इंडिया कंपनीने दरवर्षी १ लाख रुपये भारतीय शिक्षणावर खर्च करावे अशी तरतूद ४३ कलमामध्ये केलेली आहे . परंतु कंपनीने १ लाख रुपये नेमके हिंदू शाळा / देशी शाळा, मक्तव/मदरसे किंवा ब्रिटीश शाळा यापैकी कोणत्या शाळांवर खर्च करावे या बाबत एकमत नसल्यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले . ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात सत्ता ताब्यात घेतल्यानंतर कायमस्वरूपी भारतात राहण्याच्या हेतूने मिशनरी यांच्या मदतीने शिक्षणाचे कार्य सुरू केले . त्यामुळेच सनदी कायदा व त्यातील तरतूद या बाबी शिक्षणाच्या संदर्भात महत्वाच्या आहेत .

मुंबईचे तत्कालीन गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याने शिक्षण विषयक पुढील तरतूदी सुचविल्या .

- अ) भारतातील एतद्देशिय शाळांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे व शिक्षण पध्दतीत बदल घडवून आणणे .
- ब) एतद्देशिय शाळांची संख्या वाढविणे . क) या शाळेमध्ये शिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्यांना मोफत पाठ्यपुस्तके देणे ड) या शाळेमध्ये पाश्चात्य विषय व शास्त्रविषय शिकविले जावेत . इ) शाळांवर होणारा खर्च सरकारने करावा .

१८१३ च्या चार्टर अॅक्ट नुसार दर वीस वर्षांनी भारतातील शिक्षणाचा आढावा घेण्यात यावा असे ठरले होते, त्याचप्रमाणे १८३३ लॉर्ड मेकॅले हा गव्हर्नर जनरल कॉन्सिलचा लॉ . मेंबर म्हणून भारतात आला . लॉर्ड वेंटिंग यांनी १८१३ च्या सनदी कायद्याचा अर्थ लावण्याचा अधिकारही लॉर्ड मेकॅले यांना दिला . लॉर्ड मेकॅले यांनी विविध बाबींचा अभ्यास करून आपले सुक्ष्म विवरणपत्र/सुक्ष्म निरीक्षण असलेला अहवाल (७ मार्च १८३५) रोजी सादर केला . त्यालाच 'लॉर्ड मेकॅलेचा जाहीरनामा' म्हणतात .

- १) ब्रिटीश सरकार आपल्या इच्छेप्रमाणे एक लाख रुपये

शिक्षणावर खर्च करू शकते .

- २) साहित्य शब्दाचा अर्थ : फक्त संस्कृत व अरबी साहित्य इतका नसून इंग्रजी साहित्याचाही समावेश त्यात आहे . मेकॅलेच्या मते "जगातील सर्व भाषांमध्ये इंग्रजी भाषा सर्वश्रेष्ठ आहे . शिवाय राज्यकर्त्यांची आणि उच्चवर्गियांची भाषा इंग्रजी आहे . पुर्वेकडील सर्व देशात व्यापारासाठी इंग्रजी भाषा फायदेशीर ठरेल . "प्रकृतीला काय चांगले आहे, हे शिकविले पाहिजे . जिभेला काय आवडते, ते नको . आम्हाला भारतात असा एक वर्ग निर्माण करावयाचा आहे की, जो रक्ताने व वर्णाने पुर्णतः भारतीय असेल, पण अभिरुची, संस्कृती, नीतीमूल्ये व बुद्धी या बाबतीत तो पूर्णपणे इंग्रजी असेल . "

- ३) विद्वान या शब्दाचा अर्थ पाश्चिमात्य साहित्याचा आणि शास्त्रांचा अभ्यास करणा-या व्यक्ती होय .

- ४) मेकॅले यांनी प्रांतवादाच्या संकल्पनेला विरोध केला
- ५) भारतीय भाषा व साहित्य अपूर्ण व अकार्यक्षम आहे .
- ६) इंग्रजी अध्ययन करणा-यांना ब्रिटीश कंपनी व सरकारामध्ये रोजगाराची संधी असेल .

- ७) इंग्रजी शाळांमध्ये शुल्क भरून विद्यार्थी शिक्षण घेतात . त्यामुळे भविष्यात शिक्षणावर खर्च व तरतूद करण्याची गरज कंपनी सरकारला उरणार नाही .

- ८) इंग्रजी भाषा ही व्यापाराची भाषा म्हणून विकसित करण्यासाठी इंग्रजी साहित्याचा प्रसार केला पाहिजे .

१५ फेब्रुवारी १८३५ रोजी वेंटिकने ब्रिटीश सरकारचा शिक्षण विषयक अहवाल पिन्सेस यांच्याकडे अभिप्रायासाठी पाठविला . त्यावेळी वेंटिकने "युरोपीय साहित्य व विज्ञान यांचा भारतीय समाजात प्रसार करणे, हाच ब्रिटीश सरकारचा प्रमुख हेतू असला पाहिजे, शिक्षणासाठी निर्धारित केलेला सर्व निधी फक्त इंग्रजी शिक्षणावरच खर्च करणे योग्य ठरेल, असे मत व्यक्त केले .

लॉर्ड ऑकलंडचा तोडगा : लॉर्ड वेंटिकनंतर लॉर्ड ऑकलंड भारताचे गव्हर्नर जनरल म्हणून भारतात आले . वेंटिकच्या शिक्षण विषयक अहवालावर परस्परविरोधी वाद वाढू लागला यावर लॉर्ड ऑकलंड यांनी तोडगा काढला .

- १) संस्कृत व अरबी शिक्षणासाठी पूर्वीप्रमाणेच अनुदान देणे सुट राहिल .
- २) अनुदानातून शिल्लक राहणारी रक्कम इंग्रजी शिक्षणासाठी खर्च करावी .
- ३) संस्कृत व अरबी पुस्तकांसाठी, अध्यापन करणा-यांसाठी विद्यावेतन व निधी उपलब्ध करून देण्यात यावा .
- ४) दरवर्षी वेगवेगळ्या शैक्षणिक उपक्रमांसाठी एकतीस हजार रुपयांची तरतूद करण्यात आली .

लॉर्ड ऑकलंड हा पाझर तत्वाचा/ झिरपत्या सिध्दांताचा पुरस्कर्ता होता. लॉर्ड ऑकलंडचे धोरण १८७० पर्यंत चालू होते.

शिक्षणाचा पाझर सिध्दांत (Filtration Theory of Education). शिक्षण हे समाजातील वरच्या घटकापुरतेच मर्यादित ठेवावे आणि त्यांच्या माध्यमातून शिक्षण पाझरत जाऊन सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचेल हा विचार म्हणजे शिक्षणाचा पाझर सिध्दांत होय. या पाझर सिध्दांतामध्ये मातृभाषेतून पाश्चात्य ज्ञान देण्यावर भर होता, असे अभ्यासक्रमावरून दिसते. याशिवाय ख्रिश्चन धर्माचे धर्मान्तराच्या माध्यमातून विकसन करण्याचे अप्रत्यक्ष ध्येय होते. इंग्रजी शिक्षण घेवूनही अनेकांनी धर्मांतर केले नाही. त्यामुळे इंग्रजांचा हा हेतू अयशस्वी झाला. या पाझर सिध्दांतामुळे समाजातील विपमतेची दरी वाढली, ब्रिटिशोविरुद्ध तिरस्काराची भावना वाढली. राष्ट्रवादाची चळवळ विकसित होण्यास मदत झाली.

बंगाल प्रांताचे रेव्हंड विल्यम अँडम यांनी सार्वत्रिक शिक्षणाची योजना मांडली ती अमान्य झाली असली तरी अँडम यांनी स्थानिक संस्थांना पाठिंबा देण्याचे धोरण ठेवले. लोकशिक्षण हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट असावे, शिक्षणाचा पाया व्यापक व सखोल असावा, मातृभाषेतून शिक्षण द्यावे इ. गोष्टी अँडम यांनी मांडल्या.

चार्ल्स वुडचा १८५४ चा खलिता : यालाच 'भारतीय शिक्षणाची सनद' (Magna Charta of Indian Education) असे म्हणतात यालाच 'भारतीय शिक्षणाची सनद' (Magna Charta of Indian Education) असे म्हणतात. श्री चार्ल्स वुड हा ईस्ट इंडिया कंपनीचा संचालक होता. त्यांनी १८५४ मध्ये शिक्षण विषयक अहवाल सादर केला. त्याचा हेतू पुढीलप्रमाणे होता.

१. भारतीय विद्यार्थ्यांना पाश्चिमात्य शिक्षणाची व ज्ञानाची ओळख करून देणे.
२. शिक्षणाद्वारे बौद्धिक विकास आणि नैतिक चारित्र्य निर्माण करण्यावर भर देणे.
३. ईस्ट इंडिया कंपनीसाठी विश्वसार्ह कर्मचारी वर्ग (कारकून) तयार करणे.

वरील प्रमाणे शिक्षण विषयक धोरणाचा शास्त्रीय पध्दतीने भारतीय समाजाला पोषक, अनुकूल असा उपयोग करून देण्याचा हा पहिला सार्वत्रिक प्रयत्न होता. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात प्राथमिक शिक्षणाला सुरवात झाली. पाश्चात्य शिक्षण, राष्ट्रीय शिक्षण, राष्ट्रीय शाळा व महाविद्यालयांची स्थापना याच कालखंडात झाली. आधुनिक शिक्षणातील नवनवे प्रयोग झिरपणी सिध्दांत नाकारून 'ज्ञानगंगा धरोधरी' नेण्यात यशस्वी ठरले. १८५४ चा चार्ल्स वुड यांचा खलिता भारतीय शिक्षण व्यवस्थेला चालना देणारा ठरला. शिक्षणव्यवस्थे संदर्भात निर्मा

ण झालेले अनेक प्रश्न सोडविण्यासाठी 'बोर्ड ऑफ कंट्रोल' ही समिती नेमण्यात आली. तिच्या अहवाला नुसार १८५५ मध्ये मुंबई येथे शिक्षण खात्याची स्थापना करण्यात आली. स्वतंत्र शिक्षणखाते अस्तित्वात आले. १८५७ मध्ये कलकत्ता, मद्रास व मुंबई विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली.

विद्यापीठ व शिक्षणखात्याच्या रचनेमुळे प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षण यांची एक व्यवस्था अस्तित्वात आली. त्यानुसार अभ्यासक्रम, क्रमिक पुस्तके, शिक्षण पध्दती, परीक्षा पध्दती, शाळांना सरकारी मदत देण्याची व्यवस्था अस्तित्वात आली. विद्यापीठांचे सुरुवातीचे स्वरूप परीक्षा घेणारी यंत्रणा असे असले तरी काही काळातच विद्यापीठांनी अधिक कार्यक्षम शिक्षण द्यायला सुरुवात केली. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी स्वतंत्र यंत्रणा, सरकारी शिक्षण संस्था वाढविणे, प्राथमिक व माध्यमिक शाळांचा विस्तार, व्यावसायिक शिक्षणाच्या शाळा, स्त्री शिक्षणास चालना देण्यात आली. या उच्च शिक्षणातील बदलांमुळे व विद्यापीठांच्या स्थापनेमुळे महाराष्ट्रातील शिक्षणाला वेग आला.

हंटर आयोग १८८२ : हंटर कमिशनच्या सूचना : हिंदूस्थानातील शिक्षणविषयक प्रश्नांची चौकशी करून त्यात सुधारणा सुचविण्यासाठी लॉर्ड रिपन यांनी २१ सदस्यांचे कमिशन नेमले. त्याचे प्रमुख सर विल्यम हंटर होते. हा आयोग भारतातील पहिला शिक्षण आयोग होता.

हंटर आयोगातील तरतुदी:

१. उच्च शिक्षणाचे व्यवस्थापन व अनुदान बंद करावे, त्याऐवजी आवश्यक तेव्हा खास अनुदान द्यावे.
२. नैतिक शिक्षणाकडे खास लक्ष पुरवून मूलभूत धर्मकृत्यांवर आधारित क्रमिक पुस्तके करावीत.
३. शिक्षण घेणाऱ्यांसाठी त्यांची कर्तव्ये समजावून सांगणारी व्याख्यानमाला सुरू करावी.
४. शिक्षण शुल्क, सवलती, शिष्यवृत्ती यांचे खास नियम करावेत.
५. उच्च माध्यमिक शिक्षणात महाविद्यालयात व व्यावसायिक शिक्षणाकडे जाऊ इच्छिणारे असे भाग करावेत.
६. वेतनेत्तर अनुदानासाठी तपासनीस नेमावेत.
७. औद्योगिक व व्यापारी शिक्षणाची तरतूद करावी.
८. शिक्षण प्रसारासाठी खाजगी व्यवस्थापनात व पुढाकारास सरकारने उत्तेजन द्यावे.

लॉर्ड कर्झनने भारतीय विद्यापीठ आयोग १९०२ मध्ये नेमला व त्यांच्या सुचनेनुसार १९०४ मध्ये भारतीय विद्यापीठ अधिनियम केला. विद्यापीठांच्या संरचनेत मोठा बदल घडवून आणला.

१) अधिसभा पूर्वरचना करून प्राध्यापकांना कामकाजात सहभागी करून घ्यावे .
२) विद्यापीठात शिकविणे चालू करावे .
३) सलग्न महाविद्यालयांवर कडक नियंत्रणे आणावीत .
१९१० मध्ये स्वतंत्र शिक्षण खात्याची निर्मिती करून वार्षिक १५ लाख रुपये अनुदान सुरू केले . १९१९ मध्ये हे खाते प्रांतिक सरकारचे सोपीव खाते झाले . १९१९ च्या ठरावाने प्रत्येक राज्यात एक निवासी व अध्यापनात्मक विद्यापीठ स्थापन करण्याचा संकल्प तयार करण्यात आला . परंतु महाराष्ट्रात एकही विद्यापीठ तशा प्रकारचे स्थापन झाले नाही . १९१७ साली कलकत्ता विद्यापीठ आयोगाने काही शिफारशी केल्या त्यानुसार पुर्ण वेळ कार्य करणा-या कुलगुरूंची नियुक्ती व कमीतकमी शासनाचा हस्तक्षेप यांचा समावेश होता . पदवी अभ्यासक्रम तीन वर्षांचा करण्यात आला . हरटॉग समितीने एकात्म विद्यापीठ व युनिव्हर्सिटी बोर्डची शिफारस केली . विद्यापीठांना अनुदाने देण्यास सुरवात झाली . १९४४ मध्ये सार्जट समितीने 'विद्यापीठ अनुदान आयोगा' च्या स्थापनेची शिफारस केली .

स्वतंत्र भारताची शिक्षणविषयक धोरणे :

भारत स्वतंत्र झाल्यावर उच्च शिक्षणात सर्वकष बदल घडवून आणण्यासाठी डॉ . सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली 'विद्यापीठ शिक्षण आयोग' (युनिव्हर्सिटी एज्युकेशन कमिशन)ची स्थापना करण्यात आली .

विद्यापीठीय शिक्षणाची उदिष्ट्ये, घटना, विद्यापीठांची कार्ये व नियंत्रण, अभ्यासक्रम, संशोधन, दर्जा, माध्यम, शिक्षकांची गुणवत्ता, सेवाशर्ती, शिस्त, कल्याणयोजना, स्वाध्यायपध्दती, शेतकी विद्यापीठातील शिक्षण, स्त्री शिक्षण, विद्यापीठांना आर्थिक मदत इ . विषयांबाबतीत विद्यापीठ शिक्षण आयोग काम करू लागले .

महाराष्ट्रात १९६० पर्यंत ५ विद्यापीठे होती . त्यामध्ये मुंबई विद्यापीठ १८५७, नागपूर विद्यापीठ १९२३, पुणे विद्यापीठ १९४९, श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ मुंबई १९४९मध्ये मान्यता . मराठावाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद १९५८, एवढी विद्यापीठे अस्तित्वात होती . याशिवाय महाराष्ट्रात विविध अभिमत विद्यापीठे व उच्च दर्जाच्या संस्था निघाल्या यात प्रामुख्याने भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर पुणे १९१७, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे १९२१ दर्जा १९८८) गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे १९५०, डेक्कन कॉलेज पोस्ट गॅज्युएट अॅण्ड रिसर्व इन्स्टिटयुट पुणे १९३९ इ संस्था पुण्यात सुरू झाल्या .

संदर्भ सूची:

- १) नाइक जे . पी , नरूला सैय्यद - भारतीय शिक्षा का इतिहास
- २) एश्वी एरिक - ए स्टडी इन दि इकॉलॉजी ऑफ हायर एज्युकेशन .

- ३) विपिनचंद्र - आधुनिक भारत
- ४) संपादन शुक्ल रामलखन, सहाय, मिनाक्षी - आधुनिक भारत का इतिहास
- ५) दत्त, पाम रजनी - आजका भारत .
- ६) ताराचंद्र - भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन का इतिहास .
- ७) देसाई ए आर - भारतीय राष्ट्रवाद की सामाजिक पृष्ठभूमी .
- ८) सुंदरलाल - भारत में अंग्रेजी राज .
- ९) भट्टाचार्य, सब्यसाची - आधुनिक भारत का आर्थिक इतिहास .
- १०) सुमन वैदय, कोटेकर शांता - आधुनिक भारताचा इतिहास १७५७ ते १९४७- ३ खंड
- ११) वेडेकर दि . गे - भारतीय प्रबोधन .
- १२) कदम य . ना - समग्र भारताचा इतिहास .
- १३) वाल्किंवे वि . स - सत्तावन ते सत्तेचाळीस खंड १ वर, राजहंस प्रकाशन १९९७ .
- 14) Basu Aparna - Growth of Education & Political Development in India.
- 15) Naik.J.P & Narula – History of Indian Education.
- 16) Bruce J. – English Education and the orgins of Indian Nationalism.
- 17) Mujumdar R.C, Raychaudhari H.C- An Advanced History of India.
- 18) News Papers-Bombay Chronicle, Congress Bulletins, Kesari(Marathi), Times of India.
- 19) Gazetteer: Gazetteer of the Bombay Presidency.Maharashtra State Gazetteers-1987 The Gazetteer of India, History and Culture- 2003
- 20) Andrews C.F- The Rise and Growth of Congress in India.
- 20) Ray Rajat Kanta- Nationalism, Modernity and Civil Society 2007.
- 21) Datt Romesh- The Economic History of India-1960.
- 22) Gupta Partha Sarathi, Towards Freedom, 1997.
- 23) Mujumdar R.C- History of the Freedom Movements in India 1963.

महात्मा फुले:स्त्री-शुद्रातिशूद्रांच्या शिक्षण स्वातंत्र्याचे प्रणेतें

मुसळे नवनाथ पंढरीनाथ

सहायक प्राध्यापक भूगोल विभाग प्रमुख
संभाजीराव केंद्रे महा.जळकोट

कांबळे प्रशांत संपत्ती

सहायक प्राध्यापक मराठी विभाग
संभाजीराव केंद्रे महा.जळकोट

महाराष्ट्र ही समाजसुधारकांची भूमी आहे. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, सावित्रीबाई फुले, महर्षी वि. रा. शिंदे कर्मवीर भाऊराव पाटील संत गाडगेबाबा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महापुरुषांच्या विचाराची थोर परंपरा या महाराष्ट्राला लाभली आहे. या सुधारकांनी केवळ महाराष्ट्राच्याच नव्हे, तर संबंध देशातील तळागाळातील शाश्वत पीडीत जनतेच्या सामाजिक शैक्षणिक, आर्थिक उन्नतीसाठी आपले आयुष्य चंदनासम झिजविले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि स्वातंत्र्यानंतरही या देशातील बहिष्कृत केला गेलेला दीन-दलित माणूस इथल्या मनुप्रणित वर्णव्यवस्थेच्या जुलुमात गुलामीचेच जीवन जगत होता, धर्मव्यवस्थेच्या अराजकात अनंत यातनांच्या ओझ्याखाली दबला गेला होता. ज्ञानाची मक्तेदारी ठराविक वर्गाकडेच असल्यामुळे शुद्र- अतिशुद्र म्हणून गणला गेलेला इथला माणूस हजारो वर्षांपासून अज्ञान अंधकारात चाचपडत आपले जीवन जगत होता. बहिष्कृत माणूस म्हणून गावकुसाबाहेरीन ओंगळ जीवनाची विवंचना त्यांच्या नशिबी आल्यामुळे शतकानुशतके आणि सामाजिक, आर्थिक प्रगतीपासून तो दूरच होता.

१९व्या शतकात महात्मा जोतिबा फुले या क्रांतिदर्शी समाजसुधारकाने इथल्या मनुप्रणित वर्णव्यवस्थेला सुरूंग लावला. धर्मव्यवस्थेची कोंडी तोडून अज्ञान अंध:कारामुळे गुलामीच्या बेडीत जखडलेल्या दीन-दलित बहुजन समाजाला शोषणमुक्त बंधमुक्त करून त्यांचा सामाजिक व शैक्षणिक विकास घडवून आणला. सामाजातील सर्व अज्ञानाचे मुळ अविद्या आहे हे त्यांनी ओळखले. अन्न, वस्त्र, निवारा याबरोबरच 'शिक्षण' हा सुध्दा माणसाचा मुलभूत

आधिकार आहे. या जाणिवेने त्यांनी तळागाळातील दीन-दलित माणसां शिक्षणाची संधी मिळवून देण्यासाठी जीवनभर व्यवस्थेशी संघर्ष केला. बहुजन समाजाला शिक्षणापासून वंचित ठेवणाऱ्या विद्येच्या ठेकेदारांना/मक्तेदारांना खुले आव्हान करून दलितांना शिक्षणाचा हक्क प्राप्त करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मुल्यतत्वावर आधारित समाजरचनेच्या निर्मितीसाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. समाजातील समाजरचनेच्या निर्मितीसाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. समाजातील अज्ञान अंधश्रध्दा, दारिद्र्य नाहिसे करायचे असेल तर पुरुषांबरोबर स्त्रीसुध्दा शिकली पाहिजे या महान विचाराने त्यांनी मुलां-मुलींसाठी शाळा स्थापन केल्या ज्ञानापासून कोसो दुर असलेल्या अविद्येने ग्रासलेल्या समाजातील अगणित माणसांना ज्ञानाचा प्रकाश मिळाला. एका नव्या क्रांतिचा जन्म झाला सर्वत्र समाजपरिवर्तनाचे वारे वाहू लागले. येथूनच खऱ्या अर्थाने स्त्री-शुद्रातिशूद्रांच्या शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी नव्या क्रांतिपर्वाची सुरुवात झाली. म्हणूनच तर महात्मा फुले यांना स्त्री शिक्षणाचे प्रणेतें, समाजक्रांतीचे जनक म्हणून देशभर गौरव केला जातो. या क्रांतीसूर्याने प्रस्थापित व्यवस्थेतील धर्ममार्तंडांशी जीवनभर संघर्ष करून तळागाळातील स्त्री, शुद्रातिशूद्रांना शिक्षणाचय मुलभूत हक्क प्राप्त करून दिला. म्हणूनच तर या महापुरुषांच्या विचारकार्याची आज या नवसमाजाच्या निर्मिकाला एका जातीच्या चौकटीत बंदिस्त केले जात आहे. हे संबंध मानवकल्याणासाठी अहितकारक आहे. मानवी समाजाच्या कल्याणासाठी महात्मा फुलें यांचे विचार आणि कार्य प्रेरणादायीच आहे. म्हणूनच जाती धर्माच्या पलीकडे जाऊन समाजपरिर्तनासाठी अहोरात्र कष्ट करणा-या या मानवतावादी महापुरुषांच्या शैक्षणिक संघर्षाची जाणीव समाजाला करून द्यावी या हेतूने हा लेखन प्रपंच आहे.

उद्दिष्टे

१) महात्मा फुले यांच्या समग्र परिवर्तनवादी विचारांची ओळख समाजाला करून देणे.

२) महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक संघर्षाची जाणीवजागृती करणे.

संशोधन पध्दती

महात्मा जोतिराव फुले यांच्यावर लिहिलेल्या ग्रंथाव्दारे संशोधन पध्दतीतील वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात येणार आहे. द्वितीयक साधनांचा उपयोग या शोधनिबंधासाठी करण्यात येणार आहे. यात चरित्र व इतर लेख यांचा समावेश असेल.

स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार

महात्मा फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाचे महत्व ओळखूनच सर्वप्रथम स्त्रीयांच्या शैक्षणिक कार्याला सुरुवात केली आहे.

महात्माफुलेच्या काळात स्त्रियांची समाजातील स्थिती अत्यंत दरनिय होती. समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना हीन दर्जा दिला होता. स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तू आहे हीच समजूत तत्कालीन समाजात रूढ होती. धर्मव्यवस्थेने स्त्रीला पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ समजून तिचे कार्य चूल आणि मूल एवढ्यापुरतेच मर्यादित केले होते. धर्ममार्तंडांनी स्त्रियांचा शिक्षणाचा अधिकारच नाकारला होता. स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे देव, धर्म व समाज यांच्याविरुद्ध वर्तन करणे होय. स्त्रीला शिक्षण दिल्यास ती कुकर्मास लागेल व संसारसुखात ती अडचण निर्माण करेल, शिक्षण घेतल्यामुळे मुलींना अकाली वैधव्य येईल. स्त्रियांनी शिक्षण घेतल्यास शिक्षणही भ्रष्ट होते अशी त्याकाळी समजुत होती त्यामुळे धर्मव्यवस्थेकडून स्त्रियांची फार मोठ्या प्रमाणात कुचंबना होत होती. हा स्त्रियांच्य बाबतीतला अन्याय दृष्ट्या विचारांच्या महात्मा फुले यांना पटत नाही. धर्माच्या प्रभावाखाली कर्मठ रुढी परंपरामुळे इथली स्त्री नागवली जात आहे हे त्यांनी जाणले समाजाचे मूळ स्त्रीच आहे असे त्यांचे मत होते. म्हणून त्यांनी प्रस्थापित ब्राम्हणी विचारपरंपरेला बाजूला सारून स्त्रियांच्या उध्दाराचे कार्य हाती घेतले. स्त्रियांमुळेच कुटुंबाचा समाजाचा आणि राष्ट्राचा विकास घडून येतो असा त्यांचा विश्वास होता. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उध्दारी' हे ओळखून त्यांनी शैक्षणिक कार्यात सर्वप्रथम स्त्रियांच्या शिक्षणाला महत्त्व दिले.

स्त्रियांच्या शिक्षणाचे महत्त्व ओळखूनच त्यांनी स्त्रियांच्या शैक्षणिक कार्यास सुरुवात केली. मनुप्रणित धर्मव्यवस्थेने लादलेल्या रुढी-परंपरा यांच्याविरुद्ध बंड करून त्यांनी देशात प्रथमच स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला महात्मा फुले हे एक परिवर्तनवादी व क्रांतिदर्शी सुधारक होते. कुटुंबातील एक स्त्री जर शिकली तर संपूर्ण कुटुंबच शिक्षित होते म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांना शिक्षणाची दारे खुली करण्याचा क्रांतिकारक विचार केला त्यांनी इ. स. १८४८ मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत असलल्या तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाड्यात मुलीची पहिली शाळा सुरू केली. शूद्रातिशूद्रातील स्त्रियांना या शाळेत शिक्षण दिले जाऊ लागले. शूद्रातिशूद्र स्त्रियांना शिक्षण देण्यासाठी सुरू केलेली ही शाळा देशातील पहिलीच शाळा ठरते. त्यामुळेच तर महात्मा फुले यांचा देशातील स्त्री स्वातंत्र्याचे जनक, स्त्री शिक्षणाचे प्रणेते म्हणून मोठ्या गौरवाने उल्लेख केला जातो. महात्मा फुले यांच्या बरोबरच सावित्रीबाई फुले यांनीही शिकविण्याचे कार्य केले आहे. सावित्रीबाई शिक्षिकेचे काम करत असल्यामुळे ब्राम्हण मनुवाद्यांनी त्यांचा खूप छळ केला. पण त्या डगममगल्या नाहीत, किंचितही आपल्या ध्येयापासूनही दुर गेल्या नाहीत. त्यांच्या या कार्यामुळे सनातनी ब्राम्हणांनी धर्म बुडण्याची भीती गोविंदरावांना

घातली त्यामुळे गोविंदरावांनी सावित्रीबाईंना शाळेत शिकविण्यासाठी न जाण्याची आज्ञा केली. परंतु शिकविणे कांही अधर्म नसून उलट पुण्य व धर्मनिष्ठाच आहे. असे सांगून महात्मा फुले यांनी वडिलांची समजुत काढली. आणि सावित्रीबाईंना आपले पवित्र कार्य करण्याची आज्ञा केली. परिणामी दोघांनाही गृहत्याग करावा लागला. तरीही त्यांनी आपले नैतिक कार्य सुरुच ठेवले. १७ सप्टेंबर १८५१ मध्ये रास्तापेठेत त्यांनी मुलींची दुसरी शाळा काढली तर १५ मार्च १८५२ मध्ये वेताळपेठेत मुलींची तिसरी शाळा सुरू केली. या महान कार्यासाठी महात्मा फुलेंनी सावित्रीबाईंना सर्वप्रथम शिक्षण दिले. नंतर सावित्रीबाईंनी मुलींच्या शाळेत शिक्षिकेचे काम केले. धर्ममार्तंडांच्या छळाला न जुमानता त्यांनी पवित्र ज्ञानदानाचे कार्य केले. तेथूनच देशात स्त्री शिक्षणाचा पाया रोवला गेला. या माऊलीच्या अथक परिश्रमामुळेच इथली स्त्री शिकली, अवकाशात झेप घेऊ शकली हे वास्तव मान्य करावेच लागेल. म्हणूनच तर त्यांचा भारतातील आद्य स्त्री शिक्षिका म्हणून देशभर सन्मान केला जातो. त्यांच्या योगदानामुळेच आज देशात असंख्य स्त्रिया शिकल्या मोठमोठ्या पदावर विराजमान झाल्या. शिक्षण, राजकारण, समाजकारण, विज्ञान-तंत्रज्ञानात स्त्रिया सक्षम बनल्या आहेत. याचे सर्व श्रेय महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचेच आहे. जर या महापुरुषांनी विद्येची दारे स्त्रीयांसाठी खुली करण्यासाठी धर्मव्यवस्थेशी संघर्ष केला नसता तर आज स्त्री, शूद्रातिशूद्रांची स्थिती कशी झाली असती याची कल्पना न केलेलेच बरे ! समाजव्यवस्थेशी झगडून, अपमान सहन करून आमच्यातली अज्ञानाची काजळी त्यांनी काढली आणि आम्हास लख्ख ज्ञानप्रकाश दिला. त्या ज्ञानप्रकाशानेच आज अगणित स्त्रियांचे जीवन उजळून निघाले आहे.

झिरपणीच्या सिध्दांताला विरोध:-

शिक्षणाअभावी माणूस नैतिक व बौद्धिकदृष्ट्या पंगू होतो. शिक्षणामुळेच माणसाचा सर्वांगीण विकास होतो. यावर महात्मा फुले यांचा दृढ विश्वास होता. महात्मा फुले यांचा काळ हा ब्रिटीश राजवटीचा होता. या काळात ब्राम्हणाशिवाय इतर समाजघटकांना शिक्षण घेण्याची परवानगी नव्हती. ब्रिटीश सरकारला भारतात आपली सत्ता मजबूत करावयाची असल्याकारणाने त्यांनी भारतातील सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रात शक्यतो हस्तक्षेप करण्याचे टाळले. ब्रिटीशांनी शिक्षणाच्या बाबतीत झिरपणीचा सिध्दांत मांडला. या सिध्दांतानुसार समाजातील वरिष्ठ वर्गातील लोकांना प्रथम शिक्षण दिले जाणार होते. नंतर या वरिष्ठ वर्गातील (ब्राम्हण) शिक्षित लोकांकडून कनिष्ठ वर्गातील लोकांना शिक्षण दिले जाणार होते. या धोरणानुसारच तेव्हांचे शैक्षणिक धोरण आखले जात होते. परंतु

शिक्षणाच्या बाबतीत कनिष्ठ वर्गाबद्दल इथला वरिष्ठ वर्ग अगोदरच उदासिन असल्यामुळे या सिध्दांताने समाजातील सामाजिक अभिसरणाची क्रियाच खंडीत झाली. त्यामुळे महात्मा फुले यांनी सर्वप्रथम ब्रिटीशांच्या झिरपणीच्या सिध्दांताला विरोध केला. कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणाच्या बाबतीत ब्रिटीश सरकारची निष्क्रियता या सिध्दांतातून सिध्द होते. काळ्याकुट्ट कठिण पाषाणातून पाणी जसे पूर्ण झिरपणे शक्य नाही अगदी त्याचप्रमाणे उच्चवर्णीय ब्राह्मणाच्या सनातनी रुढीवादामुळे कनिष्ठ वर्गाकडे डोळस शिक्षण झिरपू शकणार नाही. आणि म्हणूनच उच्चवर्णीयांच्या हातात शिक्षणाची सर्व सुत्रे गेल्यास ते शिक्षण झिरपत झिरपत तळागाळातील माणसापर्यंत येऊन पोहचेल हा विचार व्यवहार्य आणि तर्कसंगत नाही याची जाणीव महात्मा फुले यांना झाली. त्यामुळेच त्यांनी ब्रिटीशांच्या या सिध्दांताला विरोध केला. उच्चवर्णीयांच्या मेहरबानीत शिक्षण घेण्याचे नाकारले. बहुजनांच्या सर्वांगण उन्नतीकरिता त्यांच्या मूलभूत हक्काचे शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी कार्य सुरु केले.

सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार:-

माणसाच्या मानसिक, नैतिक व बौद्धिक पंगुत्वाचे मूळ कारण अज्ञान आहे. शिक्षणाअभावी मनुष्य बौद्धिकदृष्ट्या कमकुवत बनतो. म्हणूनच त्याची व्यावहारिक क्षेत्रात पिछेहाट होते. त्यामुळे माणसाला बौद्धिक व व्यावहारिकदृष्ट्या प्रगत व परिपक्व बनविण्यासाठी शिक्षण खूप महत्वाचे आहे. असे महात्मा फुले यांचे मत होते. शिक्षणामुळे माणूस सज्ञान बनतो, स्वतंत्रपणे विचार करू लागतो, ध्येयवादी आणि चिकित्सकवृत्तीचा बनतो. परंतु या देशात शूद्रातिशूद्रांना व स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारल्यामुळे त्यांची सर्वच क्षेत्रात अधोगती झाली आहे. गुलामगिरीतून शूद्रातिशूद्रांना मुक्त करण्यासाठी सर्व भारतीयांना शिक्षण सक्तीचे केले जावे हा विचार महात्मा फुले यांनी मांडला

सर विल्यम हंटरच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षण आयोग नेमण्यात आला. त्यावेळी महात्मा फुले यांनी हंटर आयोगाला फुले यांनी एक निवेदन सादर केले त्यात त्यांनी किमान १२ वर्ष वयापर्यंतच्या मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे अशी सूचना केली. त्याबरोबरच विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती द्यावी, प्राथमिक शाळेतील शिक्षक प्रशिक्षित असावेत, प्राथमिक शाळांची संख्या वाढवावी आदिवासी जाती-जमातींना शिक्षणात प्राधान्य द्यावे अभ्यासक्रमात तांत्रिक, नैतिक, आरोग्य व अन्य उपयुक्त कला यांचा समावेश असावा स्त्रिय, शूद्र व अतिशूद्रांच्या शिक्षण काळात विशेष सवलती द्याव्या. अशा सूचना केल्या पण महात्मा फुलेंच्या सूचना हंटर आयोगाने जशाच्या तशा स्विकारल्या नाही त्यामुळे

आयोगाने केलेल्या शिफारशीवर महात्मा फुलेंनी नाराजी व्यक्त केली. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार अतिशय मूलगामी होते. त्यांनी शिक्षणाला खूप महत्व दिले. शिक्षणाअभावी माणसाची अवस्था पशुप्रमाणे होते असे त्यांचे मत होते. जे लोक शिक्षण घेत नाहीत ते कधीही विचार करू शकत नाहीत आत्मविश्वास आणि ध्येयवाद नसल्यामुळे ते नवीन क्षेत्रात प्रवेश करू शकत नाहीत म्हणूनच स्त्रिया, शूद्र, अतिशूद्र, कष्टकरी, शेतकरी अशा सर्वच स्तरातील लोकांसाठी शिक्षण खुले असणे आवश्यक आहे असा त्यांचा विचार होता. थोडक्यात शिक्षणाचा हक्क हा मुठभर लोकांसाठी मर्यादित न ठेवता शिक्षण हे सार्वत्रिक व प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे हा विचार त्यांनी मांडला.

दलित-अस्पृश्यांसाठी शाळांची स्थापना

महात्मा फुले हे क्रांतिदर्शी सुधारक होते. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाप्रमाणेच दलित अस्पृश्यांच्या शिक्षणालाही अतिशय महत्व दिले आहे. विषमतावादी मनुप्रणित व्यवस्थेने विद्येची दारे विशिष्ट वर्गापुरतीच मर्यादित ठेवली असल्याकारणाने इथला बहिष्कृत केला गेलेला माणूस हजारो वर्ष ज्ञानापासून वंचितच होता. परंपरेने लादलेले गुलामिचे जीवन जगत होता. अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडमुळे जीवनातील प्रत्येक दिवस तो नशिबाचा भाग म्हणून पूढे ढकलीत होता. कित्येक वर्ष पिढी मागून पिढी याच अंधःकारमय पाऊलवाटेने मार्गस्थ होत होते. या संबंध तळागाळातील दबलेल्या, पिचलेल्या शोषित-पीडितांच्या उत्थानाकरिता काळाने महात्मा जोतिबा फुले हे नाव धारण केले. या क्रांतिसूर्याने इथल्या ब्राह्मणी व्यवस्थेने सडक्या मनुप्रणित विचारांना सुरूग लावला आणि मानवमुक्तीचा लढा उभारला. रूढी, परंपरा, कर्मकांड आणि अज्ञानात अडकलेल्या समाजाच्या दुःखाचे मूळ कारण अविद्या आहे हे त्यांनी ओळखले. विद्येचे महत्व पटवून देताना ते म्हणतात,

‘विद्येविना मती गेली
मतीविना गती गेली
गतीविना निती गेली
नितीविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले

एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले.’

अतिशय समर्पकपणे त्यांनी शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले आहे. शिक्षणांशिवाय दीन-दलितांमध्ये परिवर्तन होणार नाही. हे ओळखून शिक्षण हे केवळ धर्मसत्तेतल्या मुठभर लोकांसाठी नसून संबंध मानवाचा तो मुलभूत अधिकार आहे. ता सर्वांना मिळालाच पाहिजे म्हणून त्यांनी व्यवस्थेशी संघर्ष केला हजारो वर्ष प्रस्थापित

व्यवस्थेकडून शिक्षणाचा अधिकार नाकारलेल्या शूद्रांना शिक्षण देवून सज्ञान बनवण्यासाठी शाळा स्थापन केल्या. इ. स. १८५१मध्ये पुणे येथे अस्पृश्यासाठी पहिली शाळा काढली. सनातन्यानी फुलेंच्या शाळेला विरोध करून ती बंद पाडली तरीही न डगमगता इ. स. १८५२ मध्ये पुण्याच्या सदाशिव बल्लाळ यांच्या वाड्यात पुन्हा शाळा सुरू केली. महात्मा फुलें यांनी स्त्री, शूद्रातिशूद्रांच्या प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी शासनाने स्विकारावी असे अवाहन त्यांनी केले शूद्रांच्या मुलांना शिकवण्यासाठी ब्राम्हण पंतोजी नेमण्यापेक्षा कनिष्ठ जातीतील पंतोजीची नेमणूक करावी असाही विचार त्यांनी मांडला.

थोडक्यात महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यांच्यासर्वांगिण विकासासाठी शिक्षण हाच एकमेव मार्ग आहे हे आळखून त्यांना विद्येचा आधिकार मिळवून दिला मनाने मेलेल्या, शरीराने गुलाम बनलेल्या माणसांना आत्मभान देऊन त्यांच्यात स्वाभिमान जागृत केला त्यामुळेच तर आज ज्ञानप्रकाशाने बहुजनांचे जीवन लखलखीत झाले आहे.

समारोप

महात्मा जोतिबा फुले हे कृतिशिल शिक्षणतज्ञ होते. समाजोन्नतीचा मुळ पाया शिक्षण आहे हे ओळखून त्यांनी स्त्री-शूद्रातिशूद्रासाठी शाळा स्थापन केल्या शिक्षणाची चळवळ गतिमान करण्यासाठी त्यांनी प्रौढ शिक्षणासाठीही महत्त्व दिले आहे. त्यांनी केलेला शैक्षणिक संघर्ष पिढ्यान् पिढ्या माणसांना प्रेरणा देणारा आहे. समाजक्रांतीच्या ध्येयाने झपाटलेल्या महापुरुषाने तळागाळातील स्त्री-पुरुषांच्या, शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी सदैव प्रयत्न केले. वर्ण, जात, स्त्रीमुक्ती, शिक्षण यबाबतीत समग्र परिवर्तनासाठी त्यांनी मुलगामी विचार मांडले आहेत. यापुढील काळातही राष्ट्रविकासासाठी महात्मा फुले यांच्या विचारांची नितांत गरज आहे.

निष्कर्ष

- १) महात्मा फुले खऱ्या अर्थाने स्त्रीशिक्षणाचे प्रणेते आहेत
- २) महात्मा फुले हे मानवतावादी क्रांतीदर्शी समाजसुधारक आहेत.
- ३) महात्मा फुलें हे समतेचा पुरस्कार करणारे पहिले भारतीय समाजक्रांतीचे जनक आहेत.
- ४) महात्मा फुले यांनी प्रौढासाठी सुरू केलेल्या रात्रीच्या शाळेच्या चळवळीतून प्रेरणा घेऊनच पूढे भारत सरकारने प्रौढासाठी साक्षरता अभियान सुरू केले.
- ५) महात्मा फुले हे मानवी मूल्यांचे सत्यदर्शन घडविणारे तत्त्वज्ञ आहेत.
- ६) महात्मा फुले यांच्या क्रांतीमुळेच बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीचे नवे पर्व निर्माण झाले.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) कठारे अनिल २०१४, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, औरंगाबाद, विद्या बूक पब्लिशर्स
- २) प्रा. विराग गावंडे (संपादक) २०१२, महात्मा फुले साहित्यदर्शन, आधार पब्लिकेशन, अमरावती
- ३) महात्मा फुले-गुलामगिरी, आनंद प्रकाशन औरंगाबाद

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महाराष्ट्रातील शैक्षणिक योगदान

प्रा. पालके किसन रामराव,
एम. ए. नेट पी.एच.डी. (प्रवेशीत)
इतिहास विभाग अनंतराव पवार, कॉलेज,
पिरंगुट, ता. मुळशी, जि. पुणे.

विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाज क्रांतीकारक होते. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, धर्म, इतिहास, इत्यादी विषयांचे व्यासंगी अभ्यासक विश्लेषक होतेच पण प्रथम क्रमांकाचे कायदे पंडित होते. आधुनिक भारताचे जनक, राज्यघटनेचे शिल्पकार, दलितांचे कैवरी, शिक्षण तज्ञ इत्यादी उपाध्यांनी आंगीकारलेले एक उत्कृष्ट व्यक्तीमत्व होते. देश व समाज हितासाठी एक महान पुरुष होते.

शिक्षणामुळे परिवर्तन—

“शिक्षणामुळे परिवर्तन होते हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचे सुत्र होते. समाजाचा विकास करावयाचा असेल तर शिक्षणापेक्षा दुसरे मोठे साधन या जगात नाही. कारण शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे. यावर डॉ. आंबेडकर यांची गाढ श्रद्धा होती स्वतंत्रता, समता, बंधुता आणि न्याय या मुल्यांवर आधारित समाज घडविण्यासाठी शैक्षणिक क्रांतीची आवश्यकता असल्याची जाणीव ही डॉ. आंबेडकरांना आहे. व्यक्तीला जाणीव करून देते ते शिक्षण अशी शिक्षणाची व्याख्या करित डॉ. आंबेडकर गुलामाला गुलामिचे गुपित सांगताना म्हणतात की, उपासमारिने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास मानुस हिनबळ होऊन अल्पायुषी होतो तसेच शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुद्ध राहील्यास जीवंतपणीच दुसऱ्याचा गुलाम होतो. शिक्षणाच्या अभावाने मानसाच्या आयुष्यात गुलामी प्रवेश करते. म्हणून स्वाभिमानाने, स्वालंबनाने जीवन

जगण्यासाठी शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व आहे”
महाराष्ट्रात आणि मराठवाड्यात शिक्षणाचा पाया घातला:—

“डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय समाजाच्या पुनर्बांधणीच्या असीम चेतनेचे नाव, बाबासाहेबांच्या क्रांती विचाराने प्रेरित होऊन महाराष्ट्र नव्हे तर सबंध भारतभर परिवर्तनाच्या धवल चळवळी जोमाने पुढे आल्या, मानसाला प्रतिष्ठीत करणाऱ्या, त्यांच्या न्याय हक्कांसाठी लढणाऱ्या या चळवळींना आधुनिक काळात म्हणून विशेष महत्त्व आहे, ब्रिटीशांची दिडशे वर्षांची गुलामीगिरी १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी संपली. देश स्वतंत्र जाला परंतु मराठवाडा हा निजाम संस्थानाच्या ताब्यातच होता. सरदार वल्लभाई पटेल हे भारताचे गृहमंत्री होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदामंत्री होते. निजाम संस्थानावर पोलीस कारवाई करा हा सल्ला बाबासाहेबांचाच, ‘मिलटरी अॅक्शन’ असा जर शब्द वापरला गेला असता तर निजाम संस्थानाचा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय प्रश्न म्हणून थेट युनोत दाखल झाला असता असे घडले असते तर मराठवाडा कधी मुक्त झाला असता. सांगतायेत नाही. पोलीस कारवाईमुळे तो १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी मुक्त झाला मराठवाड्याचा हाच खरा स्वतंत्रदिन, मराठवाड्याच्या स्वतंत्रजाला बाबासाहेबांचा असा सोनेरी स्पर्श आहे” या निर्णयावरून बाबासाहेबांची बुद्धीमत्ता व दुरदृष्टी आपणास जाणवते.

ब्रिटीश काय किंवा निजामशाही काय राजकिय गुलामगिरी संपली होती पण हाजारो हजार वर्षांची हिंदु धर्माने बहूजन दलित, आदिवासी, कष्टकरी, वर्गावर लादलेली मानसिक सामाजिक, गुलामगिरी ठान मांडून होतीच. ब्रिटीश हे उदारवादी होते नाही म्हणायला काही प्रमाणात ते सामाजिक सुधारनांना देखील अनकूल होते. पण मराठवाडा हा निजामाच्या ताब्यात होता. त्यामुळे येथील वातवारण कडवे सरंजामदारीचे होते. दलित, कष्टकऱ्यांच्या उपेक्षेला पारावार नव्हता, मराठवाडा प्रदेश सर्वार्थाने मागासलेला होता. बाबासाहेबांना या सर्व बाबींची जाणीव होती म्हणून त्यांनी औरंगाबाद जिल्हा परिषदेचे आयोजन केले होते, परंतु निजामाने परवानगी दिली नाही म्हणून ही

मराठवाडयातील पहिली दलित परिषद भरवावी लागली ती मराठवाडयाबाहेर मक्रनपुर (मखनपुर) ता.चाळीसगाव, जि. पुर्व खानदेश येथे तारिख होती ३०/१२/१९३८, ही घटनाच मराठवाडयातील दलितांच्या स्थायीतेचे द्योतक होती.”

मराठवाडयातील सामाजिक दुराव्याची व्याप्ती मोठी होती. समाजात घोर अज्ञात होते, अंधश्रद्धा होत्या समाज गतानुगतिक होऊन निपचित पडला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विद्येचे मोल अनुभवाने जानले होते. पिढ्यान पिढ्यांची अमानुष गुलामगिरी नष्ट करण्याची शक्ती शिक्षणात आहे हा त्यांच्या सर्वांगीन क्रांती कार्याचा अग्रगण्य धागा होता. मराठवाडयातील समाजीक, आर्थिक, सांस्कृतीक विषमतेची घनघोर दरी मिटवायची असेल तर ज्ञानाचा उजेड या परिसरात सुगंधासारखा पसरला पाहिजे ही त्यांची मनोभूमिका होती”

“उच्च शिक्षणाचे वाळवंट असलेल्या मराठवाडयात म्हणून ज्ञानाची नैर्जना आणण्याचा त्यांनी संकल्प केला १९ जुन १९५० रोजी औरंगाबाद शहरात उभारलेले मिलिंद महाविद्यालय हे या संकल्पनेचे तेजस्वी मुर्त रूप होते पुढे हेच मिलिंद महाविद्यालय व महाविद्यालयाची उभारणी करताना बाबासाहेबांचे वास्तव्य औरंगाबादला असे, त्यावेळी ते विद्यार्थ्यांशी संवाद साधत, बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रत्यक्ष दर्शन आणि त्यांच्या ओजस्वी वाणीने “शिका, संघटीत व्हा संघर्ष करा,” हा दिलेला क्रांतिमंत्र यामुळे अनेक तरूणांनी समतेच्या चळवळीला जवळ केले नव्हे चळवळीत स्वतःला झोकून दिले”

उच्च शिक्षणाची उपयोगीता आणि महत्व:-

उच्च शिक्षणाचे मानवी आयुष्यात अत्यंत महत्व आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना स्वानुभवाने उच्च शिक्षणाचे किती महत्व आहे. मिलिंद महाविद्यालयाच्या उदघाटन प्रसंगी केलेल्या भाषणातून सांगतात, हिंदु समाजाच्या आगदी खालच्या थरातून आल्यामुळे शिक्षणाचे किती महत्व आहे ते मी जानतो, खालच्या समाजाची उन्नती करण्याचा प्रश्न आर्थिक असल्याचे सांगण्यात येते पण हि मोठी चुक आहे. हिंदुस्थानातील दलीत समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांच्या अन्न, वस्त्र,

निवाऱ्याची सोय करून पुर्वीप्रमाणे त्यांना उच्च वर्गाची सेवा करावायास लावणे नव्हे खालच्या वर्गाची ज्यांची मुले प्रगती खुंटून त्यांना दुसऱ्यांचे गुलाम व्हावे लागते तो न्युनगंड त्यांच्यातून नाहीसा करणे, चालू समाज पध्दती मुळे जे त्यांचे जीवन निर्दयीपणे लुबाडण्यात आले आहे. त्यांचे त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टीने काय महत्व आहे यांची त्यांना जाणीव करून देणे हाच खालच्या वर्गाचा प्रश्न आहे. उच्च शिक्षणाच्या प्रसाराखेरिज कशानेच हे साध्ये होणार नाही.”

शैक्षणिक आरंक्षण:-

“दलित, शोषित, समाजाची जानीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना होती की, जोपर्यंत दलित समाज शैक्षणिक तांत्रिक, आर्थिक व भैतिक दृष्ट्या प्रगती करित नाही तोपर्यंत त्यांनी धर्मांतर केले तरी किंवा त्यांना मताचा समान अधिकार दिला तरी हिंदु मानसिकता त्यांना बरोबरीच्या पातळीवर सहप्रवाशी म्हणून स्विकारणार नाही” म्हणून त्यांनी दलितांची सांपतिक स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना उच्च शिक्षण, नोकऱ्या व तंत्रज्ञान इत्यादी मिळवण्याची व्यवस्था राज्य घटनेतील आरक्षणाच्या माध्यमातून करून ठेवली आहे. परंतु त्यांचा लाभ फार थोड्या दलितांना मिळणार होता, याची जाणीव त्यांना होती म्हणून त्यांनी दलितांच्या आर्थिक उन्नतिचा मार्ग प्रशस्त व्हावा यासाठी राज्य समाजवादाचा मार्ग सुचविला होता,” बाबासाहेब आंबेडकरांना जवळून ओळखणाऱ्या पैकी प्रा. हिवराळे डी.एल व प्रा. एस. टी. प्रधानसर यांनी आनुभवलेला होता बाबासाहेबांना प्रत्यक्ष भेटने बोलणाऱ्यापैकी ते दोघे होते, प्रा. हिवराळे सर म्हणतात की आम्ही मिलिंद महाविद्यालय मध्ये शिक्षण घेत आसताना बाबासाहेबांशी प्रत्यक्ष संवाद साधत प्रसंग कथन करत मिलिंद महाविद्यालयाचे काम चालू आसताना आम्ही त्यात काम करत असत आमचे काम चालू असताना अनेकदा बाबासाहेब आज जिथे इंजिनिअरींग कॉलेजची इमारत आहे तिथे खुर्ची टाकून बसलेले असत त्यांच्यासोबत माईसाहेब आंबडेकर, भाऊसाहेब मोरे, रंजाजी भारसाखळे, बी.एच. वराळे असत बाजूला त्यांची काळी मोटार असे काम संपल्यानंतर बाबासाहेब आम्हा विद्यार्थ्यांना जवळ बोलवायाचे बाबासाहेब सर्वांना विचारत तुम्हाला

जेवण कसे मिळते? जेवणात सागुती (मटन) देतात का? 'पुढे प्रा. हिवराळे असे म्हणतात की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आमच्या हॉस्टेलला भेट द्यावी असे आम्हांस वाटे म्हणून आमच्या हॉस्टेलचे सेक्रेटरी बापट यांच्याकडे गेलो 'सर बाबासाहेबांना हॉस्टेल मध्ये आमंत्रित करावयाचे आहे तुम्ही पुढाकार घ्या' बापटांनी सायंकाळच्या जेवणाआधी एकत्र बोलावले प्रधान मास्तर होतेच बापट म्हणाले बाबासाहेबांना हॉस्टेलवर आणण्याची आपली सर्वांची इच्छा आहे. पण हे काम सीताराम मास्तरच करू शकतात त्यानिच हे काम करावे असे ठरले.

सर्व मुलांनी देखील प्रधान मास्तरांना विनंती केली. दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी आम्ही जेव्हा मिलिंदच्या मैदानावर गेलो. बाबासाहेब खुर्ची टाकून बसलेले होते. मी आणि दगडू थोरत यांनी बाबासाहेब आम्ही समता सैनिक दल स्थापन केले आहे. कार्यकारिणीची नावे वहित लिहीली आहेत. कृपया आपण त्यावर स्वाक्षरी करावी बाबासाहेबांनी पेन काढला परंतु त्यांचा पेन चालेना तेव्हा आम्हास ते म्हणाले पेन द्या त्यावेळी आमच्यापैकी कुणीतरी पेन दिला त्यांनी सही केली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तो पेन स्वतःजवळ ठेवला त्यांचा स्वतःचा पेन त्यांनी त्या मुलास दिला बाबासाहेबांनी त्या वहीवर सही केली ती सही आजही दगडू थोरत यांनी जपून ठेवली आहे, बाबासाहेबांनी स्वाक्षरी दिली पण ते आम्हाला उद्देशून म्हणाले "अरे समता सैनिक दल काय स्थापन करता, हे कॉलेज मी कशाकरिता काढले आहे. या कॉलेजमध्ये या आणि शिका नंतर समता सैनिक दलाचा विचार, प्रथम शिका, खूप शिका"

समारोप:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निर्माण केलेल्या मिलिंद महाविद्यालय स्वतंत्र्यानंतरच्या आनेक पिढ्या सुशिक्षित झाल्या मिलिंद महाविद्यालय हे बाबासाहेब लावलेले शिक्षणाचे एक रोपटे अनेक पिढ्यांसाठी उपयोगाचे ठरले आहे नव्हे मराठवाडयातील तरूणांचे औरंगाबाद हे शैक्षणिक केंद्र निर्माण होण्यास या महाविद्यालयाची मोठी भुमीका आहे. बाबासाहेबांनी मराठवाडयातील जनतेचा शासवत विकास साध्य करावयाला होता यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ :-

- १) प्रा. चंदनशिव माधुरी सी (स.पा.) गायकवाड, आर.जे अर्थतज्ञ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अजिंठा प्रकाशन, जैसींगपुरा, औरंगाबाद, २०१५ पृ.१२८.
- २) प्रा. गोणारकर राजेंद्र, सम्यक नेतृत्व प्रा. एस. टी प्रधान (स.पा.) प्रा. डॉ. प्रधान वैशाली एस. निळे अकाश, प्राचार्य. एस.टी. प्रधान गौरवग्रंथ २००५, पृ.११३.
- ३) प्रा. गोणारकर राजेंद्र, सम्यक नेतृत्व प्रा. एस. टी प्रधान उपरोक्त पृ.११४.
- ४) प्रा. गोणारकर राजेंद्र, कित्ता पृ.११४
- ५) प्रा. चंदनशिवे, माधुरी, उपरोक्त पृ.१३१
- ६) डॉ. थोरत सुखदेव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नियोजन जल व विद्युत विकास—भुमिका व योगदान—पृ.४५
- ७) प्रा. मगरे एम.के (स.पा.) गायकवाड आर.जे अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अजिंठा प्रकाशन, जैसींगपुरा, औरंगाबाद, २०१५ पृ.१३१
- ८) प्रा. हिवराळे डी.एल, अण्णा चळवळीतील एक 'माईल स्टोन' (स.पा.) प्रा. डॉ. प्रधान वैशाली एस. निळे आकाश, प्राचार्य. एस.टी. प्रधान गौरवग्रंथ २००५, पृ.५० ते ५२.

मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार

प्रा. दिनकर रावजी मुरकुटे
रयत शिक्षण संस्थेचे महात्मा फुले महाविद्यालय,
पिंपरी, पुणे

सत्यशोधक चळवळीने शिक्षणाला सर्वाधिक महत्त्व दिले होते. महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपल्या लिखानातून, अखंडातून शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले होते. महात्मा जोतीराव फुले यांचा शोषित अंकितांच्या उन्नतीचा विचार कृष्णराव भालेकर यांनी सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून मांडला होता. सत्यशोधकी प्रभावातून मुकुंदराव पाटील यांनी विसाव्या शतकात शिक्षणाचा विचार अत्यंत प्रभावीपणे मांडला.

ब्रिटिशांच्या शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षण घेण्याची संधी सर्वसामान्यांना मिळाली होती. ब्रिटिशांच्या शैक्षणिक धोरणांचा फायदा मात्र मुठभरानीच घेतला आणि लाखो शोषित अंकित मात्र यापासून वंचित राहिले, त्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार वेगाने झाला पाहीजे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. मुकुंदराव पाटील यांनी आपले शैक्षणिक विचार 'दीनमित्र'मधून मांडले आहेत. प्रत्येक दोनशे लोकसंख्येच्या गावास एक शाळा असावी. शिक्षक हा शिक्षणाचा प्राण आहे. तेव्हा शिक्षण खात्याचे १. शाळा, २. शिक्षक आणि ३. शिक्षण तीन भाग पाडावेत. शिक्षणातील अभ्यासक्रम बहुजन समाजाला झेपणारा असावा. असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. सक्तीच्या शिक्षणाबाबत पुणे येथील मराठा सल्लागार मंडळाने जनतेकडून काही मते मागितले होते. इ.स.१९२२ साली मंडळापुढे मुकुंदराव पाटील यांनी खालील सुचना पाठवून सक्तीचे शिक्षण करावे हे स्पष्ट केले होते.

१. हिंदूस्थानात सक्तीच्या शिक्षणाची फार गरज आहे.
२. शिक्षण मोफत असावे.
३. ग्रामपंचायती मार्फत गरजू मुलांची निवड करून त्यांना पाटी पुस्तके, कपडे मोफत द्यावीत.

४. शाळेसाठी इमारत नसेल तर देवळे, धर्मशाळा, चावडी वगैरे ठिकाणी शाळा भरवावी.
५. चौथीच्या वर्गापर्यंत शक्य तितक्या स्त्री शिक्षिका नेमावेत.
६. मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण एकत्र द्यावे.
७. शिक्षणासाठी खर्च होईल अशा अटीवर पाहिजे, तर थोडा कर बसवावा.

बहुजन समाजाची उन्नती शिक्षणाशिवाय शक्य नाही. त्यासाठी सक्तीने शिक्षण द्यावे, सरकारने शिक्षणाची आखणी करतांना मुकुंदराव पाटील खालील उपाययोजना सुचवितात.

- १) शिक्षण सक्तीने व्हावे.
- २) सक्तीचे शिक्षण सुरु करण्यास तूर्त खर्च झेपत नसेल तर शाळांची संख्या वाढवावी.
- ३) प्रत्येक तालुक्यास व प्रत्येक जिल्ह्यास बोर्डिंग स्थापन व्हावे.
- ४) ज्या शाळेत मराठी ७ वी पर्यंत शिक्षण दिले जाईल, तेथे शेतीचे प्राथमिक शिक्षण सहावी पासून द्यावे.
- ५) जिल्ह्यास धंदेशिक्षणाची शाळा असावी.
- ६) शेतकी शिक्षण हा ऐच्छिक विषय ठेवावा.
- ७) जे शेततीत स्वतः राबतात अशांच्या मुलास शेतकऱ्याची मूले समजण्यात येवून त्यांचे मॅट्रीक पर्यंतचे शिक्षण फुकट व्हावे. पुढे कॉलेजातील शिक्षण निम्म्या खर्चात व्हावे.
- ८) तालुक्यातील व जिल्ह्यातील बोर्डिंगात शेतकऱ्यांच्या मुलास खाणावळीचा खर्च, शेतकऱ्यांकडून रोकड किंवा धान्य घेवून भागवावा.
- ९) प्रत्येक तालुक्यास इंग्रजी ७ वी पर्यंत शिक्षणाची सोय असावी.

वरील आखणीनुसार नियोजन व्हावे. असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.

शेतकरी गरीब आहे, त्याचे सर्वस्थरावर शोषण होत आहे म्हणून त्याला आपल्या मुलांना शाळेत पाठविणेही शक्य नाही, म्हणून सरकारने वरिल उपाय योजना करावी. हे करण्यासाठी शेतकऱ्यांवर कर बसवू नयेत. दारू, सिनेमा, नाटक कंपन्या, हॉटेलस, अशा चैनीच्या बाबींवर कर लावावा. एवढ्याने भागत नसेल तर मग मात्र शेतकऱ्यांवर कर लावावा. गरज पडल्यास शिक्षण देण्यासाठी कर बसवावा आणि शेतकऱ्यांची अडचण लक्षात घेवून त्यांच्यासाठी शिक्षणाची सोय करावी,

असे मुकुंदराव पाटील म्हणतात.

मुकुंदराव पाटील आणि सक्तीचे शिक्षण:

मुकुंदराव पाटील यांच्या मते, बादशहाच्या जाहीरनाम्याप्रमाणे रयतेच्या हातात जी चार-दोन खाती आली आहेत, त्यापैकी एक खाते म्हणजेच शिक्षण खाते. येथील बहूजनांची स्थिती सुधारण्यास महत्वाची संधी मिळाली आहे, कारण येथील बहुजन समाज हा शिक्षणाच्या अर्थाने दोन पावलांचे जनावर बनला आहे, असे मत मुकुंदराव पाटील मांडतात.

ब्राह्मणेत्तर समाजातील पशुपणा घालविण्यास काय करावे?

१) समाजातील जाणत्यांनी चळवळ करावी, पण दुःखाची गोष्ट म्हणजे शिक्षणासारख्या मुद्यावर पुढाऱ्यांत मतभेद आहेत.

सक्तीचे शिक्षण लागू केल्याने काही पुढाऱ्यांना योजनेविषयी शंका आहेत. मात्र मुकुंदरावांच्या मते सक्तीचे शिक्षण म्हणजे शिक्षण, म्हणजे काही कोठल्या देशात तेथील जमीन पाण्यावर पिकलेली पदार्थ नाही. किंवा कसल्याशा प्राण्याचे मांसही नाही. शिक्षण घेतल्यास मग तो कोणत्याही जातीधर्माचा असो तो कोणासही अपाय करित नाही.

शिक्षण सक्तीचे करण्यापेक्षा येणाऱ्या अडचणीस फाजील महत्त्व देवू नये.

सक्तीच्या शिक्षणातील अडचणीचे तीन भाग

- १) खर्चाची अडचण
- २) लोकांच्या समजूतीची अडचण
- ३) कामाच्या आखणीची अडचण इ.”

१) शैक्षणिक खर्चाबाबत मुकुंदराव पाटील यांचे विचार:

मुकुंदराव पाटील यांच्या मते सक्ती केल्याने शाळा वाढतील, शिक्षण वाढतील, परिणामी खर्च वाढेल. सरकार दारूबाजीमधून मिळालेला पैसा खर्च करत होते पण धक्का बसल्याने उत्पन्न कमी झाले आहे. मात्र दारूची दूकाने वाढविली तरी समाजात व्यसनी लोक वाढतील शिवाय मुर्ख, लबाड, चोरांची संख्याही वाढेल म्हणूनच दारूबंदी करून तोटा सहन करावा व पूढील मार्गाने खर्च भागवावा.

- १) नोकरशाहीच्या वाढत्या पगारात काट कसर
- २) ५० रुपयावरील जमीन सारा देणारे व २ हजारावर उत्पन्न खानान्यांवर कर बसविणे.
- ३) देवस्थानास मिळणाऱ्या नेमणूकात फक्त देवाचा योगक्षेम चालेल इतका खर्च ठेवून बाकीची रक्कम शिक्षणाकडे जमा करणे.

४) वरील उपायांनी तुट भरून काढणे शक्य आहे.

२) शिक्षणाबाबत लोकांच्या समजूती व मुकुंदराव पाटील:

मुकुंदराव पाटील यांच्या मते, लोकांच्या समजूती ह्या अज्ञानामुळे कशा जरी असल्या तरी लोक शिक्षणास विरोध करणार नाहीत. कारण देवीची लस टोचणं जरी लोकांना आवडत नसले तरी ही ते टोचतातच की. आणि देवी टोचल्याने रोग होत नाही असे ही सांगितले असल्याने लोक दंगा थोडेच करतात.

सक्तीच्या शिक्षणामुळे लोकांना थोडा त्रास सहन करावाच लागणार, मात्र शिक्षणातून जर अज्ञान दुर होत असेल तर ते फायदेशिरच रहाणार आहे. म्हणूनच लोकांच्या समजूतीचा विचार करू नये, कारण त्यांच्या समजूती ह्या अज्ञानामुळे निर्माण झाल्या आहेत.

३) शैक्षणिक कार्याची आखणी व मुकुंदराव पाटील:

मुकुंदराव पाटील यांच्या मते, आखणी करतांना बहुजन समाजाच्या अडचणी लक्षात घ्याव्या आणि शिक्षण देण्याच्या कार्यासाठी विद्यार्थ्यांचे दोन वर्ग पाडावेत.

१) या वर्गात ज्या मुलांना आई-वडीलांच्या श्रमात भाग घ्यावा लागत नाही ते. शाळा वेळ ९ ते ११

२) आई-वडीलांबरोबर काम करणारे शाळा वेळ ३-५ - २ ते ५ - १,२,३ इयत्ता चालवाव्या

- इतर वर्ग सकाळी चालवावे

- शाळांमध्ये पुरुषशिक्षकाऐवजी स्त्रीया असाव्यात. स्त्रीयांचा फायदा मूर्लीची वेगळी शिक्षण व्यवस्था करण्यासाठीही होईल.

- सारांश यास सहन करावा मात्र सक्तीचे शिक्षण द्यावे

- अडचणी मध्ये सुधारणा होतील.

- परिणामी ब्राह्मणेत्तर सुखी होईल. शिक्षणात ते ५० टक्के खर्च करा :

दि. ४ मार्च १९३१ वर्ष २१ अंक १८

हिंदूस्थानातील लोकांच्या हितासाठी महात्मा गांधींनी खादी, बहिष्कार, आणि पिंकेटिंगचा अवलंब केला. यात मुकुंदराव पाटील यांना यामुळे शेतकरी व कारागीर उर्जीत दशेत येईल, असे वाटत नाही. महात्मा गांधींच्या मागण्यांपैकी ५०% खर्च शेतकरी यांच्यावर करावा, ही मागणी शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य कमी करण्यास मदत करित आहे, असे ही मुकुंदराव पाटील यांना वाटत नाही.

मुकुंदराव पाटील यांना काळजी आहे ती शेतकऱ्यांच्या अज्ञानामुळे दान करण्याच्या वृत्तीची. ती वृत्ती त्यांना दारूच्या व्यसनापेक्षाही वाईट वाटते आहे. व शेतकऱ्यांच्या हितासाठी राजकीय चळवळ ही काहीही करित नसल्याची खंत त्यांनी व्यक्त केली आहे. मुकुंदराव पाटील यांनी येथे ब्रिटनकडून होणाऱ्या लूटीची चिकित्सा केली आहे व ब्रिटनकडून होणाऱ्या लूटीची आकडेवारी दिली आहे. पक्क्यामालाला भारताचे पोटी ६० कोटी रुपये खर्च होतात तर हिंदूस्थानातील आयते खाणाऱ्या भिक्षूकांची संख्या ३५ लक्ष सांगितली आहे. म्हणजे परकियांइतकी लूट दान धर्मात होते, ह्याची चिंता काँग्रेसवाले का करित नाहीत, याची खंत व्यक्त केली आहे.

मुकुंदराव पाटील यांच्या मते, राजकारणात धर्माचा शिरकाव होईल म्हणून काँग्रेसने ह्याकडे दूरलक्ष केले असावे असे म्हटले आहे. पण परदेशातील चळवळीस बहुजन समाजाचा संदर्भ देवून तेथील चळवळ बहुजनांच्या खांद्यावर चालते, हे सांगितले आहे. मुकुंदराव पाटील यांच्या मते, काँग्रेसने केवळ राजकीयच नव्हे तर धार्मिक व सामाजिक चळवळीतही सहभाग घ्यावा.

बहिष्कार शब्दाचा वापर ते आयतखाऊ भटभिक्षूकांवर करण्याचा सल्ला देतात. तसेच देवळातील देवावर महागडे वस्त्रे, अलंकार, नैवेद्य, मिरवणूका इ. गोष्टींचे पिकेटींग करावे असे परखडपणे सांगतात. शिवाय अज्ञानी लोकांच्या जीवावर सुखवैभव उपभोगणाऱ्या संत, संन्याशी, आचार्य, महंत आणि बुवांवरही बहिष्कार टाकावा अशी सुचना ते करतात.

शेवटी संघशक्तीमधुन कागदावरचे धर्म शास्त्र तयार करण्याचे काम ते देतात. मुकुंदराव पाटील शेतसारा कमी न करता ती रक्कम शेतकऱ्यांच्या शिक्षणासाठी खर्च करावी, अशी अपेक्षा करतात. कारण त्यामधुनच तालूक्यात बोर्डींगची व्यवस्था करता येईल, असे त्यांना वाटते. काँग्रेस कमिटीच्या जागी बोर्डींग आली तर भारत दहा वर्षांत सुधारेल, असे त्यांना वाटते आणि हिंदूस्थानला टिकावू राष्ट्रीयत्व प्राप्त करून देण्यासाठी बोर्डींग स्थापण्याची आवश्यकता त्यांनी सांगितली होती. मात्र सत्तर वर्षांनंतरही त्याची अंमलबजावणी १००% झाली असे म्हणता येणार नाही. कारण आजचे राष्ट्रीयत्व हे कोडगेच आहे. कारण जशी राष्ट्राची प्रगती झाली, उच्चवर्गीयांची झाली, तशी सर्वसामान्य बहुजन समाजाची झाली नाही. मुकुंदराव पाटील यांचे विचार तितकेच प्रभाव पडतात.

मुकुंदराव पाटील व शैक्षणिक अनुदान:

मुंबई सरकारनी शिक्षणासाठीच्या मदतीत २०% कपात केली म्हणजे ती कपात शेतकऱ्यांच्या मेंदूत केली आहे. शेतकऱ्यांच्या हितासाठी लढणारे कोणीही नाही, पोलीसांचा मार खाणारे, राष्ट्रीय निशाण हाती धरल्यामुळे तुरुंगात जाणारे खूप आहेत. मात्र शेतकऱ्यांच्या मुलामुलींना शिकविण्यासाठी पुढे कोणीही येत नसल्याची खंत त्यांनी व्यक्त केली आहे. कारण शेतकऱ्यांच्या हितासाठी खेड्यात राहण्याची हिंमत एकही देशभक्त करित नसल्याची खंत त्यांनी व्यक्त केली आहे.

सरकारला काळजी आहे म्हणून २०% कपात करत आहेत. व काँग्रेसलाही काळजी आहे म्हणून एकही देशभक्त खेड्यात राहू इच्छित नाही. शहरातील शिक्षणसंस्थानी सुरळीतपणा आणावा व त्यासाठी शिक्षकांनी झीज सोसावी असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. सरकारने जी कपात केली आहे, ती शहरातील शाळांना करावी, खेड्यातील शाळांना करू नये, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

जुन्या कालबाह्य रूढींच्या बेड्या तोडून खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होण्यासाठी जनसामान्य लोकास जागृत केले. त्यांना शिक्षण देण्यासाठी उद्युक्त केले. तसेच शेतीबरोबर इतर जोडव्यवसाय, व्यापार, लघु उद्योग करण्यासाठी सतत प्रचार केला. ग्रामीण भागातील शेतकरी व शेतमजूर आणि इतर कारागिर यांना शेती व उद्योगधंद्यासाठी भांडवल उभे करण्यासाठी बचतीचा मंत्र दिला. मुकुंदराव पाटील यांनी ग्रामीण भागातील कष्टकरी समाजाला जागे केले व संघटित होवून सार्वजनिक सत्यधर्माचे पालन करण्यास शिकविले.

भारतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रात देखील जे नेतृत्व उदयाला आले, त्यातील यशवंतराव चव्हाण यांनी मुकुंदराव पाटील यांच्याशी संपर्क ठेवला, त्यांची भेट झाली तरीही मुकुंदराव पाटील यांच्यापासून ते काही दूरच राहिले. सत्यशोधक चळवळीने स्वातंत्र्यपूर्व काळात केलेल्या प्रबोधनाच्या कामगिरीमुळे, शैक्षणिक चळवळीमुळे जे लोक शिकले त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये सत्ता हातात घेतली, पण सत्ता हातात घेतल्यानंतर त्यांनी सत्यशोधक चळवळीपासून स्वतःला अंतर राखून ठेवले आणि सत्यशोधक चळवळीला सहकार्य केले नाही आणि तरीही मुकुंदराव पाटील यांनी सत्यशोधक चळवळीचा प्रबोधनाचा जो धारदार वेग दिला होता, तो वेग राहिला नाही. या ठिकाणी सत्तेवर बसलेल्या लोकांनी सत्तेकडे पाठ

फिरवल्यामुळे प्रबोधनाचा अभाव राहिला आणि बहुजन समाज हा खऱ्या अर्थाने परिवर्तनापासून दूर गेला आणि बहुजन समाज विकासापासून दूर राहिला हे आपल्या लक्षात येईल.

आपल्या समाजात प्राचीन काळापासून धार्मिक आणि सामाजिक जीवनाच्या व्यवच्छेदक सीमारेषा कधीही स्पष्ट झालेल्या दिसत नाहीत. त्यामुळे प्रत्येक सामाजिक प्रश्नाचा कोठे ना कोठे धर्माशी संबंध आलेला आहे. तेव्हा हिंदू समाजव्यवस्थेतील विषमतेचे व साचेबंदपणाचे विश्लेषण करताना महात्मा फुले यांना वेदशास्त्र पुराणोक्त हिंदू धर्माचे परिशीलन करावे लागले. मुकुंदराव पाटील, महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचे निष्ठावंत कार्यकर्ते होते. त्यामुळे त्यांची समग्र सामाजिक विचारप्रणाली ही धर्ममीमांसेवर आधारलेली आहे. त्यांनी 'दीनमित्र'तील अग्रलेखांतून आपले विचार व्यक्त केले आहेत. समाजात उपयुक्त होईल अशा सत्यधर्माची आज गरज आहे, यातून देशाच्या उन्नतीस हातभार लागणार आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांच्या सामाजिक चिंतनातून व्यक्त होते.

20

ब्रिटिशांची शिक्षण नीति व भटक्या विमुक्तांचा शैक्षणिक संघर्ष

श्री. केरकळ अर्जुन शंकर

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
बाबुजी आव्हाड महाविद्यालय, पाथर्डी,
ता.पाथर्डी, जि.अहमदनगर

सन १८७१ च्या गुन्हेगारी कायदानुसार ब्रिटिशांनी ज्यांचा समावेश गुन्हेगारांच्या यादीत केला होता अशा आदिम भटक्या जमातींना स्वातंत्र्योत्तर काळात १९५२ मध्ये मुक्त करण्यात आले. त्यांना विमुक्त जमाती असे संबोधले गेले. त्यांची संख्या १४ होती व इतर भटक्या जातींची संख्या २८ होती. या सर्वांचा एकत्रित विचार केला असता विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातींची संख्या ४२ होती. त्यानंतर धनगर समाजाचा समावेश त्यांच्यात झाल्यामुळे ही संख्या ४३ झाली. १९३१ च्या जातवार सेन्ससप्रमाणे पूर्वीच्या बेचाळीस जमातींची लोकसंख्या ऐशी लाख होती. धनगरांचा समावेश त्यांच्यात झाल्यानंतर ही संख्या आणखी ऐशी लाखांनी वाढून दिड कोटी झाली. नवीन जातींचा समावेश त्यांच्यात होत राहिल्यामुळे मूळच्या भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या अडचणी आणखी वाढत गेल्या. त्यांच्या अनेक समस्यांपैकी शिक्षणाचा अभाव ही एक मोठी समस्या या जाती—जमातींसमोर होती. या जाती जमातींची शैक्षणिक क्षेत्रात किती दुरावस्था होती याचा अंदाज आपणास या समाजातील लेखकांच्या आत्मकथनांमधून येतो. ही निवेदनपर आत्मकथने म्हणजे एक प्रकारे त्या जाती जमातींचे दस्तऐवजच आहेत. ते दस्तऐवज म्हणजे या जाती जमातींचा इतिहास होय. भटक्या विमुक्तांच्या

आत्मकथनांमधून या जाती जमातींचा खरा इतिहास जगासमोर मांडला गेला आहे. काही निवडक आत्मकथनांच्या आधारे भटक्या विमुक्तांच्या शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून केलेला आहे.

आतापर्यंत खूपच थोड्या प्रमाणात भटक्या विमुक्त जाती जमातींचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. त्यापैकी एक संशोधक अभ्यासक नारायण भोसले हे नाथपंथी डवरी गोसावी समाजातील पहिले पीएच.डी. धारक आहेत. 'भटक्यांची पीतृसत्ताक जातपंचायत परंपरा आणि संघर्ष' या ग्रंथात त्यांनी आपल्या समाजाची स्थिती व उच्च शिक्षणापर्यंतचा प्रवास मांडलेला आहे. हा शैक्षणिक प्रवास करत असतांना इतर समाज तर दूर होताच पण स्वतःच्या घरातील सदस्यांनीसुद्धा फारसा रस दाखवला नाही. नव्या पीढीतील भावंडे सुशिक्षित असूनही घरी अभ्यास करण्यासारखे वातावरण निर्माण होवू शकले नाही. शिक्षण घेण्यासाठी घर व समाज अशा दोन्ही पातळ्यांवरील अंतर्विरोधाला सामोरे जावे लागत होते.

'बिराड' हे अशोक पवार यांचे आत्मकथन असून त्यामाध्यमातून बेलदार जमातीचे जीवन त्यांनी चित्रित केलेले आहे. शाळा शिकून नोकरी करून सुखी जीवन जगण्याचे स्वप्न पाहणाऱ्या अशोकला त्याचे वडील विचारतात की, "तू उद्यापासून कामाला येणार आहेस की नाही?" मी कामाला येणार नाही, मला शिकायचे आहे असे अशोकचे उत्तर ऐकून त्यांचे वडील चिडतात व शिक्षण घेवून तरी काय करणार आहेस? असे विचारतात. शिक्षण घेवूनसुद्धा काही उपयोग होणार नाही कारण नोकरीसाठी लागणारा पैसा आणि वशीला आपल्याकडे नाही. त्यामुळे शिक्षणाचा नाद सोडून दे असे ते अशोकला सुचवितात. भटकंतीमुळे एका शाळेतून दुसऱ्या शाळेत प्रवेश घेण्यासाठी त्यांना प्रचंड अडचणींचा सामना करावा लागत होता. कधी कागदपत्रांची अडचण तर कधी भ्रष्टाचार व आर्थिक अडचणी असे सातत्याने सुरूच होते. बोर्डींगमध्ये राहत असतांनासुद्धा असेच कटू अनुभव त्यांच्या वाट्याला येत गेले. भिक आणि भूक, दारिद्र्य आणि गुन्हेगारी

या विळख्यातून वाटचाल करित डी.एड.पर्यंतचे शिक्षण त्यांनी चिकाटीने पूर्ण केले.

भीमराव जाधव यांनी 'कथा काटेरी कुंपनाची' हे आत्मकथन लिहीले. त्याद्वारे स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिशांनी केलेल्या गुन्हेगारी कायद्याचे स्वरूप कसे अन्यायकारक होते याचे समर्पक विवेचन त्यांनी केलेले आहे. ब्रिटिशांनी तयार केलेल्या सेटलमेंटमध्ये जाण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचा गुन्हा करण्याची आवश्यकता नव्हती. त्याठिकाणी जन्माला येणारे प्रत्येक मूल हे जन्मतःच गुन्हेगार ठरत होते. अशाच एका सेटलमेंटमध्ये जन्मलेल्या आणि हे अन्यायकारक कुंपन तोडण्यासाठी आयुष्यभर झगडलेल्या शूरवीराच्या संघर्षाची ही कहाणी आहे. सेटलमेंटमध्ये असतांना ख्रिस्ती मिशनरी शाळेत त्यांचे शिक्षण झाले. त्याठिकाणी ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न मिशनरी करित असत. हे सर्व भीमरावांना आवडत नव्हते पण ब्रिटिशांच्या कडक धोरणांमुळे त्यांना गप्प बसावे लागत होते. १९२४ च्या सुधारलेल्या कायद्यानुसार काही सोयी सुविधा सेटलमेंटमध्ये करण्यात आल्या होत्या परंतु त्या समाधानकारक ठरणाऱ्या नव्हत्या. सोन्याच्या पिंजऱ्यात कोंडलेल्या पोपटाप्रमाणे मनाशीच झुरण्याची, तडफडण्याची वेळ तेव्हा भीमरावांवर येत असे. भीमरावांना शिक्षण घेण्यासाठी मिशनरी लोकांच्या अरेरावीलाही सामोरे जावे लागले. खेळाच्या नादामुळे व घरच्या गरीबीमुळे त्यांना षाळा मध्येच सोडावी लागली. भीमरावांनी ख्रिस्ती धर्म स्विकारला नाही त्यामुळे त्यांना मिशनऱ्यांकडून मिळणारी मदतही बंद झाली. पुढे भीमरावांची शिक्षणाची गाडी जेमतेम अकरावीपर्यंतच जावून थांबली. त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनी म्हणजे लग्न होवून तीन मुले झाल्यानंतर त्यांची मॅट्रिक पूर्ण झाली. भीमरावांनी स्वातंत्र्यलढ्यातही सक्रीय सहभाग घेतला. स्वातंत्र्योत्तर काळात संघटनात्मक कार्याच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यात त्यांनी महत्वपूर्ण योगदान दिले.

जनाबाई गिन्हे यांनी 'मरणकळा' या आत्मकथनाद्वारे आपली जीवनकहाणी सादर केली आहे. शिक्षणाची सोबत सोडून रानोमाळ भटकणाऱ्या

गोपाळ समाजात त्यांचा जन्म झाला. समाजव्यवस्थेतील अनेक संकटांवर मात करत त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले. गोपाळ समाजातील त्या पहिल्या स्त्री शिक्षिका ठरल्या. त्यांच्या वडिलांनी आपल्या समाजातील चालीरीतीला न जुमानता मुलीच्या शिक्षणाला कृतीयुक्त पाठिंबा दिला. शिक्षणामुळे जनाबाईंच्या आयुष्याचे सोने झाले. त्याचे श्रेय त्या आपल्या वडीलांनाच देतात. गोपाळ समाजाच्या जातपंचायतीच्या जाचक नियमांमुळे स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागत असे. जर मुलींना शाळेत घातले तर जातपंचायत त्या मुलीच्या कुटुंबीयांना जातीबाहेर टाकत असे. असाच अनुभव जनाबाईंच्या वाटयालाही आला होता. मुलीला शाळेत पाठवून मोक्यात सोडल्याच्या आरोपावरून त्यांच्या समाजाच्या पंचांनी जातपंचायत भरवली. शिक्षण घेतल्यामुळे मुलांना बट्टा लागत नाही, मुलींना मात्र बट्टा लागतो असे पंचांचे म्हणणे होते. मुलीला शिकवायचे असेल तर दंड भरावा लागेल असेही पंचांनी जनाबाईंच्या वडीलांना सुनावले. याच प्रश्नावरून जनाबाईंच्या कुटुंबाला वाळीत टाकण्यात आले. जनाबाईंच्या वडीलांनी मात्र जातपंचायतीच्या आदेशाला न जुमानता मुलीच्या शिक्षणाचा निर्धार कायम ठेवला. तुम्ही जातपंचायत भरवा नाहीतर वाटेल ते करा असे त्यांनी पंचांना ठणकावून सांगितले. मुलीच्या शिक्षणासाठी लढा पुकारणारा पीता पाहून त्यांच्या रूपाने प्रत्यक्ष महात्मा फुलेंचे दर्शनच जनाबाईंना घडत होते. महात्मा फुलेंचा वारसा भटक्या समाजापर्यंत पोहचवण्याचे काम अशीच माणसे करत होती. भटक्या समाजातील इतर लेखकांप्रमाणेच जनाबाईंनासुद्धा शाळेतील प्रारंभीच्या दिवसात हेटाळणीला सामोरे जावे लागले होते. काही शिक्षकांकडून त्यांना शिक्षणासाठी मदतही मिळत होती. खेडें, पाथर्डी, अहमदनगर असा प्रवास करत जनाबाईंनी डी.एड.पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले.

कुडमुडे जोशी समाजातील दादासाहेब मोरे यांनी 'गबाळ' हे आत्मचरित्र लिहिले आहे. प्रथम: शाळेत गेल्यानंतर दादासाहेबांचा अवतार पाहून मास्तर जोरात ओरडले, ये पोर कुणाचा आहेस तूक?

यावर त्यांनी भीतभीतच उत्तर दिले की मी जोशाचा आहे. त्यावर मास्तरांनी सांगितले की, तू भिकाऱ्याचा मुलगा. तुझ नाव कसं घालायच शाळेत? घरी जावून तुझ्या वडीलांना सांग की तुझ नाव शाळेत घालता येत नाही. असे ऐकल्यावर दादासाहेबांना फारच वाईट वाटले. त्यानंतर गुरूजींनी बाहेर बसण्यास परवानगी दिली. मग दादासाहेबांनी शाळेच्या पटांगणात बसूनच ज्ञानग्रहण केले. त्यावेळी खरोखरच त्यांच्या बालमनाला समजत नव्हते की गरीब, निराधार, भटक्या जमातीसाठी शाळा नाही. दादासाहेबांच्या आईला मात्र मुलगा शाळा शिकून आला याचा खूप आनंद वाटत होता. वडीलांनासुद्धा आपला मुलगा नेमके काय काय शिकून आला आहे याची उत्सुकता होती. पोट भरण्याची भ्रांत असतांना सुद्धा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत दादासाहेबांनी पुढील शिक्षणाची वाटचाल कायम ठेवली आणि बी.कॉम पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले.

के.ओ.गिन्हे यांनी 'भटक्या' या आत्मकथनात शाळेत प्रवेश करतांना आलेले अनुभव कथन केलेले आहेत. शाळेत नाव दाखल करतांना मुलाचे वय किती आहे हे त्यांच्या वडीलांनाही सांगता येत नव्हते. दुसऱ्या दिवशी शाळेत गेल्यानंतर ते सरळ धूम ठोकून घरी पळाले. गोपाळाचा मुलगा शाळेत जातो आहे असे लोक उपेक्षेने बोलू लागले. जनावरे जशी दुसऱ्या जनावराला कळपात येवू देत नाहीत तसेच त्यांना शाळेतील इतर मुले त्यांच्यात सामील होवू देत नव्हते. इतर मुले चिडवत असल्यामुळे शाळेत लक्ष्मी लागत नव्हते. अशाही परिस्थितीत शिक्षणाची चिकाटी कायम ठेवत त्यांनी एम.ए.पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले.

लक्ष्मण माने यांनी तर 'उपरा' या आपल्या पहिल्याच आत्मकथनाने मराठी साहित्यात खळबळ उडवून दिली. त्यांनीसुद्धा प्रथम शाळेत प्रवेश करतेवेळी आलेले अनुभव कथन केलेले आहेत. जवळची मुले त्यांच्यासोबत बोलत नव्हती. त्यांना त्यांची कैकाडी भाषा येत होती परंतु इतर सर्व मुले मराठी भाषा बोलणारी होती. कपडेही फाटलेले होते त्यामुळे मुले हसायची. शाळेतून पळून जावे

असे वाटायचे, कुणी खायला दिले तर मग मात्र शाळेत चांगले वाटायचे. वडीलांच्या माराच्या धाकामुळे त्यांना शाळेत बसणे भाग पडत असे. उच्च शिक्षण घेवून आंतरजातीय विवाह केल्यामुळे कैकाडी समाजाच्या जातपंचायतीने त्यांच्या कुटुंबीयांना वाळीत टाकले. या घटनेमुळे त्यांना आई वडीलांच्या रोशाला सामोरे जावे लागले. जातीअंताचा लढा लढत असतांना त्यांना अनंत अडचणी समोर येत होत्या.

वर उल्लेख केलेल्या आत्मकथनांशिवाय लक्ष्मण गायकवाड यांचे 'उचल्या' तर किशोर शांताबाई काळे यांचे 'कोल्हाट्यचं पोर' यामधूनही अशाचप्रकारे त्यांच्या समाजाच्या स्थितीचे चित्रण घडता घडता शिक्षणाची अवस्थाही लक्षात येते. या सर्व आत्मकथनांच्या अभ्यासावरून असे लक्षात येते की भटक्या विमुक्त समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे अत्यंत अवघड होते. अलीकडील काळात मात्र परिस्थिती काहीशी सुधारत असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष:

१. पूर्वी भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे एका ठिकाणी वास्तव्य नसल्यामुळे त्यांच्या मुलांना शिक्षण घेता येत नव्हते.
२. मुलींच्या शिक्षणाला भटक्यांच्या जातपंचायतीचा सक्त विरोध होता. मुलींना शाळेत पाठवणारे कुटुंब वाळीत टाकले जात असे.
३. उच्चवर्णीयांकडून व प्रस्थापीतांकडून अनेकदा भटक्या विमुक्त मुलांच्या शिक्षणाची उपेक्षा केली जात असे.
४. शाळेत बहुतेकांच्या शिक्षकांनी या मुलांना शक्य तीतके सहकार्य केले.
५. स्वातंत्र्योत्तर काळातील या लेखकांनीच प्रथमतः शाळेत प्रवेश घेतला होता त्यामुळे अर्थातच त्यांच्या अगोदरच्या पीढीला शिक्षणाचा गंधही नव्हता.
६. काहीना कुटुंबाचे सहकार्य मिळाले तर काहीना कुटुंबीयांच्या विरोधास सामोरे जावे लागले. अर्थातच या विरोधासाठी कुटुंबीयांच्या अडचणी हेच कारण होते.

७. या आत्मकथन करणाऱ्या लेखकांनी समाजाच्या उध्दारासाठी व शिक्षणासाठीही कार्य केले. त्यामुळे एकप्रकारे हे सर्वच आपापल्या समाजाचे समाजसुधारक ठरतात.

संदर्भ:

१. भोसले नारायण, भटक्यांची पीतृसत्ताक जातपंचायत, द ताइची प्रकाशन, पुणे, २००८, पृष्ठ क्र.१४
२. पवार अशोक, बिराड, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, २०१२, पृष्ठ क्र.९२
३. जाधव भीमराव, कथा काटेरी कुंपनाची, अनुबंध प्रकाशन, पुणे, २०१३, पृष्ठ क्र.६०
४. तत्रैव, पृष्ठ क्र.५
५. गिन्हे जनाबाई, मरणकळा, गिन्हे प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१४, पृष्ठ क्र.४२-४३
६. मोरे दादासाहेब, गबाळ, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८३, पृष्ठ क्र.४
७. तत्रैव, पृष्ठ क्र.५
८. गिन्हे के.ओ., भटक्या, गिन्हे प्रकाशन, औरंगाबाद, २००७, पृष्ठ क्र.२९
९. माने लक्ष्मण, उपरा, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २०१२, पृष्ठ क्र.७

21

महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक प्रगतीसाठीचा संघर्ष एक तात्वीक चिंतन

प्रा.बालाजी मारोतराव नरवाडे

नीती निकेतन उ.मा. विद्यालय, जांब (बु), ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना:

महाराष्ट्रात १९ व्या शतकात आधुनिक उदारमतवादी विचारधारेचे वारे वाहू लागले होते. कारण महाराष्ट्रात म्हणजेच भारतात इ.स.१८१८ मध्ये पेशवाईचा पाडाव करून शनिवारवाडयावर इंग्रजांनी पेशवाईचा ध्वज उतरवून युनियन जॅक फडकविला होता. यामुळे या काळात इंग्रजांनी आपल्या राज्यकारभारासाठी सुशिक्षित अशा नोकरशाहीची गरज होती. या गरजेतून त्यांनी शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करण्यास प्रारंभ केला. याच काळात महाराष्ट्रातील पुणे, अहमदनगर, सातारा इ. शहरात ख्रिस्ती मिशनर्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी शाळा सुरू करून हिंदू व ख्रिश्चन धर्मातील दैनंदिन समाज व्यवहारातील चालीरितीचा तुलनात्मक अभ्यास करून वास्तव समाजासमोर आणण्याचे कार्य केले. याचा परिणाम असा झाला की, एतद्देशीय काही लोक शिक्षणाकडे आकर्षित होऊन ज्ञानअमृताचे प्राशन करू लागले. यातून त्यांना स्वतःविषयीचे व मानवी समाज व्यञ्जेविषयीचे आत्मभान येऊ लागले. या आत्मभानातून महाराष्ट्रात पिढ्यानपिढया शिक्षणाची दारबंद असलेला कोसो दुर असलेला बहुजन समाज शिक्षणाच्या प्रवाहात येऊ पाहत होत्या. पण तत्कालिन उच्चभु समजल्या जाणाऱ्या ब्राम्हणवादाने धर्माचे मनोकाल्पित भुत अनेक पिढयापासून मानगुटीवर बसवले होते. त्यामुळे हा अज्ञानी अशिक्षित, अंधश्रध्दाळु बहुजन समाज रूढी आणि परंपरेच्या जोखंडातून बाहेर पडण्यास फारसा धजावत नव्हता. अशा विदारक परिस्थितीत महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. यामध्ये म.फुले, न्या. रानडे, आगरकर, विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी कर्वे, छ. शाहुमहाराज, डॉ. आंबेडकर इ. महापुरुषांनी शिक्षणाची कास धरून सर्वप्रथम आपल्या सद्सद्विवेकी बुद्धिमत्तेच्या माध्यमातून स्वताच्या स्वार्थाचा त्याग करून समाज उत्थानासाठी तात्विक दृष्टीकोणतून तत्त्वचिंतन करू लागले. इतकेच नव्हे तर त्या तात्विक तत्त्वचिंतनाला आधुनिक विचारधारेच्या उदारमतवादी तत्त्वज्ञानाची जोड देऊन 'उक्तीत आणि कृतीत' समानता निर्माण करण्याचे अभुतपूर्व काम महाराष्ट्रात स्वातंत्र्यपूर्व काळात समाजसुधारकांनी केले आहे.

म.फुले यांचा शैक्षणिक प्रगतीसाठीचा संघर्ष-

म.फुले यांनी स्वातंत्र्यपूर्व महाराष्ट्रात अन् विशेषतः पुण्यसारख्या ब्राम्हण्यवादी विचारधारेच्या शहरात कोणतिही परंपरागत शिक्षणाची कौटूंबिक पार्श्वभूमी नसताना देखित तत्कालिन समाज जीवनाचाचिकित्सक अभ्यास करून 'स्त्रीशुद्रातीशुद्र'बहुजन समाजाला माणुसकिने जीवन जगण्यासाठी शिक्षणच पूर्वत्व प्राप्त करून देऊशकते. या तात्विक तत्त्वचिंतनापर्यंत येऊन पोचवले होते. कारण त्यांनी आपल्या आयुष्याची प्रारंभीची काही वर्षे समाजातील रूढी, परंपरा, अज्ञान इ. कनिष्ठ बाबीचा शुक्ष्म अभ्यास करून त्यांच्या असे लक्षात आले की, यासर्व गुलामगिरीच्या पाठीमागे अविद्या हेच एकमेव कारण आहे. म्हणून तर त्यांनी 'शेतकऱ्याचा असुड' या ग्रंथाच्या प्रारंभी असे म्हटले आहे की, "विद्याविना मती गेली; मती विना नीती गेली;

नीतीविना गति गेली; गती विना वित्त गेले;

वित्त विना शूद्र खचले; इतकेच अनर्थ एका अविद्येने केले".

अशा पद्धतीची तात्विक तार्किक विचाराची मांडणी करून म.फुले यांनी महाराष्ट्रात शैक्षणिक प्रगती साध्य करावयाची असेल तर सर्वप्रथम स्त्रीला शिक्षण दिले पाहिजे. यासाठी त्यांनी सर्वप्रथम १८४८ मध्येपुण्यातील भिडेवाडयात पहिली मुलीची शाळा काढून स्वातंत्र्यपूर्व महाराष्ट्रातील शैक्षणिक प्रगतीची संघर्षमय ज्ञानज्योत प्रज्वालित केली, असे मला वाटते. कारण यापुर्वी कोणत्याही भारतीय व्यक्तींनी मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा काढली नव्हती. इतकेच नव्हे तर या पहील्या मुलीच्या शाळेसाठी स्त्री शिक्षिका मिळत नसल्यामुळे स्वतःच्या धर्मपत्नीला शिक्षित करून प्रशिक्षित केले. अन् त्याशाळेची पहिली शिक्षिका बनविले. हिच आद्यशिक्षिका आजच्या काळातील स्त्रीयांची मुक्तीदाती ठरली, असे मला वाटते. पण ही बाब वास्तवात येण्यासाठी म.फुलेना आपल्या वडीलांचा, आप्तस्वकियांचा, ब्राम्हणवादी विचारप्रवृत्तीच्या व्यक्तीचा खुपरोष सहन करावा लागला होता. इतकेच नव्हे तर त्यांच्याबरोबर त्यांच्या पत्नीलाही त्रास सहन करावा लागला होता. कारण त्यांना शाळेला ये-जा करताना तत्कालिन समाजातील स्त्रीशाषणवादी प्रवृत्तीच्या मंडळी अंगावर शेण, माती, खडे तर टाकीत होतेच पण त्याचबरोबर अर्वाच्य भाषेत टिका-टिप्पणी करून या ज्ञानसाध्विनीला शिक्षणाच्या कार्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला जात होता. पण त्यांनीही स्थितप्रज्ञा सारखी अतुलनीय कृती करून मुळीच भिक घातली नाही. अशा पद्धतीचे क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुलेचे सहकार्य पाहून म.फुलेना शैक्षणिक कार्यासाठी जास्तीची प्रेरणा मिळाली.

म.फुले यांनी पुढे १८५१ मध्ये पुणे या शहरी चिपळुणकरांच्या वाडयात व रास्ता पेठेत दोन मुलींच्या शाळा सुरू करून स्त्रीशिक्षणाची ज्योत घराघरा पर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले. म. फुले यांनी आपल्या शैक्षणिक कार्यात केवळ शाळा रात्रशाळा याचबरोबर आपल्या सृजनशिल

लेखनीच्या माध्यमातूनही समाज मन जागृत करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. यासंदर्भात त्यांची १८५५ साली प्रकाशित झालेल्या 'तृतीय रत्न' ही नाटकाची साहित्यकृती शैक्षणिक प्रगतीच्या अंगाने त्यावेळी तर महत्वपूर्ण होतीच. पण आज देखिल तितकीच महत्वाची आहे, असे मला वाटते. कारण या प्रबोधनात्मकनाटकातून त्यांनी सामान्य बहुजन स्त्री-पुरुष सामाजिक रूढी-परंपरेच्या, अज्ञानाच्या व अंधश्रद्धेच्या नावाखाली कशापद्धतीने पिळवणूक केली जाते. यांचे ऱ्हदयद्रावक चित्रण त्यांनी केले आहे, या नाटकाच्या शेवटी म. फुले नमुद करतात की, "मुसलामानाप्रमाणे इंग्रजी राज्य आज नाही तर पुढे काही वर्षांनी जाऊन पुन्हा पेशवाई येईल व ब्राम्हण हे १८ वर्षांचे गुरू असल्यामुळे शूद्रांनी ब्राम्हणास वंदावे यातच तुम्हा ईश्वरप्राप्ती आहे". या जोशांच्या विधानाचे पाद्री व कुणबी खंडण करतात. अज्ञान हे सर्व पापाचे मुळ आहे. म्हणून ज्ञानी होण्याकरीता जोतीराव फुले यांच्या रात्रीच्या मोफत शाळेत जाण्याकरीता कुणबी व त्यांची स्त्री हातात पाटी व लेखणी घेऊन प्रस्थान करतात असे दाखविले आहे." अशा पद्धतीची म.फुले यांनी मांडणी करून बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी प्रस्थित समाजव्यञ्जेचा रोष पत्करून शैक्षणिक चळवळ पुढे नेण्याचे कार्य केले आहे.

म.फुले आपल्या विवेकी बुद्धिमत्तेने शिक्षणाची ज्ञानगंगा सामान्य माणसाच्या झोपडीपर्यंत नेण्यासाठी प्रयत्नाची पराकाष्ठा करीत होते. त्याचबरोबर त्यांना शाळा चालवण्यासाठी च स्वतःचे कुटुंब चालवण्यासाठी अत्यंत कसरत करावी लागत होती. अशा वेळी त्यांनी पुण्यात विविध कामाची कंत्राटी घेऊन आपले शैक्षणिक कार्य पुढे नेऊ लागले. ही कंत्राटी कामे पूर्ण करताना त्यांचा मजुराशी संपर्क येऊ लागला. त्यातून मुक्त मजुराच्या वाटयाला येणारे शोषण याची प्रचिती येऊ लागली. या कष्टकरी मजुरांना यातून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी १८५५ मध्ये 'रात्रशाळा' सुरु करून शिक्षणाचे महत्व सामान्य माणसांना पटवून देऊ लागले.

या मानव मुक्तीच्या कार्याचा वाढता समाज प्रभाव लक्षात येताच तत्कालीन सनातनी प्रवृत्तीच्या लोकांनी म.फुले यांना संपविण्याचा कट रचला होता. परंतु ही समाज विघातक कृती नियतीलाही मान्य नव्हती, असेच म्हणावे लागते. कारण मारेकरी आणि म.फुले यांतील ऱ्हदयसंवाद मारेकऱ्यांचे मनपरिवर्तन करणारा ठरला. त्यामुळे याच मारेकरी व्यक्ती म.फुलेना विनंती करू लागल्या की, ज्यानी आम्हाला तुम्हाला मारण्याची सुपारी दिली होती. त्यांनाच मारण्याची परवानगी द्या. तेव्हा म. फुलेनी त्यांना सांगितले की, त्यांच्या हत्येने प्रश्न मिटणार नाहीत. त्याकरीता आपल्याला शिक्षणाचे महत्व समाजातील तळागाळापर्यंतच्या व्यक्तीपर्यंत पोहचवून त्यांना सत्याचा शोध घेण्याची दृष्टी प्राप्त करून दिली पाहिजे. हीच त्याकरीता मोठी शिक्षा ठरू शकते. अशा उपदेशाने त्या दोघांचे आत्मभान जागृत होवून त्यांच्यातील धोंडीराम

रोडे हा आयुष्यभर म.फुले यांचा अंगरक्षक म्हणून राहिला तर धोंडीराम कुंभार हा सत्यशोधक चळवळीतील सत्याचा शोध घेणारे तत्वज्ञान आपल्या कवनातून आयुष्यभर समाज मनात बिंबविण्याचे महत्वपूर्ण काम केले.

म.फुले यांनी बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी केवळ एतद्देशी यांनाच विरोध केला आहे. असे नव्हे तर पाश्चात्य इंग्रज सरकारला देखिल त्यांच्या शैक्षणिक ध्येय- धोरणाविषयी टिका केल्याचे ऐतिहासिक दस्तऐवज उपलब्ध आहेत. यासंदर्भात म.फुले एका ठिकाणी असे म्हणतात की, "हे धोरण केवळ व्यवहारवादी, अन्यायकारक व अदूरदर्शीपणाचे आहे अशी त्यांची खात्री होऊन चुकली होती. सरकार उच्चवर्णियांच्या शिक्षणावर पुष्कळ पैसा खर्च करते आणि खेड्यातील कष्टकरी जनतेच्या शिक्षणाचा प्रश्न मात्र पुरेशा गांभिर्याने विचारात घेत नाही असा त्यांचा मुख्य आक्षेप होता. या विवेकी विचारधारेतून म.फुले ची शिक्षणविषयक दृष्टीची व्यापकता सहज आपल्या लक्षात येते. कारण त्यांना जाणिव होती की, उच्चभ्रु समाज हा परंपरेने शिक्षणाचा लाभदायक समाज असून त्यांची आर्थिक परिस्थिती देखिल बहुतांश समाधानकारक असल्यामुळे मुला-मुलिना शिक्षण देण्यासाठी समर्थ आहे. परंतु ज्या समाजाच्या पिढयानपिढयांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध नव्हती अशा समाजाला एकिकडे आर्थिक विवंचनेला तोंड द्यावे लागत होते. त्यामुळे आपल्या पाल्यांना रोजगाराकरीता शाळाबंद करून सोबत न्यावे लागत होते. तसेच तत्कालीन समाजात प्रचलित असलेली बालविवाह पद्धती यामुळे देखिल मुलींना शिक्षण अर्धवट सोडावे लागत होते.

अशी दयनिय परिस्थिती असताना देखिल इंग्रज सरकारने १८५३ मध्ये 'वुडचा खलिता' आणून सामान्य माणसाच्या जीवनात शिक्षणरुपी येणारा प्रकाश आडवण्याचे काम केले. म्हणून म. फुलेनी इंग्रज सरकारला वारंवार फटकावले होत. याचाच एक भाग इंग्रज सरकारनी १८८२ मध्ये स्थापन केलेल्या 'हॅटर कमिशन' समोर देखिल समाजाची वास्तव परीस्थिती अधोरोखत करून कमिशनला दिलेल्या निवेदनात असे नमूद करतात की, "वयाच्या बाराव्या वर्षापर्यंत तरी मुलामुलींचे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात यावे. अशी सूचना केली होती. आपल्या लेखनात त्यांनी इतरत्रही सक्तीचे तत्व उचलून धरले आहे. एकंदर सर्व खेड्यापाड्यांतील सरकारी मराठी व इंग्रजी शाळा बंद करून शेतकऱ्यांवर थोडे इमानइतबारे मेहरनजर करून शेतकऱ्यांपैकीच शिक्षक तयार करण्याकरीता हर एक तालुक्याने लोकल फंडापैकी रकमा खर्ची घालून शेतकऱ्यांच्या मुलांस अन्नउन्न, पुस्तके वगैरे पुरवून त्यांच्या मुलांकरीता बोर्डिंग शाळा कराव्यात व त्या शाळांमध्ये त्या मुलांपैकी 'शाळा गुरू' तयार केल्यानंतर फक्त त्यांच्या शाळांनी शूद्र शेतकऱ्यांनी आपली मुले आमूक वर्षांचे वयाची होई तो पावेतो अभ्यास करण्याकरीता पाठवावीत. म्हणून कायदा केल्याशिवाय शेतकऱ्यांच्या

मुलांस थोडेसे का होईना, परंतु खरे ज्ञान झाल्यावाचून त्यांच्या मनावरील कृत्रिमी ब्राम्हणांनी उमटविलेला ठसा फिका पडावयाचा नाही आणि तसे केल्याविना शेतकरी शुध्दीवर येणेच नाहीत." अशा पद्धतीची म.फुले यांनी सर्वमानवजातीच्या कल्याणकारी विचाराची वैचारीक मांडणी करून इंग्रज सरकारला आपल्या देशातील खेडयात असणारी वास्तव परिस्थिती निदर्शनास आणून दिली अन् समाज व्युत्थेत असणारा ज्ञानसंधार प्रकाशित करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

निष्कर्ष:

म. फुले यांनी आपल्या विवेकी व जिज्ञासु बुद्धिमत्तेच्या प्रगल्भतेतून शिक्षणाच्या क्षेत्रात 'उक्ती आणि कृती' यात साधर्म्यता वास्तवात आणण्यासाठी नीतीचाही त्रिवेणी संगम साधला आहे, असे मला वाटते. कारण त्यांनी त्या काळात नीतीचा अवलंब आचरणात केला नसता तर ऐहिक सुख पायाशी लोळण घालत होती. परंतु या ज्ञानसुर्यांनी केलेल्या त्यागातून आज दिसणारी स्त्रीशूद्रांतीशूद्र समाजाची मानवतेबद्दलची संपन्नता आपल्याला जी दिसली आहे ती कदाचीत दिसली नसती.हा विचाराचा व आचाराचा प्रचंड स्रोत आपल्याकडे असताना देखिल आपल्यासारख्या विवेकी मनाला प्रश्न पडता की, स्वातंत्र्यानंतरच्या सहा-सात दशकात देखिल एतद्देशिय सरकारला शाळा बाहयमुलाचे सर्वेक्षण, शाळा-महाविद्यालयातील दुसऱ्या शैक्षणिक सत्रातील कमी होणारी विद्यार्थी संख्या, वाढत्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, स्त्रीयांवरील वाढता अन्याय अत्याचार, स्त्रीभ्रुण हत्या इ. समस्यांना तोंड देण्याचे आव्हान पुढे उभे राहिले आहे.अशा अशांततेच्या समाज जीवनात केवळ महापुरुषाच्या जयंती, पुण्यतीथी, एखादया योजनेला त्याची दिलेले नावे या देखाव्यात्मक डोलाज्यातून वास्तव समाज जीवनात उद्भवलेले प्रश्न मिटनार नाहीत. या करीता आपणासारख्या सर्व विवेकी बुद्धिमत्तेच्या माणसांनी गटातटाचे राजकारण बाजुला सारून समाजकारणासाठी आत्मपरीक्षण करून आलेला स्वअनुभव शिक्षणाच्या क्षेत्रात वृद्धिगत करावा.कारण समाज विकास रूपी कुलपाची चाबी ही विवेकी शिक्षण धाराच आहे.आता मग आपणाला प्रश्न पडला असेल की, आम्ही स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणात काहीच केले नाही काय? निश्चितच प्रगतीसाठी काही पाऊले पडली आहेत. पण ज्या गतीने पाऊले पडायला हवी होती त्या गतीने व दिशेने निश्चितच पडलेली नाहीत, असे मला वाटते.कारण ही जर समाज विकासाची पाऊले पडली असती तर आजच्या समाज जीवनात भेडसावणाऱ्या समस्या उद्भवल्या नसत्या. आणि देशाची शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रगती ही देशवासीयांच्या माना उंचावणारी ठरली असती. पण आज देशातील शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रगती इतकी खालावली आहे की, 'अॅकॅडमिक रॅकिंग ऑफ वर्ल्ड युनिव्हर्सिटीज' या संस्थेने २०१६ च्या जागतीक विद्यापीठ क्रमवारीनुसार केलेल्या सर्वेक्षणानुसार आमच्या विद्यापीठाचा पहिल्या १०० विद्यापीठात कुठेही क्रम लागत

नाही. याचा आपण निश्चितच विचार केला पाहिजे याकरीता आपणासारख्या सुज्ञ, विचारवंत, तत्त्वचिंतक, समाजसुधारक इ. मंडळिनी आपआपसातील मतभेद अिरून एकत्र येऊन म.फुलेच्या शैक्षणिक विचारांचा आदर्श समाज व्यवस्थेसमोर ठेऊन सर्व जातीधर्माच्या मुला-मुलींना समान दर्जाचे शिक्षण देण्याची योजना आखून सरकारला वास्तवात आणण्यासाठीचा वैचारीक लढा पुकारणे आवश्यक आहे, असे मला वाटते. कारण सद्य परिस्थितीत श्रीमंताची मुले इंटरनॅशनल स्कूल मध्ये शिक्षण घेतात तर गरीबाची मुले खेडयातील, महानगर पालिकेच्या शाळेत शिक्षण घेत घेत कुटुंबाला आर्थिक मदतीचा हातही देतात. पण पुढे दोन्ही शाळेतील विद्यार्थ्यांना एकच स्पर्धा परीक्षा दयावी लागते. मग आपणाला प्रश्न पडतो की, या स्पर्धापरीक्षेत ग्रामिण भागातील, झोपडपट्टीतील विद्यार्थी टिकेल का? निश्चितच टिकणार नाही. मग हा विद्यार्थी पाठीमागे पडून नैराश्याच्या खाणित चाचपडतो. ही वास्तव परिस्थिती समाजातील इतरही विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेवर पडून एकमेकाविषयी प्रतिज्ञेतील वाटणारा बंधुभाव आचरणात येण्याऐवजी त्याचे रूपांतर द्वेषामध्ये निर्माण होईल. परिणामी देशांतर्गत कलहाची ठिणगी पडू शकते. या सर्व बाबींना आपणाला वेळीच मुठमाती दयायची झाली तर सर्व शाळाच सरकारच्या मालकीच्या करून ग्रामीण भागापासून शहरी भागापर्यंतच्या शाळेत 'समान संधी, समान शिक्षण' हा मूल्यविचार वास्तवात आणला तर म.फुलेंच्या शैक्षणिक प्रगतीतील संघर्ष आज २१ व्या शतकात फलद्रुप होईल, असे मला वाटते. यासंदर्भात मला म. फुलेच्या अखंडातील खालील अखंड सर्व भारतीयांना नित्य नेमाची प्रार्थना ठरेल, असे मला वाटते.

"स्त्री पुरुषांसाठी शाळा त्या घालाव्या ।। विद्या शिकवाव्या ।। भेद नाही ।। स्वतः हितासाठी खर्च जे करीती ।। अधोगती जाती ।। जोती म्हणे ।।"

संदर्भ सूची:-

१. कीर धनंजय व मालशे स.गं., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९६९, पृ.क्र.१८९.
२. पवार ना.ग. व वरोरकर अविनाश, भारतीय समाजक्रांतीचे जनक महात्मा जोतीराव फुले, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १ जाने. २०००, पृ.क्र. १०५.
३. सरदार गं.बा., महात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार, ग्रंथाली वाचक चळवळ प्रकाशन, दादर, मुंबई, तिसरी आ.१५ फेब्रु. १९८८ पृ.क्र.१९७.
४. तत्रैव, पृ.क्र.२०२-२०३.
५. पुर्वोक्त. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, पृ.क्र.४४९.

पंडीता रमाबाई आणि त्यांचा शैक्षणिक प्रवास

Valvi Vishwas Gorakhnath
(Research Scholar) Dept. History
School of Social Sciences NMU, Jalgaon

प्रस्तावना:-

भारतीय समाजप्रबोधन पुढे नेण्याचा प्रयत्न राजाराम मोहनरॉय पासून ते अनेक समाजकारांनी केलेले आहे. त्यात आर्थिक क्षेत्रात रानडे, दादाभाई नौरोजी सामाजिक क्षेत्रात आगरकर, महात्मा फुले, शाहू महाराज, शैक्षणिक क्षेत्रात स्त्रियांमध्ये सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे बरोबरच पंडीता रमाबाई यांचे देखील शैक्षणिक कार्य मोलाचे आहे. रमाबाई या स्वतःदेखील संस्कृतमध्ये विद्वान होत्या. १८०० श्लोक त्यांचे पाठ होते. तर विधवा स्त्रियांना रमाबाईने जगण्याच धाडस दिले. ख्रिस्ती धर्म आणि हिंदु धर्म यांचा शिक्षणाचा अभ्यास करून त्यांनी स्त्रि प्रबोधनाचा हातभार लावला ते पुढील प्रमाणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. पंडिता रमाबाईचे शैक्षणिक कार्याची ओळख समाजापर्यंत पोहचवावी
 २. पंडिता रमाबाई शैक्षणिक विचार कसे होते याचा चिकित्सक अभ्यास करणे
 ३. पंडिता रमाबाईचा महाराष्ट्रातील शैक्षणिकपरीणाम अभ्यासणे
- ### संशोधनाची गृहीतके:-
१. पंडिता रमाबाईचा व्यक्तीगत शैक्षणिक प्रवास काळानुसार बदलला होता.
 २. पंडिता रमाबाईच शिक्षण ख्रिश्चन समाजाला पुरक ठरले असे होते.
 ३. पंडिता रमाबाई आपले शिक्षण आयात्मिक दृष्ट्या महिलांन होत्या.
 ४. पंडिता रमाबाईच शिक्षण महिलांसाठी खुपच प्रभावशाली ठरले होते.

पंडिता रमाबाईचा जन्म आणि प्रारंभिक शिक्षण :-

पंडिता रमाबाईचा जन्म २३ एप्रिल १८५८ मध्ये म्हैसूर येथे झाला वडिलांचे नाव अनंत पद्नाभ डोंगरे हे चित्तपावन ब्राह्मण होते. तेभाताची व नारळाची शेती असलेले श्रीमंत पुजारीही होते..... तिच्या आईवडिलांनी तिला रमा म्हणजे तेजस्वी हे नाव दिले.छ पुढे पंडिता रमाबाईनी मराठी, कन्नड हिन्दी, बंगाली आणि लॅटीन ग्रीक भाषेत प्रभुत्व मिळविले आणि स्वतः उत्तमरित्या सुशिक्षित झाल्या.

पंडिता रमाबाईच पांडित्य :-

पंडिता रमाबाईने तिचे पांडित्य ख-या अर्थाने कलकत्याला एका मेळाव्यात दाखविले.

"२० वर्षांच्या युवतीचे संस्कृत वरील प्रभुत्व पाहून सर्व पंडीत मंडळी चारच पडली. त्याची अर्थात कलकत्याला संस्कृत महाविद्यालयातील पंडितांनी रमाबाईची कस लावून परीक्षाघेतली.....असण्हिंदुस्थानच्या इतिहासात प्रथम एका स्त्रिला पंडिता ही पदवी बहाल करण्यात आली.

"वयाच्या १६ व्या वर्षी त्यांचा शिरावरील माता पित्याचे छत्र हरपले. २३ जून १८८० मध्ये त्यांनी बिपीन बिहारी मेहजवी यांच्याशी विवाह केला आणि १६ एप्रिल १९८२ मध्ये त्यांना कन्यारत्न प्राप्त झाले. परंतु दुर्दैव असे की ०४ फेब्रुवारी १८८२ रोजी बिपीन बिहारी मेहजवी यांचा कॉलरामुळे अंत झाला आणि पंडिता रमाबाईवर आभाळाऐवढे संकट कोसळले."

तरी देखील रमाबाईने स्वतःचे शैक्षणिक कार्य शारदा सदन मार्फत सुरुच ठेवले पुढे केळगावला त्यांनी संस्था नेली आणि मुक्ती मिशनच्या नावाने ती चालवली.

पंडिता रमाबाई आणि ख्रिस्ती धर्माच शिक्षण :

पंडिता रमाबाई यांनी ख्रिस्ती धर्माला दिलेला अमुल्य ठेवा म्हणजे बायबलचं मुळ हिब्रू, ग्रीक भाषेतून मराठीत भाषांतर केले आणि ख्रिस्ती धर्माचा महाराष्ट्रात हातभार लावला. पंडिता रमाबाईच ख-या अर्थाने ख्रिस्ती धर्माशी ओळख कलकत्याला ख्रिस्ती मेळाव्यात आमंत्रित करण्यात आले तेव्हा झाली.

खुर्च्या, सोफा, टेबल आणि बत्या होत्या. आम्हाला हे सर्व नवे होते. भारतीय लोक इंग्रजी पोशाखात वावरत असतांना आम्हाला नवल वाटले. ब्राम्हणांची नावे असलेले रेव्हे एम. बॅनर्जी. आम्हाला वाटले आता हे शेवटचे युग कलयुग आले की काय कारण या युगात भांडणे, दारुपिणे, अधर्म यांचा हैदोस कलकत्यात चालला असून काही ब्राम्हणसुध्दा या इंग्रजी लोकांप्रमाणे भोजनाचा आस्वाद घेत होते.

हळुहळु रमाबाई ख्रिस्ती धर्माकडे ओळल्या जाऊ लागल्या त्याचा उद्देश स्पष्ट होत होता. २० एप्रिल १८८३ ला त्यांनी इंग्लंडला प्रयत्न केले. वॉन्हेज येथील सिस्टर्स यांचा वसतीगृहात त्याचे वास्तव्य होते. त्या ठिकाणी गोरगरीब, दीनदुबळे यांची होत असलेली सेवा पाहून त्या प्रभावित झाल्या आणि पंडिता रमाबाईंनी निश्चय केला की त्या देखील स्त्रियांसाठी आपले जीवन वाहून घेणार अद्याप पद्दलित, विधवा यांची दुरवस्था आहे हे त्यांनी पाहिले आणि अनुभवले होते. या पार्श्वभूमीवर त्यांच्या दृष्टीस पडलेले हे चित्र अत्यंत वेगळे होते. त्याच वेळी त्यांनी मनाशी ठाम निश्चय केला की आता हिंदुस्थानात जाऊन अनाथ, विधवा स्त्रियांची सेवा करावयाची आणि त्यांनी २९ सप्टेंबर १८८६ रोजी आपली कन्या मनोरमासह बप्तीस्मा घेतला.

पंडिता रमाबाईंचे शैक्षणिक कार्य :-

पंडिता रमाबाई या स्वतः विद्याविभूती होत्या त्यांना त्यांचा गुणवत्तेमुळे पंडिता आणि सरस्वती या उपाधी बहाल करण्यात आल्या होत्या. रमाबाईंचे जीवनपटचं शैक्षणिक प्रवासाचे होते. वयाच्या २० व्या वर्षी पाच भाषा बोलून, संस्कृत भाषेतील १८००० श्लोक पाठ केले. ज्या पित्याने त्यांच्या तरुण मुलीला सुशिक्षित केले. हिंदु म्हणून उच्च वर्णीय स्त्रियांची कर्तव्ये याविषयी रमाबाईंला भाषण करण्यास सांगितले गेले.

पंडिता रमाबाईंचे ध्येय एकच जीवीत त्वरीत सरेल काम ते टिकेल ख्रिस्तासाठी म्हणजे ख्रिस्ताचे आधुनिक शिक्षण लोकांपर्यंत पोहचविणे हा रमाबाईंचा उद्देश होता. पुढे त्यांनी बायबलचे भाषांतर करून महाराष्ट्रातील आध्यात्मिक शिक्षणात खळबळ माजविली करण रमाबाईंने बायबलचे मराठी भाषांतर केले.

१९०४ मध्ये त्यांनी बायबलचे मूळ हिब्रू आणि ग्रीक भाषेतून मराठीत भाषांतर करण्याचे काम हाती घेतले. परदेशातून छपाईचे अजस्र मशिनरी आणली आणि स्त्रियांकडून यंत्रावरील छपाईचे काम करून घेतले.

पंडिता रमाबाईंचा मृत्यू :- आणि शेवटची कारकीर्द १० एप्रिल १९२२ मध्ये रमाबाई स्वतः- प्रभुचा घरी विसाव्यात गेल्या त्यावेळी त्यांचे वय ६४ होते. प्रभुला वाहिलेल्या समर्पित जीवनास भय नाही. ... १९२२ मध्ये पंडिता रमाबाई प्रभुमध्ये झोपी गेल्या त्यावी टाईम्स ऑफ इंडिया या वृत्तपत्राने आधुनिक भारताचा महान महिला म्हणून गौरव केला. १९७७ मध्ये महाराष्ट्र प्रांताचा साक्षरता व संस्कृती या संस्थेने त्या आधुनिक भारताच्या सर्वश्रेष्ठ प्रणेत्या व इतिहासातील सर्वोत्तम भारतीय स्त्री असा नाम निर्देश करून.

... १९१९ त्या वेळेच्या राजाने समाजसेवेबद्दल कैसर-ए-हिंद हा वेळ मानाचा किताब त्यांना बहाल केला.

अशा प्रकारे पंडिता रमाबाईंचा जीवनपटचं शैक्षणिक प्रवासांच होत. असे म्हणण्यात काही हरकत नाही. रमाबाईंनी हिंदु-ख्रिश्चन धर्मातील सर्वोत्तम शिक्षण घेऊन शारदा सदन मुक्ती मिशन मार्फत उत्तम सुशिक्षित स्त्रिया घडवून भारतीय समाजापर्यंत शैक्षणिक प्रबोधन घडविण्याचा अतोनात प्रयत्न केला.

संदर्भ :-

१. पंडिता रमाबाई पॉल थानसीग आणि जॉन विल्यम, जीवन ज्योती प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, सप्टें, २०१४, पा.नं. ३
२. महाराष्ट्रातील प्रेरणादायी ख्रिस्ती कन्या, अँड अनुपमा डोंगरे - जोशी, सस्नेह प्रकाशन, पुणे, पान नं १७ ते १८
३. उपरोक्त पानं नं १८ महाराष्ट्रातील प्रेरणादायी ख्रिस्ती कन्या
४. पंडिता रमाबाई पॉल थानसीग आणि जॉन विल्यम, जीवन ज्योती प्रकाशन, नाशीक, प्रथम आवृत्ती, सप्टे २०१४, पान नं ९
५. महाराष्ट्रातील प्रेरणादायी ख्रिस्ती कन्या अँड अनुपमा डोंगरे- जोशी सस्नेह प्रकाशन पुणे पान न. १६
६. उपरोक्त पानं नं १८ महाराष्ट्रातील प्रेरणादायी ख्रिस्ती कन्या
७. पंडिता रमाबाई पॉल थानसीग आणि जॉन विल्यम जीवन ज्योती प्रकाशन नाशिक प्रथम आवृत्ती सप्टे २०१४ पान नं १०
८. महाराष्ट्रातील ख्रिस्ती मिशनसचा इतीहास रेळ वी. सी भोसले, इम्मननुएल प्रकाशन, मे २०२० पान नं ६७
९. महाराष्ट्रातील प्रेरणादायी ख्रिस्ती कन्या, अँड अनुपमा डोंगरे जोशी सस्नेह प्रकाशन पुणे पान नं १९ ते २०
१०. पंडिता रमाबाई, पॉल थानसीग आणि जॉन विल्यम, जीवन ज्योती प्रकाशन, नाशिक, प्रथम आवृत्ती, सप्टे २०१४, पान नं ३१

महात्मा ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक कार्य

प्रा.डॉ. अशोक नामदेव ससाणे

अर्थशास्त्र विभाग

अनंतराव पवार महाविद्यालय

पिरंगुट, ता. मुळशी, जि. पुणे

महात्मा ज्योतीराव फुले यांना बहुजन समाज आणि दलीत वर्ग यांच्या प्राथमिक शिक्षणाची हेळसांड जुन्या आणि नव्या राजवटीत कशी चालली होती याची कल्पना होती. शाळेचे चालक ब्राम्हण असत उदनिर्वाहाचा व्यवसाय म्हणून ब्राम्हणांनी शाळा काढल्या होत्या तसेच त्यांना अनुदानही मिळत होते. भारताचा शिक्षणाचा प्रसार व्हावा अशी इच्छा ज्योतीरावांच्या मनात होती.

परंतु शैक्षणिक क्षेत्रात इंग्रजांना तत्वतः मान्य नव्हते. कारण शाळेत शिक्षण म्हणून ब्राम्हणाची नेमणूक केली तर महार-मातंगांना योग्य शिक्षण मिळणार नाही. अशी भिती वाटत होती. अतिशुद्रांना शिक्षण देवून त्यांच्यातून शिक्षक निर्माण करणे हे सरकारला हिताचे वाटत नव्हते. स्त्री शिक्षण हे त्या काळामध्ये अत्यंत मोलाचे होते म्हणून स्त्री शिक्षणाचा पाया स्त्री शिक्षणापासूनच झाला पाहिजे असे ज्योतीरावांचे विचार होते. म्हणून प्रथमतः स्वतःच्या पत्नी सावित्रीबाई यांना शिक्षणाचे धडे देवून पुण्यासारख्या सनातनी शहरात शाळा सुरू करण्याचे धाडस ज्योतीरावांनी केले. ही बाब त्या काळातील धाडसी पाऊल म्हणावे लागेल.

सन १८३३ पासून १९५० पर्यंत भारतात स्त्रीयांसंबंधी अनेक कायदे करण्यात आले. यामध्ये प्रामुख्याने पुढील महत्त्वपूर्ण कायदे नमुद करता येतील.

- १८३३ - सतीबंदी
- १८५६ - हिंदू विवाह कायदा
- १८६९ - भारतीय घटस्फोट कायदा
- १९२९ - बालविवाह बंदी कायदा

- १९३७ - आर्यविवाह समत कायदा
- १९४६ - हिंदू विवाह दोष निवारण कायदा
- १९४७ - मुंबई हिंदू घटस्फोट कायदा
- १९५० - विवाह विषयक कायदा

तथापि स्त्रीयांची पहिली शाळा उघडण्यात आली ती पुण्यातील बुधवारपेटेतल भिडे यांच्या वाड्यामध्ये इ.स. १९४८ मध्ये सुरू केली. यापूर्वी मिशनऱ्यांनी आणि अन्य लोकांनी काढलेल्या १४ शाळा उत्तर भारतात होत्या परंतु देशामध्ये सावित्रीबाई पुण्यातील या पहिल्या शाळेच्या मुख्याध्यापिका म्हणून त्यांनी काम पाहिले. १ जानेवारी १८४८ रोजी सुरू केलेल्या शाळेत ६ मुली पुढीलप्रमाणे होत्या.

- १) अन्नपूर्णा जोशी - वय ५ वर्षे
- २) सुमती मोकाशी - वय ४ वर्षे
- ३) दुर्गा देशमुख - वय ६ वर्षे
- ४) माधवी थत्ते - वय ६ वर्षे
- ५) सोनू पवार - वय ४ वर्षे
- ६) जानी कर्डिले - वय ५ वर्षे

या सहा मुलींपैकी चार ब्राम्हण, एक मराठा व एक धनगर या प्रमाणे होत्या. परंतु हे सर्व पहाता कलियुग आला, धर्म बुडाला, काळी मातला अशी सनातन्यांची ओरडा ओरडी सुरू झाली परंतु याकडे दुर्लक्ष करून फुले दाम्पत्यांनी आपले कार्य सुरू ठेवले. कोणत्याही चांगल्या कार्याची प्रथमता, उपेक्षा, अन्वेलना होते व नंतर त्याबद्दल कुतूहल निर्माण होते. हळूहळू समाज त्याचा स्विकार करतो. असे या शाळेच्या बाबतीत घडले. इ.स. १८५३ मध्ये २३७ इतकी मुलींची संख्या झाली. भिडे वाड्यापाठोपाठ एकामागे एक याप्रमाणे पुढीलप्रमाणे शाळा काढल्या.

अ.क्र.	शाळा	ठिकाण	दिनांक
१	भिडे वाडा	पुणे	१/१/१८४८
२	महारवाडा	पुणे	१५/०५/१८४८
३	हडपसर	पुणे	०१/०९/१८४८
४	ओतूर	पुणे	०५/१२/१८४८
५	सासवड	पुणे	२०/१२/१८४८
६	आलाटाचे घर	कसबा पेठ	०१/०७/१८४९
७	नायगांव	खंडाळा, सातारा	१५/०७/१८४९

८	शिरवळ	खंडाळा, सातारा	१८/०७/१८४९
९	तळेगांव दमढेरे	पुणे	०१/०९/१८४९
१०	शिरूर	पुणे	०८/०९/१८४९
११	अंजीरवाडी	माझगांव	०३/०३/१८५०
१२	करंजे	सातारा	०६/०३/१८५०
१३	भिंजार	भिंजार	१९/०९/१८५०
१४	मुंढवा	पुणे	०१/१२/१८५०
१५	आण्णासाहेब चिपळूणकर वाडा	पुणे	०३/०७/१८५१
१६	रास्तापेठ	पुणे	१७/०९/१८५१
१७	नानापेठ	पुणे	०१/१२/१८५१
१८	वेताळपेठ	पुणे	१५/०३/१८५२

या शाळा काढताना आलेल्या अनंत अडचणी सामाजिक, प्रतिकूल समस्या व आर्थिक चणचण अशा अनेक संकटावर मात करून अवघ्या ४ वर्षात १८ शाळा काढून उल्लेखनीय कामगिरी केली. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत निरक्षर अशा सावित्रीबाईंनी आपले पती ज्योतीराव यांच्याकडून शिक्षणाचे धडे घेवून पतीबरोबर शिक्षणाचे कार्य केले. हे करित असतांना अनेक सनातन वाल्यांकडून आण्विक छळ, निंदा, नालस्ती होत असतांना देखील कशाचीही परवा न करता आपले कार्य अखंडितपणे चालू ठेवले. म्हणून आजही भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका म्हणून त्यांची ओळख आहे. हा संघर्ष करित असतांना शिक्षणाचा प्रसार व उपक्रम अखंडपणे त्यांनी चालू ठेवला. अनेक प्रकारच्या समस्या यांना न डगमगता अखंडपणे शिक्षणकार्य चालू ठेवण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे.

शिक्षणाचे कार्य करित असतांना त्या काळी सामाजिक कार्यातही त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. समाजामध्ये काही रूढी, प्रथा मोडिस काढण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. बालविवाह प्रथा, विधवा पुनर्विवाह, केसवफ्न यांसारख्या गोष्टींमुळे ब्राम्हण समाजातील स्त्रियांना त्रास सहन करावा लागला. यावर चांगला उपाय म्हणून दोन्ही उभयतांनी विधवा विवाह व पुनर्विवाह यांना आधार दिला.

ज्योतीरावांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृह सुरू केले सावित्रीबाईंनी समर्थपणे चालवले. सर्व अनाथ बालकांना आपल्या मुलांप्रमाणे त्यांचा सांभाळ केला. याच आश्रमात काशिबाई या विधवेने एका मुलास जन्म दिला. हेच मुल त्यांनी

दत्तक घेवून त्याचे नाव यशवंत ठेवले. १८९६ च्या काळात पुण्यात प्रचंड दुष्काळ पडला. त्यावेळी त्यांनी अनेक अनाथांना मदत केली. विधवा अनाथ मुले यांचे कार्य करित असतांना त्यांना त्यावेळी पंडिता रमाबाई, गायकवाड सरकार यांनी चांगल्या प्रकारची मदत करून हातभार लावला. १८९६ मध्ये पुण्यात प्लेगची साथ आली. या जिवघेण्या रोगामुळे अनेकजण क्षणाक्षणाला मरत पावत होते. त्यावेळी त्यांनी स्वतः प्लेग झालेल्या रोग्यांची सेवा केली. हा रोग संसर्गजन्य आहे असे समजल्यावर ब्रिटीशांनी लोकांना स्थलांतर करण्याचे ठरविले. परंतु यामुळे अनेकांचे हाल झाले. हे पाहून सावित्रीबाईंनी स्वतःच दवाखाना सुरू करून प्लेग झालेल्या लोकांची सेवा केली. थोडक्यात शैक्षणिक कार्य करित असतांना. समाज कार्यामध्ये त्यांनी आपला वेगळा ठसा उमटविला.

समारोप :-

ज्योतीरावांनी शाळा सुरू केल्या परंतु त्या शाळेमध्ये मुलांमुलींसाठी अभ्यासक्रम कसा असावा. याचे नियोजन केले. अभ्यासक्रम तयार केला जेणेकरून समाजातील सर्व स्तरातील मुलांना सहजपणे शिक्षण घेता येईल अशी रचना केली. ज्योतीरावांनी आपल्या पत्नी सावित्रीबाई यांच्या मदतीने आपले आयुष्य शिक्षण कार्यात ओढून घेतले. त्यांच्या कार्याचा मुंबईतील जनतेने १८८८ मध्ये महात्मा ही पदवी अर्पण केली. भारतातील ते प्रथम महात्मा बनले. १९ व्या शतकात ज्योतीरावांच्या शैक्षणिक कार्याबरोबरच थोर शिक्षणतज्ञ विठ्ठलराव घाटे, गोपाळ हरी देशमुख, राजश्री शाहू महाराज या समाज सुधारकांनी शिक्षणाचा आदर्श देशापुढे ठेवला.

विद्येविना मती गेली, मतीविना निती गेली,

नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,

वित्तविना शुद्ध खचले, इतके अनर्थ एका विद्येने केले।।

संदर्भ:-

- १) कुलकर्णी अ.रा. 'महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती' डायमंड प्रकाशन पुणे, फेब्रुवारी २००८.
- २) आठल्ये विभा, 'आधुनिक भारताचा इतिहास', अंशुल प्रकाशन, नागपूर, सप्टेंबर २००४.
- ३) धनंजय किर, महात्मा फुले समग्र वाडःमय, मुंबई १९८८
- ४) महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, मुंबई १९८२.
- ५) सरदार गं.वा. 'महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी', पुणे १९४१.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत ब्रिटीश कालीन शिक्षण व्यवस्थेचे योगदान

प्रा. बेंजलवार सुभाष गणपतराव,
इतिहास विभाग प्रमुख, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा

महाराष्ट्राच्या आधुनिकीकरणात ब्रिटिश काळात घडलेले शैक्षणिक व्यवस्थेतील स्थित्यंतर मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत ठरले. ब्रिटिश शासनकर्त्यांनी सर्वप्रथम शिक्षणव्यवस्थेला निश्चित असे स्वरूप प्राप्त करून द्यायचे काम केले. त्यामुळेच महाराष्ट्रातील प्रचलित विविध संस्था संकल्पना व मुल्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. ब्रिटिशपूर्व काळातही महाराष्ट्रात शिक्षणव्यवस्था प्रचलित होती. परंतु तिचे स्वरूप हे अत्यंत मर्यादित होते. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना शिक्षणाचे अधिकार नव्हते. समाजातील ज्या घटकाला शिक्षणाचे अधिकार होते. त्यांचीच मक्तेदारी शिक्षणक्षेत्रात प्रस्थापित झाली होती. ती समाजातील सर्व समाज घटकापर्यंत नेऊन पोहचवण्याचे काम ब्रिटिश शासकांनी केले. त्याचबरोबर ब्रिटिशांच्या पूर्वी भारतातील कोणत्याही राजकीय सत्ताधिकांनी शिक्षणव्यवस्थेतील सुधारणेसाठी मुलभूत असे शासकीय पातळीवरून निर्णय घेतले नाहीत ते प्रथमतः ब्रिटिश इस्ट इंडिया कंपनीच्या सरकारने घेतले. शिवाय १८१३ च्या चार्टर अॅक्टने भारतातील शिक्षणासाठी प्रतिवर्षी १ लाख रुपये एवढा निधीही देऊ केला हे सर्व ब्रिटिश राजवटीतील शैक्षणिक बदल महाराष्ट्राला आधुनिक बनवण्यामध्ये अत्यंत महत्वपूर्ण ठरले. त्याचाच आढावा प्रस्तूत शोध निबंधात घेण्यात आला आहे.

ब्रिटिशपूर्व काळात महाराष्ट्रात शिक्षणव्यवस्था प्रचलित होती त्याची अनेक उदाहरणे पहायला मिळतात. 'पेशवाईच्या काळात अनेक गावांत व खेड्यांत प्राथमिक शाळा होत्या, आणि ज्या कौशल्यांची सामान्य पातळीवरील प्रत्यक्ष जीवन व्यवहारात आवश्यकता होती ती कौशल्ये शिकण्यासाठी विद्यार्थी शाळेत जात' ही कौशल्ये मात्र पारंपारीक होती. त्यामुळे सामाजिक जीवनात स्थितिशिलता प्रचंड मोठ्या प्रमाणात होती. शिवाय शिक्षणक्रमात नियमितपणा नव्हता. त्यासाठी उपयुक्त अशी आधुनिक साधनेही नव्हती. शाळा असल्या तरी त्या स्वतंत्र अशा इमारतीमध्ये नव्हत्या झाडाखाली वा मंदिरात अशा शाळा भरवल्या जात होत्या. शिवाय या 'शाळांच्या निश्चित

वेळा नव्हत्या, अभ्यासक्रम नव्हते. धुळपाट्या व घोकेपट्टी म्हणजे शिक्षण अशी समजूत होती. स्त्री शिक्षणाचे महत्व अजून लोकांच्या ध्यानात आले नव्हते. खालच्या जातीची, मागासलेल्या जमातीची मुले, जी समाजात संख्येने अधिक होती, त्यांना व मुलींना शिक्षणापासून वंचित ठेवलेले होते'. त्यामुळे प्रचलित शिक्षणव्यवस्थेमुळे महाराष्ट्रातील विचारपरंपरा स्थितीशील बनली होती.

ब्रिटिशांनी प्रथमतः शिक्षण व शिक्षणप्रणालीत मुलगामी बदल करताना या स्थितीशील विचार परंपरेला बदलण्याचे काम केले. 'हिंदुस्थानातील स्थितीशील व निवृत्तीप्रधान विचारपरंपरेला धक्का देण्याच्या कामी इंग्रजी शिक्षण हे सर्वात प्रभावी साधन ठरले. ~~आधुनिकीकरणे~~ इंग्रजी शिक्षणावर विशेष भर देण्याचे प्रथम गरज भासली नाही. संस्कृत विद्येला व व्यूत्पन्न शास्त्री पंडितांना उत्तेजन देऊन समाजातील प्रतिष्ठित व वजनदार वर्गांना नव्या राजवटीबद्दल वाटणारे असमाधान नाहीसे करावे एवढेच त्यांचे तात्कालिक उद्दिष्ट होते'. नंतर मात्र कंपनी सरकारला इंग्रजी शिकलेल्या वर्गाची कंपनीच्या प्रशासनिक कामासाठी आवश्यकता वाटू लागली. त्यातूनही ब्रिटिशांनी भारतातील शिक्षण व्यवस्थेत मुलगामी असे बदल केले. इंग्रजांच्या राज्यव्यवस्थेने शिक्षण क्षेत्राबरोबरच जीवनाच्या इतर क्षेत्रांमध्येही मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. महाराष्ट्रातील 'इंग्रजी सत्तेचा प्रारंभ हा जुन्या मुल्यांचा अस्त ठरला. आधुनिक शास्त्रे आणि शास्त्रे, नवीन सामाजिक व्यवस्था, उत्पादनाची नवी साधने आणि शक्ती, विविध स्वरूपाची वस्तुनिष्ठ माहिती, तत्त्वज्ञानाची नवे विचारप्रवाह या सर्व घटकांमुळे भारतात एका नव्या युगाला सुरुवात झाली'. हे नवे युग म्हणजेच आधुनिकीकरणाचे युग होते. त्यातूनच महाराष्ट्रातील आधुनिक युगाची सुरुवात झाली.

इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा पाडाव करून ब्रिटिश सरकारने एल्फीन्स्टनकडे या नव्या प्रदेशाची सत्तासुत्रे सोपवली होती. एल्फीन्स्टन उदारमतवादी प्रशासक असल्यामुळे त्यांच्या कालखंडात महाराष्ट्राची बरची शैक्षणिक प्रगतिही घडून आली 'गव्हर्नर एल्फीन्स्टनला भारतीयांच्या कल्याणाबाबत खरोखरच कळकळ होती. त्यांच्या पुढाकाराने इ.स. १८१८ मध्ये या शिक्षण संस्थेने एतद्देशीयांना शिक्षण देण्याचे कार्य सुरु केले आपल्या प्रगतिसाठी शैक्षणिक उन्नतीसाठी देशी लोकांनीच पुढाकार घ्यावा, अगदी एल्फीन्स्टनची इच्छा होती. १२ आगस्ट, १८१८ रोजी मुंबई मध्ये सेंट्रल स्कुल ही शाळा सुरु झाली'. देशी लोकांनाही ब्रिटिशांनी शिक्षणविषयक कार्यासाठी पुढाकार घ्यायला प्रोत्साहित केले. त्याचाच परिणाम म्हणून तत्कालीन अनेक बुद्धिजीवी सुधारकांनी या शैक्षणिक सुधारणांचे स्वागत केले. काही सुधारकांनी ब्रिटिशांनी सुरु केलेल्या शैक्षणिक सुधारणांचा हिरिरीने

पुरस्कार केला. तर काहींनी स्वतः शिक्षणप्रसारासाठी शाळा व महाविद्यालयेही काढली. या सर्वांनी इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले होते. 'इंग्रजी विद्या ही वाघिणीच्या दुधासारखी आहे. याविषयी एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाजधुरीणांमध्ये मतभेद होते असे दिसत नाही. त्यांनी नव्या शिक्षणाचा ज्या हिरिरीने प्रसार केला. त्यावरून हे स्पष्ट होते. यात फुले, चिपळूणकर, टिळक, आगरकर यांच्यापासून विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील भाऊराव पाटील पंजाबराव देशमुख, डॉ. आंबेडकर यांच्यापर्यंत सर्वांचा समावेश होतो'.^६ ब्रिटिश कालीन शैक्षणिक धोरणामुळेच ऐतद्देशीय समाजधुरिणांनी या शिक्षण व्यवस्थेचा आपल्या परिने प्रसार घडवून आणला ब्रिटिशांच्या भारतातील शिक्षणविषयक बदलामुळेच खऱ्या अर्थाने येथे आधुनिकीकरणाला सुरुवात झाली. ब्रिटिश सरकारने हे इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणाचे धोरण भारतात राबवत असताना त्यापाठीमागे बराच विचार केला होता. आधुनिक ज्ञान भारतीयांना देण्याने आपल्या साम्राज्याला म्हणजेच भारतावरील राजकीय वर्चस्वाला आव्हान निर्माण होईल याची ही शंका तत्कालीन अनेक ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना होती. परंतु जीवनाकडे पाहण्याची जी आधुनिक दृष्टी आपल्याला शिक्षणामुळे प्राप्त झाली. ती या देशातील लोकांना देण्याचा उदारमतवादी, मानतावादी दृष्टिकोण इंग्रजांनी स्विकारला. 'चार्ल्स ग्रॅण्ड, मेटकॉफ, वार्डन वगैरे विद्वान सनदी अधिकारी यांना वाटे भारतीयांना अर्धरानटी ठेवून त्यांच्यावर दीर्घकाळ राज्य करण्यापेक्षा त्यांना सज्जान करून त्यांच्याकडून एक राष्ट्र निर्माण करणे हे आपल्या राष्ट्राच्या व मानवतेच्या दृष्टीने जास्त योग्य आहे व भुषणावाह आहे'. हे त्यांनी मान्य करून आपल्या सत्तेला याच आधुनिक शिक्षणापासून आव्हान निर्माण झाले तरी चालेल परंतु या ठिकाणी आधुनिक शिक्षणाला प्राधान्य दिले पाहिजे ही भूमिका स्वीकारली यासंदर्भात ब्रिटिशांचा एक विरोधी भूमिका घेऊन भारतीय लोकांना इंग्रजी माध्यमाचे शिक्षण देऊ नये असे मत व्यक्त करत होता. यातूनच भारतीय लोकांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण द्यावे यासाठी या दोन गटांमध्ये आंग्ल-प्राच्य भाषा विवाद घडला त्यात बाजी आंग्ल भाषेच्या समर्थकांनीच मारली व येथे इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणाला आता शासन मान्यता प्राप्त झाली.

सुधारणावादी गव्हर्नर जनरल म्हणून प्रसिद्धी मिळवलेल्या विल्यम बेंटिंगच्या काळात 'मेकॉले गव्हर्नर जनरल कौन्सिलचा कायदेविषयक सल्लागार म्हणून भारतात आला. पण तो शिक्षणतज्ञही होता त्याने आपली मते परखडपणे मांडली. संस्कृत, अरबी वगैरे देशी भाषा कुचकामी असून इंग्रजी भाषेतून पाश्चिमात्य ग्रंथांचे साहित्य व ज्ञान-विज्ञानाचे शिक्षण दिले जावे'. ही भूमिका शासनाने

घ्यावी असे मत त्याने मांडले. त्यांच्या अहवानाला १९३५ मध्ये कायद्याचे स्वरूप देण्यात आले. खऱ्या अर्थाने येथूनच पाश्चात्य शिक्षणाला सुरुवात झाली. आणि मुंबई सारख्या शहरांमध्ये शिक्षणाची बरीच प्रगती झाली. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांना प्रतिसाद मिळू लागला. 'इ.स. १८४३ मध्ये सर एरस्किन पेरीच्या विचारसरणीमुळे महाराष्ट्रात शिक्षणविषयक दृष्टिकोण बदलण्यात आला. मराठीतून शिक्षण देण्याबाबतचा एल्फिन्स्टनचा आग्रह इंग्रजांनी आता सोडून दिला. आणि इंग्रजी शिक्षण काही निवडक लोकांनाच द्यावे व या पाश्चिमात्य शिक्षण घेतलेल्या सुशिक्षित भारतीयांनी आपल्या अज्ञानी बांधवांना शिकवावे असा नवा विचार त्याने मांडला व तो सरकारने स्वीकारला'. या शिक्षण पध्दतीलाच शिक्षणाचा झिरपता सिध्दांत असे संबोधण्यात आले होते. परंतु गेल्या हजारो वर्षांपासून उच्चवर्णीयांकडून भारतीय समाजव्यवस्थेत अशा पध्दतीने शिक्षण झिरपलेच नव्हते. म्हणूनच क्रांतिबा फुलेंनी या झिरपत्या सिध्दांताला ब्रिटिशांनी शिक्षण विषयक सुधारणांसाठी नियुक्त केलेल्या हंटर आयोगाला निवेदन देताना विरोध दर्शवला होता. पुढे त्यात बदल करून हे शिक्षण सार्वत्रिक करण्यात आले.

ब्रिटिशकाळातील महाराष्ट्रातील शिक्षणव्यवस्थेत झालेल्या महत्त्वपूर्ण बदलांमध्ये चार्ल्स वूडच्या खालित्याच्या प्रभावातून झालेले बदलही अत्यंत महत्त्वपूर्ण होते इ.स. १९५४ मध्ये भारतात आलेला हा वुडचा खलिता शिक्षण क्षेत्रात एक महत्त्वाचे पाऊल मानले जाते. वुडच्या खलित्याने 'भारतातील शिक्षणाला सुव्यवस्थित व सुसंघटित रूप देण्याच्या उद्देशाने हा खलिता मांडण्यात आला. प्रत्येक प्रांतात स्वतंत्ररीत्या शिक्षण खात्याची योजना करावी, स्त्री शिक्षणाला उत्तेजन दिले जावे, उच्च शिक्षणाला चालना देण्यासाठी विद्यापीठाची स्थापना केली जावी. अशा महत्त्वपूर्ण शिफारशी करण्यात आल्या होत्या'.^{१०} याही शिफारशींना १८५७ च्या कायद्यात मूर्त स्वरूप देण्यात आले. आणि भारतातील शिक्षण क्रमवार करून उच्चशिक्षणासाठी विद्यापीठांची स्थापनाही करण्यात आली. त्यातूनच इ.स. १८५७ मध्ये महाराष्ट्रातील मुंबई येथील पहिले विद्यापीठ स्थापन झाले. ही खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रातील शिक्षणव्यवस्थेच्या परिवर्तनातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशी घटना होती. यानंतरच्या काळात शिक्षणक्रमातील बदलांसाठी सरकारने विविध आयोग स्थापन करून शिक्षणाला सुनियंत्रित करण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला. एकंदरीत या शिक्षण व्यवस्थेमुळे महाराष्ट्रात आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया खऱ्या अर्थाने गतिमान बनली. म्हणूनच या शिक्षणाच्या परिणामासंदर्भात 'तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात, आधुनिक विद्या वाड्.मय व कला यांच्या शिक्षणाचा लाभ काही थोड्या भारतीयांना झाल्याबरोबर त्यांच्यातील प्रतिभाशाली व संवेदनशील अशा अत्यंत अल्पशिक्षितांच्या जीवनाकडे पाहण्याचा

दृष्टिकोण बदलून गेला... सामाजिक, धार्मिक संस्था बदलण्यास व तशी नव्या संस्था उभारण्यास आवश्यक असलेली आधुनिक दृष्टी लाभली' त्यातूनच खऱ्या अर्थाने आधुनिक महाराष्ट्राची पायाभरणी झाली हे मान्यच करावे लागते.

सारांशतः ब्रिटिश सरकारने भारतीय लोकांच्या शिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारून भारतीय लोकांच्या शिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारून भारतीय लोकांनाही त्यासाठी प्रोत्साहित केले. त्याचबरोबर पारंपारिक शिक्षणप्रणालीऐवजी पाश्चात्य ज्ञान-विज्ञानाचा समावेश भारतीय शिक्षणात करून ब्रिटिशांनी खऱ्या अर्थाने आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात केली. या प्रक्रियेला प्रारंभच्या बुद्धिजीवींनी प्रतिसाद देऊन ही शिक्षणप्रणाली भारतात रुढ व्हावी यासाठी पुढाकार घेतला. ब्रिटिश सरकारचे शिक्षणविषयक धोरण आणि त्याला भारतीयानी दर्शवलेला पाठिंबा यामुळेही शिक्षणव्यवस्था भारतात रुढ होऊ शकली या शिक्षणाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया घडून येण्यास मोठी मदतच झाली.

संदर्भ-

१. पाटणकर रा.भ., (१९९९), अपूर्ण क्रांति, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई पृ. ११९.
२. घोडके ह.म., (२०००), महाराष्ट्र गाथा - भाग -१, राजहंस प्रकाशन, पुणे पृ. २२३.
३. सरदार बा.गं., (१९७५), आगरकरांचा सामाजिक तत्त्वविचार, व्हीनस प्रकाशन, पुणे. पृ. ५
४. मोरे दिनेश, (२००६), आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, के.एस. पब्लिकेशन, पुणे पृ.३२६.
५. घोडके ह. म. (२०००), महाराष्ट्रगाथा - भाग-१, राजहंस प्रकाशन, पुणे पृ. २३२.
६. पाटणकर रा.भ. (१९९९), अपूर्ण क्रांती मौज प्रकाशन गृह, मुंबई पृ. १७७
७. मोरे दिनेश, (२००६), आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, के.एस. पब्लिकेशन, पुणे पृ. ३७७.
८. उपरोक्त पृ. २७९.
९. घोडके ह.म., (२०००), महाराष्ट्र गाथा, भाग -१, राजहंस प्रकाशन, पुणे पृ. २३३.
१०. उपरोक्त, पृ. २३४.
११. मोरे दिनेश, (२००६), आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, के.एस. पब्लिकेशन, पुणे. पृ. ३२८.

25

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्यः चिकित्सक अभ्यास

प्रा. सपकाळ रामेश्वर विक्रम

इतिहास विभाग,

नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, इचलकरंजी .

प्रस्तावनाः

आधुनिक भारताच्या जडणघडणी मध्ये सामाजिक पुर्नजागरण चळवळीचे अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान आहे . विशेषतः महाराष्ट्राच्या संदर्भामध्ये सामाजिक सुधारणा चळवळीचे भारताच्या इतिहासामध्ये अनन्यसाधारण महत्व आहे . कारण महाराष्ट्रातूनच सामाजिक सुधारणेची धुरा सांभाळलेली दिसून येते . गो .ग .आगरकर, लोकहितवादी, धोडो केशव कर्वे, महात्मा फुले, पंडिता रमाबाई असे अनेक समाजसुधारक ज्यांनी पुर्नजागरण चळवळीची धुरा सांभाळून नेतृत्व केले, निश्चित दिशा दिली, समाज सुधारणेचा पाया दिला आणि विचार दिला . ज्याच्या आधारावर सामाजिक सुधारणांना एक प्रकारची संजीवनी मिळाली आणि समाजसुधारणेचे वारे केवळ महाराष्ट्र तच नव्हे तर संपूर्ण भारतामध्ये वाहू लागले . या संपूर्ण सुधारणेचे मुळ होते शिक्षण . काही समाजसुधारक समाजसुधारणेसाठी प्रयत्न करित होते, काही समाजसुधारक समाज परिवर्तनासाठी झगडत होते . हे करित असतांना त्यांना प्रस्थापित समाजव्यवस्थेच्या विरुद्ध लढा द्यावा लागला त्यामध्ये सर्वात पुढे होते महात्मा जोतीबा फुले . केवळ समाजपरीवर्तन करून चालणार नाही त्यासाठी निश्चित अशी विचारसरणी, तत्वज्ञान असणे अवश्यक होते यासाठी महात्मा फुलेंना स्थितीशिलतेच्या विरोधात संघर्ष करावा लागला व शिक्षणातून त्यावर मात करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला . भारतातील परंपरागत सामाजिक व्यवस्थेविरुद्ध बंड करणारे पहिले पुरुष म्हणजे महात्मा फुले होत . स्त्री, शुद्रादी, अतिशुद्रांना सन्मानाचे व समतेचे जीवन जगता यावे यासाठी महात्मा फुले यांनी शिक्षणावर भर दिला . प्रस्तुत शोध पेपरमध्ये महात्मा फुले यांनी संघर्षमय वाटचाली मध्ये आपले हत्यार म्हणून

ज्या शिक्षणाचा वापर केला त्याचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे .

महात्मा फुलेंचा जन्म व बालपण

सत्यशोधक चळवळीचे संस्थापक महात्मा जोतीराव फुले यांचा जन्म दिनांक ११ एप्रिल १८२७ मध्ये झाला . त्यानंतर जोतीराव अवघे ९ महिन्याचे असतांना त्यांची आई वारली त्यामुळे त्यांचे लहानपणी फार हाल झाले .तेव्हा गोविंदरावांनी जोतीबास सांभाळण्यासाठी सुगुणाबाई नावाच्या बाईस दाई म्हणून ठेवले .या बाईने त्यांचा फार चांगल्या प्रकारे सांभाळ केला .

वैचारिक वाटचालः-

ब्रिटिश राजसत्तेबरोबर भारतात आलेले नवे ज्ञान, बुद्धिवाद, यंत्रयुग आणि विज्ञान यांच्या प्रकाशात ब्राम्हणी धर्माची, जुण्या पोथ्यापुराणाची, जुण्या धर्मग्रंथांची आणि त्यांनी घडवलेल्या सामाजिक मूल्याची परीक्षा करण्यासाठी १९ व्या शतकाच्या मध्यास जे विचारवंत पुढे सरसावले, त्यात महात्मा फुले यांना अग्रमान देणे कमप्राप्तच आहे . थॉमस पेन या महान बंडखोर विचारवंताच्या “मानवाचे हक्क” या ग्रंथाचा फार मोठा परिणाम जोतीरावांच्या मनावर विद्यार्थीदशेतच झाला आणि त्यातून त्यांच्या जीवितकार्याची दिशाच ठरल्यासारखी झाली . त्यांनी आपले सर्व जीवित मानवी स्वातंत्र्यासाठी समर्पित केले, त्यासाठी अविरत त्याग केला कोणत्याही लोकक्षोभाला जुमानले नाही, संकटाला मोठ्या धैर्याने तोंड दिले अक्षरशः दिव्य केले!२ त्यासाठी सामाजिक सुधारणेला शिक्षणाची जोड दिली .

शैक्षणिक कार्य ः-

कोणत्याही थोर पुरुषांच्या कार्याची चिकित्सा करतांना तत्कालिन सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितीचा विचार करावा लागतो . कारण कोणतेही कार्य हे त्या त्या काळाचा परिपाक असतो . संदर्भातच महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्यातील द्रष्टेपणा व त्यांच्या शैक्षणिक कार्याची थोरवी समजून घेतली पाहिजे . ब्रिटीशांच्या आगमनावरोबर भारतामध्ये आधुनिक शिक्षणास प्रारंभ झाला होता . शिक्षणाचे हे कार्य उत्साही लोक करित असताना, मुलींच्या आणि शूद्रांच्या शिक्षणाचे विरोधक आपल्या विचाराने, वाणीने आणि कृतीने त्यांना विरोध करित होते . ब्राम्हणेत्तरांना मुळी शिक्षणच देऊ नये असे गर्जून सांगून, सनातनी ब्राम्हणांनी धर्माच्या नावाखाली त्वेशाने कडवा विरोध करण्यास आरंभ केला . त्यांना असे वाटले की, जर कनिष्ठ वर्गातील लोकांना शिक्षण मिळाले,

तर शिक्षणापासून होणारे फायदे त्यांनाही मिळतील . शिक्षणक्षेत्रातील आणि व्यवसायातील आपली मक्तेदारी धोक्यात येईल आणि समाजातील आपल्या स्थानाला शेवटी धोका निर्माण होईल . इथल्या धर्मग्रंथांनी स्त्री शूद्रांतिशूद्रांना जाणीवपूर्वक अज्ञानात ठेवले होते अशी महात्मा फुले यांची धारणा होती . शिक्षणाकडे ते वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहात होते . महात्मा फुले शिक्षणाविषयीची दूरदृष्टी स्पष्ट करतांना प्रसिध्द संशोधिका गेल अॅम्ह्वेट म्हणतात, ‘शिक्षण म्हणजे बहुजन समाजाच्या, स्त्रियांच्या व दलितानांच्या मुक्ती लढ्याचे पहिले पाऊल शिक्षण म्हणजे समाज क्रांतीची तयारी असा त्यांचा दृष्टिकोन होता . कष्टकऱ्यांना शिक्षण मिळाले पाहिजे कारण त्यातून माणूस म्हणून उभे राहण्याचे साधन मिळते जग व समाज समजण्यासाठी साधने मिळतात . आवाज उठविण्यासाठी, लढा देण्यासाठी हत्यार मिळते अशी त्यांची धारणा होती .’

महात्मा फुले यांची शिक्षणविषयक दृष्टी ही ‘बहुजन हिताय’ होती . लॉर्ड मॅकालेच्या सिध्दांताचे संपूर्ण महाराष्ट्रात स्वागत केले गेले तेव्हा महात्मा फुले यांनी या सिध्दांताच्या विरोधामध्ये आपले विचार मांडले . श्रमिक बहुजन ज्ञानी झाला, त्यांची मने नव्या पाश्चत्यांच्या समाज व्यवस्थेचा विचार करू लागली की, प्रबोधनाच्या प्रक्रियेस अनुकूल मनोभूमि तयार होऊ लागेल . आपल्या मानवी हक्कासाठी ते जागरूक होतील वा धर्मदास्यातून त्यांची मुक्तता होईल, ही त्यांची शिक्षणाकडे बघण्याची दृष्टी होती . म्हणून दिनांक १५ सप्टेंबर १८५३ मध्ये ज्ञानेदय मध्ये महात्मा फुले म्हणतात, ‘म्हार, मांग, चांभार हे या देशात फार असून ते नीचअवस्थेत आहेत हे पाहून ईश्वराच्या प्रेरणेने माझ्या मनात अशी इच्छा उत्पन्न झाली की अश्यास सुशिक्षित करण्याविषयी काही तरी उपाय योजावा’ सर्वसामान्यांना शिक्षण मिळावे म्हणून महात्मा फुले यांनी सन १८५१ मध्ये पुण्यात मुलींची पहिली शाळा काढली . शाळेमध्ये शिक्षिका मिळेना म्हणून स्वतःच्या पत्नीस शिकवून मदतिला घेतले . या कार्याबद्दल ब्रिटीश सरकारने त्यांचा सन १८५२ मध्ये शालजोडी देवून सत्कार केला . अशाच प्रकारच्या अनेक शाळा त्यांनी स्थापन केल्या व चालविल्या .

अस्पृश्यांसाठी केलेले शैक्षणिक कार्य ः-

सन १८७३ मध्ये ज्योतिरावांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापन केली होती . परंतु त्यापूर्वीच त्यांनी या समाजाची शिक्षणाच्या माध्यमातून वैचारिक पायाभरणी केली . विशेषतः अस्पृश्यतेचा कलंक धुवून काढून सर्व हिंदू समाजामध्ये सामाजिक

समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला होता. सन १८५२ साली त्यांनी प्रथम अस्पृश्य माणलेल्या महार मांगाच्या मुलांसाठी पुण्यास शाळा स्थापन केली. हिंदुस्थानच्या संबंध इतिहासात अलिकडच्या काळात हिंदूनी अस्पृश्यांसाठी प्रयत्न केल्याचे हे पहिले उदाहरण आहे. या प्रारंभच्या काळात महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यांबद्दल अत्यंत व्यापक अशी मानवतावादी भूमिका घेतली. हे त्यांच्या अनेक चळवळींवरून दिसून येते. सन १८६८ मध्ये त्यांनी आपल्या घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला करून दिला. त्याचप्रमाणे सन १८७३ साली त्यांनी अस्पृश्यतेसंबंधी आपला जाहिरनामा प्रसिध्द केला. फुले या जाहिरनाम्यातील पांखडी, धैर्य मूर्तिभंजकांचा आत्मविश्वास आणि मान्यवरांची गाढ श्रद्धा केवळ अनन्यसाधारण म्हटली पाहिजे. ज्या वर्षामध्ये महात्मा फुलेनी सत्यशोधक चळवळ काढली त्याच वर्षी त्यांनी हा जाहिरनामा काढला हे लक्षात घेतले तर प्रारंभी अस्पृश्यासंबंधी या चळवळीचा किती उदार दृष्टिकोण होता हे लक्षात येते. या त्यांच्या जाहीर निश्चयाप्रमाणे सन १८८२ साली हंटर कमिशनसमोर त्यांनी जी साक्ष दिली होती. त्यांत त्यांनी आवर्जु न सांगितले होते की शूद्र अतिशूद्र यांचा उध्दार करावयाचा असेल तर तुम्ही 'सक्तिचे व मोफत शिक्षण' सुरू करा. महात्मा फुल्यांनी अस्पृश्यांसाठी केलेले कार्य हे जसे भारताच्या इतिहासात अभूतपूर्व आहे तसेच त्याचे तद्विषयक विचारही मूलभूत आहेत. **स्त्री शिक्षणविषयक कार्यः-**

आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये स्त्रियांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी महात्मा फुले यांनी कार्य केले. स्त्रीदास्यत्वाच्या विचाराला महात्मा फुले यांच्या लेखनात नेहमीच महत्वाचे स्थान राहिले आहे. 'मलबारीच्या टिप्पणाविषयी मत व्यक्त करतांना महात्मा जोतीराव फुले यांनी सरकारने एकोणिस वर्षा खालील मुलांस आणि अकरा वर्षाखालील मुलीस लग्न करण्यास परवानगी देऊ नये असे सुचविले. सरकारला न जुमानता अल्पवयीन मुलामुलींचे विवाह साजरे करणाऱ्या मातापित्यांकडून दंड म्हणून कर वसूल करावा आणि कर रूपाने गोळा झालेली रक्कम शूद्र व अतिशूद्र यांच्या शिक्षणासाठी खर्च करावी असेही महात्मा फुले यांनी सुचविलेले दिसते.

समाजसुधारणेच्या चळवळीमध्ये महात्मा फुलेंचा स्त्रियांचे शिक्षण हा एक महत्वाचा आणि क्रांतिकारी कार्यक्रम होता. 'ब्राह्मोसमाज', 'आर्यसमाज' यांपासून ते महाराष्ट्रातील धोंडो केशव कर्वे यांसारख्या समाज सुधारकांपर्यंत, अनेक

समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षणविषयक कार्य केले होते. सन १८४८ मध्ये महात्मा फुले यांनी सामाजिक कार्याचे पहिले पाऊल म्हणून पुण्यामध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. त्यानंतर त्यांनी एक समिती स्थापन करून आणखी काही शाळा सुरू केल्या. सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेपासून मुलींना शिक्षण देणे हे समाजाचे महत्वाचे ध्येय झाले होते. मुलींना शिकविण्यासाठी स्त्री शिक्षिका पाहिजे म्हणून स्वतःच्या पत्नीला शिक्षण दिले. फातिमा शेख सारख्या अन्य स्त्रियांचीही भूमिका यामध्ये महत्वपूर्ण राहिली. स्त्रियांना स्त्रियांकडून शिक्षण हे महात्मा जोतीराव फुलेंचे वेगळेपण होते. हे सांगतांना गेल अॅम्हवेट म्हणतात, 'शूद्र, अतिशूद्र मुलींना शिक्षण देऊ पाहणारे महात्मा जोतीराव फुले आणि मध्यमवर्गीय, उच्च जातीय भद्रलोक या प्रकारच्या थरातील मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करणारे सुधारक यांच्या शिक्षण देण्याविषयीच्या एकूण भूमिकेमध्ये फार मोठा फरक होता. स्त्रियांचे रोजचे काम म्हणजे चूल आणि मूल व शूद्राती शूद्रातील स्त्रियांचे याशिवाय असलेले शेतीचे किंवा जातीचे इतर काम, त्यांचे धार्मिक काम म्हणजे पतिव्रत्याचे पालन! यासाठी स्त्रियांना शिक्षण देण्याची गरज त्या समाजातल्या ब्राह्मण धूरिणांना वाटत नव्हती.'

ताराबाई पंडिता रमा यासं |
जाति दादा वैभवे शिकविण्यास ||
स्वस्त्रियांते जरि ज्ञान दिले होय |
तामातारेशीं तरिच शिकवुं जाय ||

जेव्हा समाजातील तथाकथित उच्चवर्गियांनी पंडिता, रमा व तारा यांच्या कार्यावर ताशेरे ओढले, तेव्हा फुले 'आधी आपल्या स्त्रियांना शिक्षण द्या आणि मगच रमाबाई आणि ताराबाईंना सल्ला द्या' असे टिकाकारांना ठणकावले होते. समाजसुधारणेच्या या सर्व प्रवाहामध्ये महात्मा फुलेंचे वेगळेपण काय होते हे आपणास समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. शूद्र अतिशूद्र मुलींना शिक्षण देऊ पाहणारे महात्मा जोतीराव फुले आणि मध्यमवर्गीय उच्च जातीय भद्रलोक या प्रकारच्या थरातील मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करणारे सुधारक यांच्या शिक्षण विषयीच्या एकूण भूमिकेमध्ये फार मोठा फरक होता. शिक्षण म्हणजे बहुजन समाजाच्या, स्त्रियांच्या, दलितानांच्या उध्दाराचे पहिले पाऊल. शिक्षण म्हणजे समाजक्रांतीची तयारी, असा त्यांचा दृष्टिकोण होता. कष्टकऱ्यांना शिक्षण मिळाले म्हणजे त्यांना माणूस म्हणून उभे राहण्याचे साधन मिळते, आवाज उठविण्यासाठी, लढा देण्यासाठी हत्यार मिळते अशी त्यांची धारणा होती.

समारोप

26

“मानव्याची आच” निर्माण करण्यासाठी माणूस प्रथम जागा केला पाहिजे, या जाणिवेने झपाटून जाऊन फुल्यांनी शिक्षणावर भर दिला. शिक्षण, समानता, भातृभाव व अन्यायाची चीड ही महात्मा फुलेंच्या विचारातील मुख्य तत्वे आहेत. संस्कृती आणि सभ्यतेच्या इतिहासासून ‘स्त्री आणि पुरुष’ यांच्या अस्तित्वाचा विचार मांडला जातो. ‘स्वातंत्र्य’ हे तत्वही तेव्हांपासून विचाराधीन राहिले. महान व्यक्तित्वे विचार काळ उलटला तरी अढळ राहतात व भावी पीढ्यांना स्फूर्ति देत असतात. महात्मा फुले यांचे व्यक्तीमत्वही असेच महान व सर्वस्पर्शी होते. गेल्या दोन दशकांमध्ये पिळवणूक, दडपशाही, प्रदूषण, दुष्काळ इत्यादी विरुद्ध नव्या चळवळी उभ्या राहिल्या. कामगार शेतमजूर स्त्री मुक्तीच्या पर्या वरणाच्या जातजमातविरोधी चळवळी उभ्या राहिल्या. नव्या संदर्भात नव्या मागण्या घेऊन शेतकऱ्यांच्या चळवळी उभ्या राहिल्या. अशा काळात महात्मा जोतिबा फुल्यांचा विचार त्यांचे शैक्षणिक कार्य याचे मूल्यमापन करणे फार महत्वाचे आहे. त्यांनी शंभर वर्षांपूर्वी दडपलेल्या जातीचे शोषण, स्त्रियांची गुलामगिरी, शेती, पर्यावरणाचा प्रश्न, शेतकऱ्यांची लूट हे दुर करण्यासाठी शिक्षण महात्वपूर्ण मानले.

संदर्भ

१. गवंडी अनंत एकनाथ, गांवगाडा, सत्यशोधक विशेषांक, द्वितीय आवृत्ती, १९७० .पृ. ३ .
२. फडके य.दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पुणे,पृ. २५ .
३. अॅम्बेट गेल डॉ., जोतिबा फुले आणि स्त्री-मुक्तीचा विचार, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, आठवी आवृत्ती, २०१४, पृष्ठ क्र. ११ .
४. उपरोक्त, फडके य.दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, पृष्ठ क्र. ६११ .
५. जोशी ना.वि., (संपा.श.ग. खानोलकर) पुणे शहरचे वर्णन, प्रकाशन मानसन्मान प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती आवृत्ती, २००२, पृष्ठ क्र. ५२, ५३ .
६. मंगुडकर मा.पा.डॉ., महात्मा फुले आणि सत्यशोधक चळवळ, गोखले इन्स्टिट्यूट, पुणे, १९६४ .पृ. ३५ .
७. उपरोक्त, फडके य.दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, पृष्ठ क्र. ३३५ .
८. उपरोक्त, अॅम्बेट गेल डॉ., पृष्ठ क्र. ९-१० .

स्वातंत्रोत्तर भारताचे परराष्ट्रीय धोरण

प्रा.डॉ.आर.व्ही.ढेरे

सहयोगी प्राध्यापक इतिहास विभाग प्रमुख,
शंकरराव भेलके महाविद्यालय, नसरापूर, ता.भोर, जि.पुणे.

एका राष्ट्राचे जगातील इतर राष्ट्रांशी असलेल्या संबधाना त्या राष्ट्राचे बाह्य संबंध असे म्हणतात. कोणत्याही राष्ट्राचे बाह्य संबंध विशिष्ट तत्व आणि धोरणावर आधारित असते. या सर्व तत्वांना आणि धोरणांना परराष्ट्रीय धोरण म्हणतात. अशा प्रकारे बाह्य जगातील इतर राष्ट्रे तसेच आंतरराष्ट्रीय प्रादेशिक संघटना यांच्याशी संबंध ठेवताना केलेल्या कृतींना एकत्रीतपणे परराष्ट्रीय धोरण म्हणतात किंवा “परराष्ट्र धोरण म्हणजे राज्याच्या व्यवहाराची अशी विकसित पध्दती की, जिच्या द्वारे एक राज्य दुसऱ्या राज्यास आपल्या इच्छेनुसार व्यवहार करण्यास सांगत असते”. म्हणजे आपल्या गरजा भागविण्यासाठी ज्यावेळी दोन राष्ट्रे आपापसात संबंध प्रस्थापित करतात. ते ठरविण्यासाठी प्रत्येक राष्ट्र आपले परराष्ट्रीय धोरण निर्धारित करित असते. हे आज प्रत्येक राज्याचे महत्वाचे कार्य बनलेले दिसून येते. आज आंतरराष्ट्रीय समुहात कोणतेही राष्ट्र पूर्णपणे स्वावलंबी नाही. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्राला एकमेकांच्या सहकार्यावर अवलंबून रहावे लागते.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा उमग आणि विकास हा भारताच्या प्राचीन काळात भारतीय संस्कृतीचा बाहेरील देशांशी झालेल्या व्यापारावरून दिसून येते. त्यामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणास प्राचीन इतिहास आहे. ‘मध्य आशियातील देशांशी व्यापारी श्रेणींचा दूरदूर व्यापार चालत असे. हे परकीय प्रवाशांच्या प्रवास वर्णनावरून दिसून येते’. प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडात भारताचे उर्वरीत जगाशी अत्यंत सौहार्दाचे संबंध होते. मात्र भारतात ब्रिटिश सत्तेवर आल्यानंतर या संबधात अमुलाग्र बदल घडून आले. ब्रिटिशांचे परराष्ट्र धोरण वसाहतवाद हेतूने प्रेरित होते. त्यामुळे राष्ट्रवादी नेत्यांनी अशा धोरणावर टिका केली आणि राष्ट्रीय सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि

शांततापूर्ण सहजीवन अथवा अस्तित्व या गोष्टीवर आधारित परराष्ट्र धोरणाची मागणी केली. भारतात प्रथम राष्ट्रवादाचा उदय झाला व कालांतराने स्वातंत्र्याची चळवळ उभारली गेली. या राष्ट्रवादाच्या पार्श्वभूमीवरच 'पुढे १८८५ मध्ये देशातील प्रमुख विचारवंतांनी राष्ट्रीय सभा' अथवा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस या राजकीय संघटनेची स्थापना केली. या संघटनेने भारताच्या जडण घडणे बरोबरच परराष्ट्रीय धोरणाबाबत भारताची त्या बाबतची भूमिका मांडण्यास सुरवात केली. त्यामुळे भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची बिजे प्राचीन काळापासून कोणत्या ना कोणत्या कारणाने खोल रुजलेली दिसून येतात.

'इंग्रजांनी युद्ध करून ब्रम्हदेश आपल्या वर्चस्वाखाली आणला त्याबद्दल भारतातने असंतोष व्यक्त केला. तसेच आर्थलंडमध्ये आयरिश स्वातंत्र्याची चळवळ इंग्रजांविरुद्ध चालू होती. भारतीय नेत्यांनी आयरिश नेत्यांशी संपर्क साधून त्यांचेही सहकार्य मिळविले'. 'तसेच ब्रिटिशांनी साम्राज्यवादी कारवायासाठी भारताच्या भूमिचा वापर करण्याचे ठरविले असता त्यास विरोध करण्यात आला'. इंग्लंडने तुर्की साम्राज्याचा भाग आपल्या ताब्यात घेतला. त्यामुळे भारतातील मुस्लीमांनी ब्रिटिशांचा निषेध करण्यासाठी 'खिलाफत चळवळ' सुरु केली. इ.स. १९२७ मध्ये बेल्जियम येथील ब्रसेल्स येथे वसाहतवादा विरोधी परिषद झाली. त्यामध्ये पं.नेहरुंनी भारताचे प्रतिनिधीत्व केले आणि हुकूमशाही विरुद्ध प्रजासत्ताकवादी चळवळीला समर्थन दिले. या काळातच देशाचे परराष्ट्रीय धोरण विकसित होत होते.

राष्ट्रीय काँग्रेसने १९२८ मध्ये परराष्ट्र धोरणासाठी स्वतंत्र विभाग सुरु केल्यापासून त्याचे कामकाज पंडीत नेहरु सांभाळीत होते. १९३८ मध्ये नेहरुंनी नाझी आक्रमणाचा धोका व डच साम्राज्यवादी इंडोनेशियावर साम्राज्यवादी करीत असलेल्या दडपशाहीचा प्रश्न हाती घेतला. तसेच इटली व जर्मनी मध्ये उदयास आलेल्या हुकूमशाही विचाराविरुद्ध भूमिका घेतली. युद्धकाळात ब्रिटिशांकडून हिंदी सैन्याचा वापर ठिकठिकाणी स्वातंत्र्याची आंदोलने दडपण्यासाठी होत असल्याचा निषेध व्यक्त केला. भारताने जगातील सर्व राष्ट्रांबरोबर मैत्री व सहकार्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याचा निर्णय घेतलेला होता. त्याचवेळी भारताचे परराष्ट्रीय धोरण पूर्णपणे स्वतंत्र राहिल असे स्पष्ट करून भारत अलिप्ततेच्या धोरणाकडे वळलेला दिसून येतो. त्यामुळे नव्याने स्वातंत्र्य मिळालेल्या ब्रम्हदेश, श्रीलंका, इंडोनेशिया, मलेशिया वगैरे देशांनी आपली भौगोलिक

परिस्थिती, राजकीय आर्थिक गरजा लक्षात घेऊन अलिप्ततेचे धोरण स्विकारले म्हणून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार म्हणून पंडीत जवाहरलाल नेहरुंना ओळखले जाते.

२०व्या शतकाच्या पूर्वार्धापासून अनेक आशयायी राष्ट्रामधून वसाहतवादाविरुद्ध तीव्र स्वरूपाची आंदोलने सुरु झाली. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही वसाहतवादा विरुद्ध आंतरराष्ट्रीय चळवळीचा भाग आहे हे स्पष्ट केल्यामुळे आशिया आणि अफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रे एकत्र आली आणि त्यांनी परस्पर सहकार्यातून सामूहिक विकास करण्याचे ठरविले. या कालखंडात जागतिक राजकारण अतिशय गतिमान बनले होते. जगाला शांततेची गरज आहे. यातूनच संयुक्त राष्ट्रसंघाची निर्मिती झाली. या दरम्यानच्या काळात भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याची खात्री वाटू लागल्यामुळे भारताने शांततामय सहजीवनासाठीच्या न्यायावर आधारित परराष्ट्रीय संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी संयुक्तराष्ट्र संघटनेच्या निर्मितीला पाठींबा दिला. ऑगस्ट १९४७ मध्ये हिंदुस्थानची फाळणी होऊन भारत आणि पाकिस्तान ही दोन राष्ट्रे स्वतंत्र झाली. इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून भारत स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने आपल्या परराष्ट्रीय धोरणास सुरवात केली. तोपर्यंत इंग्रज राजवटीत भारताचे परराष्ट्रीय धोरण इंग्रज आपले हित सुरक्षित ठेवून आखत होते. भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी दीर्घकालीन ब्रिटिश राजवटीने केलेल्या आर्थिक शोषणामुळे भारतात अठराविश्वे दारिद्र्य अस्तित्वात होते. खंडप्रायविस्तार असलेला भारत निरक्षरता, राजकिय, सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागसलेला व अविकसित होता. त्यामुळे जगातील प्रगत व समर्थ राष्ट्रांच्या मदती शिवाय भारतातचा सर्वांगीण विकास साधणे शक्य नव्हते. याची जाणीव भारतास होती. त्याचवेळी युरोपीय साम्राज्याच्या वर्चस्वाखालून आशिया-आफ्रिका खंडातील जी छोटी छोटी राष्ट्रे स्वतंत्र झाली होती. त्या दुर्बळ, मागासलेल्या, अविकसित नवस्वतंत्र राष्ट्रांवर अमेरिका - रशियाचा प्रभाव पडणे स्वाभाविक होते. 'अशा परिस्थितीमध्ये नव्याने स्वतंत्र झालेल्या देशांना भांडवलवादी अमेरिकन गट किंवा साम्यवादी रशियन गट या दोन्ही गटांपासून ठराविक अंतरावर, अलिप्त राहून सलोख्याचे संबंध ठेवायचे होते. अशा देशांना अलिप्त विकसनशील देश किंवा तिसरे जग असे म्हटले जात होते'.

या काळात रशिया-अमेरिका यांच्यातील तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण झाली. ती प्रत्यक्षात बड्या राष्ट्रांमधील वर्चस्वाखाली चाललेली चढाओढ होती. ते स्वतः मात्र

समोरासमोर युध्द करीत नसत. या दोन महासत्तामध्ये असलेला हा सुप्त संघर्ष म्हणजे 'शीतयुध्द' होय. शांततेच्या काळात दोन गटांत शस्त्रांविना लढले गेलेले हे युध्द होते.

अशा तणावाच्या परिस्थितीमध्ये तीसरे महायुध्द होऊ नये, जगाचा विनाश टाळून जगात शांतता प्रस्थापित व्हावी हा अलिप्तता चळवळीचा प्रमुख उद्देश होता. 'शीतयुध्द हे जागतिक शांतता आणि सुरक्षेसाठी घातक आहे असे पंडित नेहरुचे मत होते. त्यांनी अलिप्तता वादाला जागतिक आंदोलनाच्या रूपात विकसित केले. म्हणून पंडित नेहरु अलिप्ततेच्या धोरणाचे प्रणेते होते.'

स्वातंत्र्योत्तर भारताला राष्ट्र उभारणीसाठी शांततेची नितांत आवश्यकता होती. या अलिप्ततेच्या धोरणामुळे भारतात शांतता प्रस्थापित होऊ शकली. स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्व, निर्भय स्वातंत्र्य, सहकार्य व सहजीवन ही भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणाची वैशिष्ट्ये होती. आंतरराष्ट्रीय सहकार्यक वाढविण्यासाठी भारताने पंचशील तत्वांचा पुरस्कार केला आणि त्यावर आधारित भारताचे परराष्ट्रीय धोरण ठरविले. या पंचशील तत्वांना खूप महत्वाचे स्थान आहे असा उल्लेख पं.नेहरुंनी इंडोनेशियाच्या भाषणात केला.

इ.स.१९५५ मध्ये भरलेल्या आशियायी व आफ्रिकन राष्ट्रांच्या परिषदेमध्ये जमलेल्या दोनशे प्रतिनिधींनी पंचशील तत्वांना मान्यता दिली. तर बांडुंग परिषदेमध्ये मुलभूत मानवी हक्कांचा सन्मान राखला जावा म्हणून २९ आफ्रिकन व आशियायी राष्ट्रांनी जाहीरपणे मान्यता दिली. म्हणून बांडुंग परिषदेने अलिप्ततावादी चळवळीचा पाया घातला गेला. 'इ.स.१९६१ मध्ये अलिप्ततावादी राष्ट्रांची पहिली शिखर परिषद युगोस्लाव्हियाची राजधानी ब्रलग्रेड येथे घेण्यात आली'. या परिषदेमध्ये लॅटिन अमेरिकेतील राष्ट्रांचा अलिप्ततावादी चळवळीत प्रथमच समावेश झाला आणि अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष जॉन केनेडी यांनी भारताच्या अलिप्ततेच्या धोरणाला मान्यता दिली. १९६४ पर्यंत परराष्ट्रीय धोरण निर्माण करण्याचे काम पंडित नेहरुंनी चांगल्या प्रकारे राबविलेले दिसून येते. '१९८३ मध्ये अलिप्तराष्ट्रांची सातवी शिखर परिषद नवी दिल्ली येथे भरली या परिषदेचे अध्यक्षपद पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधींनी भूषविले होते'. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अलिप्ततावादी चळवळीने काही प्रमाणात दबाव आणण्याचे कार्य निश्चीतपणे केले होते. त्यामुळे तिसरी शक्ती निर्माण करणाऱ्या भारताचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील परराष्ट्रीस धोरणाचे अलिप्तता चळवळीतील योगदान व स्थान असाधारण महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) प्रा.डॉ.बी.डी.तोडकर, तुलनात्मक राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध. डायमंड प्रकाशन २०१०, पृ.३६२.
- २) प्रा.र.म.लोहार, प्राचीन भारतीय संस्कृती, लोकसंग्रह सदाशिव पेठ, पुणे. १९५६, पृ. २०४.
- ३) डॉ.जयसिंगराव पवार, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९८, पृ.४३
- ४) प्रा.डॉ.बी.डी.तोडकर, तुलनात्मक राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध. डायमंड प्रकाशन २०१०, पृ.३६३.
- ५) आचार्य शं.द.जावडेकर, आधुनिक भारत, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - १९९४, पृ. ३७३.
- ६) प्रा.दिनेश मोटे, पहिल्या महायुध्दानंतरचे जग, के.ए.प्रकाशन - २००८, पृ.५७.
- ७) प्रा.डॉ.बी.डी.तोडकर, तुलनात्मक राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध. डायमंड प्रकाशन २०१०, पृ.३६५.
- ८) डॉ.धनंजय आचार्य, विसाव्या शतकातील जग, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर २००७, पृ. ४७३.
- ९) प्रा.डॉ.भामरे/पवार, पहिल्या महायुध्दानंतरचे जग, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नाशिक, २००८, पृ.९२
- १०) गायकवाड/कदम/थोरात, आधुनिक जगाचा इतिहास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर १९९०, पृ. ८
- ११) डॉ.धनंजय आचार्य, विसाव्या शतकातील जग, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर २००७, पृ. ४७५.
- १२) डॉ.धनंजय आचार्य, विसाव्या शतकातील जग, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर २००७, पृ. ४८१.
- १३) प्रा.डॉ.बी.डी.तोडकर, तुलनात्मक राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध. डायमंड प्रकाशन २०१०, पृ.३९४.

27

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक शैक्षणिक पथदर्शक

डॉ. एन. पी. कुडकेकर
संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय,
जळकोट

शिक्षण हे प्रगतीचे साधन आहे. तमाम दुःखाचे मूळ म्हणजे शिक्षणाचा अभाव होय. दलितांच्या आत्मभानासाठी, त्यांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक प्रगतीसाठी शिक्षणाची नितांत गरज आहे. दलितांना जर त्यांचा अभ्युदय करून घ्यावयाचा असेल तर त्यांनी शिक्षणाची कास धरली पाहिजे, असे सांगणारा बाबासाहेबांचा लोकसंवाद होता. बाबासाहेबांनी आपल्या लोकसंवादातील त्रिसूत्रीत म्हणजेच शिका संघटित, व्हा, संघर्ष करा. यात शिक्षणाला अग्रक्रम दिला. याशिवाय शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे त्याला जो कोणी प्राशन करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. अशी शिक्षणाची महती आणि ताकद सांगणारे हे वाक्य त्यांच्या उभ्या जिवनात समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन म्हणून त्यांनी उपयोगात आणली. भारतीय समाजाच्या समग्र प्रगतीसाठी शिक्षणाकडे बघण्याचा बाबासाहेबांचा दृष्टिकोन विधायक होता. माणसाच्या सर्वच समस्यांवर शिक्षण हाच रामबाण उपाय आहे हे जाणून त्यांनी मोठे काम केले. शिकलेला माणूसच समाजात अनुकूल बदल घडवून आणू शकतो. समाजाची मने क्रांतीप्रवण बनविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय दुसरे माध्यम नाही. हे वैश्विक सत्य त्यांनी जगासमोर आणले आणि शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खूले करण्याचा प्रयत्न केले. त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासातून व अनुभवातून त्यांनी जे शैक्षणिक विचार मांडले ते जनतेसमोर आणण्याचा हा प्रयत्न होय.

उद्देश

डॉ. बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक वाटचालीवर प्रकाश टाकणे.

डॉ. बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या शैक्षणिक विचारावर प्रकाश टाकणे.

संशोधन पध्दती

डॉ. बाबासाहेबांवर लिहिलेल्या ग्रंथाद्वारे संशोधन पध्दतीतील द्वितीय साधनांचा उपयोग या शोधनिबंधासाठी करण्यात येणार आहे. शिवाय भारत सरकारने प्रकाशित केलेल्या भारतीय संविधानाचाही उपयोग करण्यात येणार आहे. तत्कालीन शैक्षणिक परिस्थिती

डॉ. बाबासाहेबांच्या काळात शैक्षणिक वातावरण अनुकूल नव्हते. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांच्या वडिलांनी म्हणजे रामजी सुभेदारांनी त्यांना शिकविले. त्यांच्या शिक्षणाचा भार नंतरच्या काळात त्यांना पेलणारा नव्हता. तेव्हा केळूसकर गुरुजींनी बडोद्याच्या महाराजांकडून मासिक पंचवीस रुपये शिष्यवृत्ती त्यांना मिळवून दिली. बाबासाहेब मॅट्रिक पास झाल्यानंतर याच केळूसकर गुरुजींनी आंबेडकरांना बुध्दांचे चरित्र भेट देऊन त्यांच्यातील विषमतेविरुद्ध संघर्ष करणारा नायक उभा करण्यास हातभार लावला, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. बडखोर व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होण्यासाठी जिज्ञासू, होतकरू, चारित्र्य संपन्न, विद्वान शिक्षक शिकवायला मिळाले, तर त्यांचे व्यक्तिमत्व सर्वगुणसंपन्न घडायला मदतच होते. बाबासाहेबांना त्यांच्या महाविद्यालयीन जीवनात प्रा. मुल्लर, अॅडर्सनसारखे नामांकित अध्यापक मिळाले. त्यामुळेच बाबासाहेबांना सभोवताली पाहताना एक चिकित्सक दृष्टि, तर्क सुसंगत विचार मांडण्याची शक्ती मिळाली. विषमतावादी, चीड आणण या वातावरणाची जाणीव झाली. यातूनच त्यांच्यातील बंडखोर व्यक्तिमत्व घडत गेले.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर त्यांना स्वतःच्या पायावर उभा टाकण्याशिवाय पर्याय नव्हता, परंतु त्यांची शिक्षणाची ओढही तेवढीच तीव्र होती अशा बिकट प्रसंगी मार्ग शोधित असताना त्यांना पुन्हा बडोद्याच्या सयाजीराव गायकवाड यांची मदत झाली. उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती प्राप्त करून त्यांना उच्चशिक्षणासाठी अमेरिकेत जाण्याची संधी मिळाली. त्या काळात एका अस्पृश्य विद्यार्थ्याला ही संधी प्राप्त होणे ही बाब आश्चर्य वाटणारी होती.

शैक्षणिक तत्वज्ञान

भारतीय समाजाच्या समग्र प्रगतीसाठी शिक्षणाकडे बघण्याचा बाबासाहेबांचा दृष्टिकोन विधायक होता. शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा या डॉ. आंबेडकरांच्या तत्वातही मध्यवर्ती आहे ते शिक्षण. त्यांच्या दृष्टीने शिक्षण हीच

शोषणमुक्तीची पायवाट होती. संघटित होणे म्हणजे एका विशिष्ट ध्येयासाठी संघटन बांधणे आणि संघर्ष म्हणजे क्रियाशिल होणे. शिक्षण म्हणजे ज्ञान व प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम आहे, असे ते म्हणत. मात्र शिक्षण हे मुल्याधिष्ठित म्हणजे उच्चतम नैतिक आणि आचरण निर्माण करणारं असावं अशी त्यांची अपेक्षा होती. खऱ्या ज्ञानी व शिक्षणप्रेमीसंबंधी आपली भूमिका व्यक्त करताना बाबासाहेब म्हणत की, जो आपली पत्नी आणि आपल्यापेक्षाही शिक्षणावर अधिक प्रेम करतो तो खरा ज्ञानी व शिक्षणप्रेमी आज अशा प्रकारची ज्ञानलालसा अंगी बाणणारी माणसे सापडणे दुरापास्त झाले आहे.

शिक्षणाची केंद्रे व ज्ञानार्जन करणारे शिक्षक यांच्याबाबतही बाबासाहेबांची स्वतंत्र मतप्रणाली होती. त्यांच्या मते, शिक्षक हे राष्ट्राचे रथ चालक आणि शाळा म्हणजे उत्तम आणि कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविणारे कारखाने आहेत याचे भान याप्रक्रियेत भाग घेण्यायांनी नेहमी ठेवावे. पोटाला अन्न मिळालं नाही व माणसाची उपासमार झाली की माणूस हतबल होतो, अल्पायुषी होतो. मात्र शिक्षणाच्या उपासमारीने तो निर्बुद्ध राहिला, तर जिवंतपणीच दुसऱ्याचा गुलाम बनतो व आयुष्यभर आपलं व आपल्या पिढीचं जिवन गुलामगिरीत घालवतो या दृष्टिने बहुजनांच्या शिक्षणाविषयी बाबासाहेब नेहमीच सतर्क राहिले. गुलामाला गुलामिची जाणिव करून दिल्याशिवाय तो पेटून उटणार नाही, या त्यांच्या सर्वपरिचीत विचाराच्या मूळाशी शिक्षणाचीच प्रेरणा प्रधान आहे. अस्पृश्यावरील आन्यायाची परिसिमा ध्यानात घेऊन त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातूनच त्यांना जागृत करण्याचं महान कार्य केले. शिक्षण हे सर्वव्यापी झाले, तरच राष्ट्राचे एकीकरण व प्रगती अधिक बळकट होईल.

प्राध्यापकाच्या भूमिकेतून शैक्षणिक कार्य

परदेशात उच्च शिक्षण घेऊन डॉ. आंबेडकर भारतात परत आले. त्यांची लष्करी चिटणीस म्हणून बडोद्यात नेमणूक झाली होती. संपूर्ण हिंदूनी अस्पृश्यता, जातीनिहाय कर्मभेद अशी वाईट वागणूक केल्यामुळे ते नोकरी सोडून मुंबईस परत आले व त्यांनी जीवनाला नवीन वळण दिले तेथूनच खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक विचाराला सुरुवात झाली. नोव्हेंबर १९१८ मध्ये मुंबईत सिडनहॅम महाविद्यालयात प्राध्यापकाची नोकरी स्विकारली. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी ह्या नवगत प्राध्यापकाकडे पहिल्यांदा फारसे लक्ष दिले नाही. हा महार प्राध्यापक आपणास काय शिकविणार, असे

त्या स्पृश्य नि पुढारलेल्या समाजातील तरुणांना वाटे. परंतू त्यांनी आपल्या विद्वतेने, विचारपूर्वक विचारानी व आकर्षक व्यक्तिमत्वाने अल्पावधीतच विद्यार्थ्यांवर प्रभाव पाडला. ते विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक बनले. त्यावेळी आंबेडकरांनी आपल्या व्याख्यानासाठी टिपणांचा जो अवाढव्य संग्रह केला होता, त्यातून अर्थशास्त्रावर एक प्रचंड ग्रंथ निर्माण केला. ते यशस्वी प्राध्यापक झाले, त्यांनी मोफत शिक्षणाच्या योजनेचे विशेषत्वाने समर्थन केले होते. शिक्षणाच्या बाबतीत ते कुणाचीही ढवळाढवळ पसंत करीत नसत. याविषयी सांगताना ते म्हणतात थोड्याशा पैशासाठी आज सुशिक्षित म्हणविणा या वर्गामध्येही खोटे बोलण्यास तयार होण्याची जी प्रवृत्ती असलेली आढळून येते ती या चारित्र्याच्या पूर्ण अभावामुळे होय, असे माझे ठाम मत आहे. प्रत्येक प्राध्यापक आपापल्या कामात दक्ष व दंग असला म्हणजे त्याला इतरांशी कुरापती काढण्यास अवसरच मिळणार नाही. एकमेकांच्यामध्ये वैमनस्य उत्पन्न होईल असले वातावरण मुळी निर्माणच होऊ देता कामा नये आपल्याकडे सोपविलेल्या शाखेची पूर्ण वाढ कशी होईल याकडे जर प्राध्यापकांनी पूर्ण लक्ष घातले तर इतर उपद्व्याप करण्यात त्यांना अवकाश मिळणार नाही अशी मला खात्री वाटते.

प्राचार्य म्हणून केलेले शैक्षणिक कार्य

मुंबई सरकारने डॉ. बाबासाहेबांना सरकारी विधी महाविद्यालयाचे प्राचार्य पदावर जून १९३५ पासून नियुक्त केले शिवाय न्यायशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. अशा महत्वपूर्ण पदावर स्थानापन्न झाल्यावर थोड्या दिवसातच डॉ. बाबासाहेबांनी विधी महाविद्यालयाच्या कार्यात व शिक्षणपध्दतीत सुधारणा करण्याकरिता काही मोलाच्या सूचना सरकारी अधिकाऱ्यांकडे पाठविल्या. विधी महाविद्यालयाच्या मासिकात जानेवारी १९३६ च्या अंकातील संपादकीय लेखात आंबेडकराविषयी म्हणतात, डॉ. आंबेडकर हे नामांकित वकिल असून अर्थशास्त्रावरील जिद्दाळ्याचे अभ्यास करणारे व्यासंगी आहेत. ते घटनाशास्त्रावरील एक अधिकारी व्यक्ती आहेत. अशी त्यांची हिंदूस्थानात व इतरत्र ख्याती आहे. त्यांच्याविषयी अधिक लिहिण्याची आवश्यकता नाही. डॉ. आंबेडकर लॉ कॉलेजचे प्राचार्य म्हणून तीन वर्षे त्या पदावर राहिले. या अवधीत लॉ कॉलेजचे ग्रंथालय तितके व्यवस्थित नव्हते. ते ग्रंथालय प्रथम त्यांनी आपल्या

अधिकाराखाली व्यवस्थित केले व नंतर त्यात कायद्यावरील शेंकडो ग्रंथाची भर टाकली. दोन लॉ कॉलेज तेव्हा फुल टाईम कॉलेज व्हावे, त्याला स्वतंत्र इमारत हवी आणि स्वतंत्र रजिस्ट्रार हवा अशी सरकारकडे त्यांनी मागणी करून ती यशस्वी केली.

डॉ. आंबेडकराचे विद्यापीठस्तरीय कार्य

पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांपासून वेगळे काढून त्यांना वेगळ्या संस्थेत अध्ययनासाठी पाठविणे, यात पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांचे अतोनात नुकसान आहे. जे त्यांच्या पुढे आहेत, उच्च शिक्षण घेत आहेत, अशा पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांचा सतत सहवास पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांसाठी अत्यंत लाभदायी ठरणार आहे. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांचा निकट सहवास आणि सहअस्तित्व पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आदर्शाप्रत जाण्यासाठी सहज प्रेरणा देऊ शकतात अभ्यासक्रमात सांस्कृतिक प्रगती करण्यासाठी महाविद्यालये व विद्यापीठे यांनी एकत्र येऊन समानतेच्या भूमिकेवरून या कार्यात सहभागी होणे हाच उत्तम मार्ग आहे. सॅडलर समितीच्या शिफारशी मुंबई विद्यापीठाने नेमलेल्या समितीच्या शिफारशीपेक्षा अधिक उपयुक्त आहेत. असे डॉ. आंबेडकरांनी आपले मत दिले. एवढेच नव्हे तर विद्यापीठाच्या कार्यकारी मंडळाच्या रचनेविषयी आपले मत देताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले, मागासलेल्या दलित वर्गांना कार्यकारी मंडळात प्रतिनिधित्व पाहिजे. विद्यापीठाच्या कार्यकारी मंडळात मागासलेल्या व दलित वर्गांचे प्रतिनिधित्व असल्याशिवाय शिक्षणाच्या क्षेत्रात समता प्रस्थापित होणार नाही. असे त्यांना वाटत होते.

वृत्तपत्रातून शैक्षणिक कार्य

बाबासाहेबांच्या लिखाणातून त्यांचे शैक्षणिक विचार दिसून येतात. त्यांनी आपले शैक्षणिक विचार कार्यान्वित करण्यासाठी वृत्तपत्रे सुरू केली. शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या. हुशार, होतकरू, गरीब, विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी परदेशी पाठवून मूकनायक हे पाक्षिक ३१ जानेवारी १९२० रोजी सुरू केले. मूकनायकाच्या पहिल्या अंकात अगदी सुबोध सरळ स्पष्ट भाषेत मांडलेल्या त्यांच्या विचारांवरून अस्पृश्य समाजाला ज्ञानी करण्याच्या प्रयत्नांची तथा शैक्षणिक विचारांची कल्पना येईल.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशिक्षणाप्रीत्यर्थ आतापर्यंत अनंत प्रयत्न केले आहेत व त्यासाठी अनेक काष्टही सोसणे त्यांना भाग पडले आहे. त्यांचा लोकशिक्षणाचा

पहिला प्रयत्न म्हणजे जनतेत स्वाभिमानाचे जागते तेज जागृत करणे हा होय. त्यांच्या अनुभवातून मंथन केलेले त्यांचे विचार केवळ मागासवर्गियासाठीच नाही तर ते एतदेशिय लोकांच्या कल्याणासाठी, समतेसाठी व आत्मोन्नतसाठी पुरक आणि लाभदायक होते. जिवनाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये त्यांनी घेतलेले वेगवेगळे अनुभव हेच सर्वसामान्यांसाठी एक पथदर्शन ठरेल यात काही वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ

- १) डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे (संपादक) २०१६ महामानवाचा महाग्रंथ, यशोदिप पब्लिकेशन्स पुणे, पान नं. २९, ३४, ३५, ४३, ६१
- २) प्रदीप गायकवाड (संपादक) २००७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समग्र भाषणे-खंड ७, क्षितिज पब्लिकेशन नागपूर पान नं. २३

सोलापूरमधील आर्यसमाजाची शैक्षणिक व सामाजिक चळवळ

प्रा. जितेंद्र यशवंत वडशिगकर
बाबुरावजी घोलेप महाविद्यालय,
सांगवी पुणे

१९ व्या शतकात आधुनिकतेचे वारेवाहू लागले. मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा नवा बुद्धिनिष्ठ शास्त्रीय दृष्टीकोन समाजात निर्माण होऊ लागला. अंधश्रद्धेची जागा विवेकाने व तर्कनिष्ठेने घेतली. त्यासाठी दोन गोष्टी कारणीभूत ठरल्या पहिली भारतीय समाजाची अवनती आणि दूसरी म्हणजे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या कार्याचा काही सुजाण भारतीयावर परिणाम झाला. पुरोगामी विचारप्रणालीचे बाळकडू इंग्रजी शिक्षणाच्या माध्यमातून मिळाले. भारतातील समाजव्यवस्थेचा, धर्मव्यवस्थेचा अभ्यास करून त्यात शिरलेल्या अनिष्ट प्रथा दूर करून धार्मिक सामाजिक प्रबोधनाला सुरुवात झाली.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्म प्रसारासाठी व समाजोन्नतीसाठी कार्याला प्रारंभ केला. सुरुवातीला ब्राम्होसमाजाच्या सहकार्यानी काम केले. “१८७५ साली त्यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली १८७७ साली पंजाबमध्ये व त्यानंतर अनेक प्रांतातून “आर्य समाजाच्या शाखा स्थापन झाल्या.” वेदकाळातील मानवी संस्कृती परमोच्चावस्थेला पोहचली होती. वेदातील तत्वज्ञानाने भारतीय समाजाचे पुनरुत्थान सहजपणे साधता येईल अशी त्यांची धारणा होती धर्माच्या नावावर अंधश्रद्धा, कर्मकांड यांचे स्तोम माजविले आहे म्हणून मूळ धर्मतत्वावर वाढलेली पुराणाची बांडगुळे नष्ट करून खऱ्या शुद्ध स्वरूपातील वैदिक धर्माची ओळख भारतीयांना करून दिल्यास उन्नतीचा मार्ग मोकळा होईल ही आर्य समाजाची भूमिका होती.

वैदिक धर्माच्या सबळ आधारावरच दयानंदांनी नैतिक व सामाजिक सुधारणांचे कार्य गतिमान करण्याचा प्रयत्न केला बालविवाह, स्त्रीदास्य, जातीव्यवस्था, मूर्तीपूजा, यावर हल्ला

चढविला. विधवाविवाहाचा व स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. शिक्षणाच्या प्रसारासाठी शाळा व उच्चशिक्षण संस्था स्थापन केल्या. महत्वाची बाब अशी की, आर्यसमाजाने प्रस्थापित केलेल्या शिक्षण संस्थात पौर्वात्य आणि पाश्चात्य शिक्षणक्रमाचा मुख्यतः भौतिक शास्त्राचा समन्वय साधला होता. इतकेच नाही तर अशा शिक्षणसंस्थातून विद्यार्जन करणाऱ्या तरूणात राष्ट्रीयत्वाची, प्रखर राष्ट्रीयत्वाची, प्रखर राष्ट्रभिमानाची भावना रुजविण्याचा जाणिवपुर्वक प्रयत्न केला. “लाहोर येथे आर्यसमाजाने स्थापन केलेल्या दयानंद अँग्लोवैदिक कॉलेज हे स्वाभिमानी व प्रखर राष्ट्रवादी तरूण पिढी निर्माण करणारे केंद्र बनले”

डी. ए. व्ही. उदय :-

१८८५ मध्ये ‘दयानंद अँग्लो वैदिक कॉलेज ट्रस्ट आणि सोसायटीची स्थापना करण्यात आली. या सोसायटीने १८८६ मध्ये लाहोर येथे डी. ए. व्ही शाळेची स्थापना केली. सुरुवातीपासूनच उत्साही आणि निःस्वार्थी कार्यकर्त्यांचा सहयोग लाभल्यामुळे देशातील एक मोठी संस्था निर्माण झाली. या कार्यात अनेकांचा सहभाग होता. त्यात महात्मा हंसराज, लाला लजपतराय, लाला द्वारकादास, रायबहादूर, दुर्गादास अशा अनेकांचे सहकार्य लाभले. “या संस्थेच्या जवळ जवळ ३०० संस्था देशभर कार्यरत आहेत. त्यात तांत्रिक, व्यावसायिक, धर्म विज्ञान, वैद्यकीय पब्लिकस्कूल चाचा समावेश आहे. त्यामध्ये अमृतसर, जालंधर, चंदिगड, अंबाला, हिसार आणि दिल्ली तर दक्षिणेत सोलापूर येथे असलेली कला, वाणिज्य, शास्त्र, शिक्षण व विधी महाविद्यालय आहेत.”

दयानंद अँग्लो वैदिक कॉलेज ट्रस्ट आणि मॅनेजमेंट सोसायटीने १९४० साली सोलापूरमध्ये शैक्षणिक कार्यास सुरुवात केली. “१७ जून १९४० साली सोलापूरला ‘दयानंद शिक्षण संस्थेचे’ कला व शास्त्र महाविद्यालय सुरू झाले. सोलापूर शहराच्या दृष्टीने अशा संस्थेची नितांत गरज होती.” २० जूनला पहिल्या दोन वर्गांच्या विद्यार्थ्यांची सोय केली. नोव्हेंबर १९४० मध्ये हे महाविद्यालय स्वतःच्या जागेत सुरू झाले. या संस्थेला ६३ एकर एवढी प्रशस्त जागा मिळाली. या परिसरात १. कला व शास्त्र महाविद्यालय, २. वाणिज्य, ३. विधी ४. शिक्षण (बी. एड.) ही महाविद्यालये निर्माण झाली. याशिवाय प्रशाला आणि मॉडेल स्कूल सुरू झाले. शेठ लक्ष्मीनारायण राठी यांनी देणगी दाखल दिलेल्या रक्कमेतून

फिजिक्स, केमिस्ट्री, बॉटनी तसेच अनेक वर्ग सुरु झाले.

पदव्युत्तर वर्गास सुरुवात:-

१९४० मध्ये १९५ एवढी विद्यार्थी संख्या होती. १९४३ ला ही संख्या ४३७ एवढी झाली. १९४४ मध्ये मराठी आणि पर्शियन या दोन विषयाचे पदव्युत्तर वर्गही सुरु झाले. विद्यार्थ्यांसाठी वस्तीगृह, सायकल स्टॅन्ड बांधले. १९४५-४६ साली महानगरपालिकेने महाविद्यालयापर्यंत बस सेवा सुरु केली. त्यामुळे या महाविद्यालयात कन्नड, संस्कृत, इतिहास, इंग्रजी व गणित या विषयाची पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय करण्यात आली त्या बरोबर संशोधन कार्याला सुरुवात झाली.

सामाजिक कार्य:-

दयानंद शिक्षणसंस्थेची उभारणी झाल्यामुळे शिक्षणाबरोबर सुसंस्काराचा वारसा घेतलेली माणसे निर्माण झाली. “सोलापुरमध्ये आर्य समाजाने विधवा विवाह, आंतरजातीय विवाह, शुद्धीकरण या सारखी समाजउपयोगी कामे केली. वैदिक पद्धतीने अत्यल्प खर्चात विवाह लावून दिले होते. हैद्राबाद संस्थानातून पळून आलेल्या दलित मुलींचे विवाह घडवून आणले.” त्याचबरोबर दुष्काळ, वादळ, महापुर अशा राष्ट्रीय संकटाच्या प्रसंगी मदत कार्ये हाती घेतली होती. शहरातील युवकासाठी आर्य वीर दल ही स्थापन करण्यात आले होते. या संघटनातर्फे लोकोपयोगी कार्य केली जात होती. आर्य समाजामार्फत एक वाचनालयही चालवण्यात येत होते. महाविद्यालयातील काही गरिब व होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी अल्पदरात राहण्याची सोय उपलब्ध करून दिली जात होती. तसेच काही प्रचारात्मक व अंधश्रद्धा, रूढी यावर प्रकाश टाकणारी पुस्तके मोफत वाटत असत.

डी. ए. व्ही.ची चळवळीमधील सहभाग:-

सोलापूरमधील दयानंद अँग्लोवैदिक कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांनी १९४२ साली सुरु झालेल्या चलेजाव चळवळीत मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाले होते. ९ सप्टेंबर १९४२ ला डी. ए. व्ही. महाविद्यालयातील विद्यार्थी महाविद्यालयात आले परंतु त्यांनी चलेजावच्या चळवळीतील नियमानुसार वर्गात न बसता ‘वंदे मातरम्’ ‘हे गीत म्हटले आणि आपआपल्या घरी निघून गेले’

३ डिसेंबर १९४२ ला डी. ए. व्ही. महाविद्यालयातील ६० पेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांनी वर्गात न बसता शांतपणे घरी निघून गेले. २६ जानेवारी १९४३ साली स्वातंत्र्य दिनानिमित्त

डी. ए. व्ही. च्या विद्यार्थ्यांनी काँग्रेसची प्रतिज्ञा वाचली आणि वर्गात न बसता घरी निघून गेले ११ फेब्रुवारी १९४३ ला गांधीजीच्या उपोषणानिमित्त १०० पेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांनी वंदे मातरम् गीत म्हटले व वर्गात न बसता घरी पसरले होते. २६ जानेवारी १९४४ ला डी. ए. व्ही. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी स्वातंत्र्य दिनानिमित्त वंदे मातरम् हे गीत गायले आणि वर्गात न बसता घरी निघून गेले. याशिवाय बुलेटिन्सचा प्रचार व प्रसार करण्याचेही कामे डी. ए. व्हीच्या विद्यार्थ्यांनी केले होते. आर्य समाजाबरोबर दयानंद अँग्लो वैदिक महाविद्यालयाने ही स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेतला होता. अश्याप्रकारे आर्यसमाजाने शैक्षणिक व सामाजिक चळवळीत सहभाग घेतला होता.

संदर्भ:-

१. डॉ. वैद्य सुमन, ‘आधुनिक भारताचा इतिहास’, साईनाथ प्रकाशन नागपूर, पृ.क्र.१९७
२. कित्ता, पृ.क्र.१९८
३. संपा. कुटे एस. एन, ‘डी. ए. व्ही. शताब्दी स्मरणिका’, दयानंद शिक्षण संस्था सोलापूर, पृ.क्र.६२
४. कित्ता, पृ.क्र.६
५. कित्ता, पृ.क्र.६
६. देसाई संजीव, ‘कॅलेंडर ऑफ क्विट इंडिया’, पृ.क.५६

सावित्रीबाई फुले-अबलोन्नती ते स्त्री मुक्ती प्रवास:एक अभ्यास

डॉ. लहू कचरू गायकवाड
ग्रामोन्नती मंडळाचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
नारायणगाव, ता. जुन्नर, जि. पुणे.

ऐतिहासिक थोरवी, थोरवीचे निकष कालमानानुसार बदलतात. ती वर्तमानकाळाची गरज असते. म. फुले (१८२७-१८९०) व सावित्रीबाई फुले (१८२१-१८९७) हे दांपत्य आज आपणास पूजनीय आहे. मात्र तत्कालीन समाजव्यवस्थेने त्यांना उपेक्षित ठेवले होते. उदा. फुलेंच्या निधनाची बातमी लोकमान्य टिळकांच्या 'केसरी' आणि आगरकरांच्या 'सुधारक' यांनी छापली नव्हती. त्याच टिळकांना फुलेंनी कैदेतून सुटका व्हावी म्हणून १०,०००/- रूपयांचा जामीन दिला होता ही बाब विसरता कामा नये. म.फुलेंच्या एका नातेवाईकाने फुले यांना 'सत्यशोधक' की 'ख्रिस्तसेवक' अशी जहरी टिका करणारी पुस्तिका काढली. गं.बा.सरदार यांचे शब्द वापरून फुले यांना 'उपेक्षितांचे मानकरी' असे म्हणता येते. आपण एखाद्यास मोठे मानतो, का व कसे यापेक्षा त्या माणसाच्या कामाने मूल्यव्यवस्थेवर किती प्रकाश टाकला यावर त्यांचे मोठेपण अवलंबून असते. फुले परिवाराने अभिजनवादी चळवळींना बहुजनवादी बनवले. डॉ. राजा दीक्षित यांच्या शब्दांत सांगायचे तर फुले हे कृतिशील विचारवंत होते, एका अर्थाने त्यांनी प्रतिसंस्कृती उभी केली त्या अर्थाने ते सेंद्रिय बुद्धिमंत होते.

म.फुलेंच्या शैक्षणिक कार्याचा प्रारंभ स्वतःच्या घरापासून झाला. त्यांनी सावित्रीबाईंना शिक्षणप्रवाहामध्ये आणले. मुल होत नाही म्हणून फुलेंनी दुसरे लग्न करावे असे सांगणाऱ्या त्यांच्या वडिलांना फुलेंनी दिलेले उत्तर फार महत्त्वाचे आहे. त्यांनी दुसऱ्या लग्नाची परवानगी देणाऱ्या सासऱ्यास मुलीस परवानगी द्याल का? असा प्रश्न केला. स्त्रीला श्रेष्ठ मानणारे हे फुले व त्यांच्या पत्नी आज वंदनीय आहेत. १ मार्च

१८५५ च्या 'ज्ञानोदयांच्या अंकामध्ये मातंग समाजातील मुक्ता या मुलीचा निबंध प्रसिद्ध झाला, १८७३ मध्ये साळुबाई तांबवेकर यांनी चंद्रप्रभाविहवर्णन कादंबरी लिहिली. तिच्या प्रस्तावनेमध्ये 'स्त्रिया या विद्वान असाव्यात.' असे प्रतिपादन आहे. १८८२ मध्ये ताराबाई शिंदे यांचे 'निरंतन मराठमोळ्याचे अटकेतील गृहबंदीशाळेतील मतिहीन अबलेंचे स्त्रीपुरुष तुलना' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. हा सर्व परिणाम म.फुले यांच्या शैक्षणिक पुरोगामी दृष्टीचा होय. आजच्या युगात आपण या सर्व महापुरुषांना अभ्यासताना त्यांचे दैवतीकरण करून टाकले. पु.ल.देशपांडे यांच्या शब्दांमध्ये 'नामस्मरणाचा रोग जडू नये'. फुले परिवाराचे लेखन म्हणजे 'रानफळ' आहे. त्याचा रस कडू आहे. मात्र तो रोगाचे मुळापासून उच्चाटन करतो. हे सर्व लिहिण्याचे कारण असे की, सावित्रीबाईंची शैक्षणिक पार्श्वभूमी ही घडत असताना फुले परिवाराने समाजाची तमा केली नाही. शिक्षणकार्याचा प्रारंभ स्वतःपासून केला.

१९व्या शतकाच्या मध्यामध्ये कार्ल मार्क्स 'ट्रब्यून' या अमेरिकन अंकामध्ये 'इंडिया हाऊस' ही लेखमाला लिहित होता. या लेखनामध्ये समाजाची आर्थिक बाजू हा परिवर्तनाचा निर्णायक घटक, मानवी इतिहास हा वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे, कुटुंब व राज्यसंस्थांमध्ये स्त्रियांचे स्थान, आणि पुरुषप्रधान संस्कृतीने त्यांना चूल आणि मूल यामध्ये कसे अडकवले याविषयी लिहिले. महाराष्ट्रात चित्रमय जगत या मासिकामधून अशाच प्रकारची मांडणी करणारे लिखाण प्रसिद्ध होऊ लागले. सनातन्यांनी, चवताळलेल्या शास्त्री वर्गाने छापखानाच जाळला. याठिकाणी आपण एक बाब लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, युरोपमध्ये मार्क्स लिहितो त्यावेळी म.फुले व सावित्रीबाई स्त्रीमुक्तीचे काम करतात. त्यांनी स्त्री सुधारणेची वाट घालवून दिली. याविषयी साप्ताहिक सकाळ मधील डॉ.सदानंद मोरे यांचा 'स्त्रिया चांगले का वागतात.' हा लेख मुळापासून वाचणे आवश्यक आहे.

म.फुले यांनी आपल्या पत्नीच्या मदतीने स्त्री-शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाल्याशिवाय त्यांच्या सामाजिक अप्रतिष्ठेचे साखळदंड गळून पडणार नाहीत, हे एकोणिसाव्या शतकातील सुशिक्षित समाजधुरीणांनी ओळखले. तोच स्त्री मुक्तीचा ओनामा ठरला. महाराष्ट्रात मुलींमध्ये शिक्षणाचे लोण पसरण्यास सुरुवात झाली. उदा. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकरांच्या मुली अलेकझांड्रा नेटिव्ह गल्स स्कुलमध्ये शिकून आधुनिक झाल्याचे मेरी कार्पेटर या

समाजसुधारणावादी कार्यकर्तीने आपल्या 'सिक्स मॅन्स इन इंडिया' या ग्रंथात लिहिले आहे. त्यांच्या तीन मुलींपैकी अन्नपूर्णा उर्फ अॅना ही 'साता-समुद्रापार' गेलेली पहिली महाराष्ट्रीयन महिला होय.

ब्रिटिशांनी भारत जिंकून घेतला त्यावेळी त्यांची स्त्री शिक्षण विषयक दृष्टी कशी होती याविषयी एल्फिन्स्टनने काढलेल्या टिपणाचा अभ्यास करता ते समजते. माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टनसारखा भविष्यवेत्ता आणि समाज हितदक्ष गव्हर्नरसुद्धा स्त्री शिक्षणाविषयी चकार शब्द न काढणारा होता. एतद्देशियांच्या शिक्षणासाठी त्याने लिहिलेले ८० मुद्यांचे टाचण स्त्री-शिक्षण हा शब्दही नोंदवत नाही, याचे आश्चर्य वाटते. त्याचप्रमाणे पाश्चात्य शिक्षणाचे वारे जोराने वाहू लागलेल्या समाजात स्त्रीलासुद्धा विद्यार्जनाचा अधिकार देण्याचे कोणाच्याही अगदी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्याही मनात आले नाही ही सत्यता आहे. इ.स.१८१३ च्या सनदेनुसार ब्रिटिशांनी एतद्देशीय मुलांच्या शिक्षणाची सोय केली, मात्र त्या कंपनीने एतद्देशीय मुलींच्या शिक्षणाची अधिकृत सोय करण्यासाठी चार दशकांचा काळ घालवला. १८२४ मध्ये अमेरिकन मिशनरी सोसायटीने मुंबई शहरात मुलींची शाळा उघडली.

१८२४ ते १८२९ या पाच वर्षांमध्ये याच सोसायटीने नऊ शाळा उघडल्या. त्यात ४०० मुलींनी आपली नावे नोंदविली. १८३१ मध्ये अहमदनगरमध्ये मुलींसाठी दोन शाळा, फ्री चर्च मिशनरी सोसायटीच्या मागरेट विल्सनने मुलींसाठी मुंबईत मुलींसाठी शाळा, त्याचप्रमाणे एतद्देशीय सुशिक्षितांनी 'स्टुडंटस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी' नावाची संस्था काढली. त्यांनीही शाळा काढल्या. १८५४ मध्ये मांडलेल्या 'बुडच्या खलित्या'मध्ये दिल्याप्रमाणे शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या तीन हजार पाचशे एवढी होती. मुलींसाठी ६५ शाळांमधून शिक्षण दिले जात असे.

१८७५ मध्ये एस.खरसेटजी नावाच्या बेळगावच्या पोस्टमास्तरने आपली मुलगी फिरोझ सोराबजीस मुंबई विद्यापीठाच्या मॅट्रिकच्या परीक्षेस बसू देण्याची पत्राद्वारे विनंती केली. या पत्रामुळे विद्यापीठ प्रशासन गडबडले. कारण तोपर्यंत कोणी मुलगी मॅट्रिकला बसेल अशी कल्पनाही विद्यापीठाने केली नव्हती. पुढे विद्यापीठाने सहा वर्षांनी आपल्या कायद्यात बदल केला. पहिली मॅट्रिक होण्याचा मान कार्नेलिया सोराबजी हिने मिळविला. तिने पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमधील ३०० विद्यार्थ्यांमध्ये एकमेव मुलगी असूनही पदवी प्राप्त केली. १८८८

मध्ये ती मुंबई विद्यापीठाची पहिली पदवीधारक महिला बनली. पुढे तिने कायद्याची परीक्षा दिली.

शिक्षणाचा अभाव हे सर्व दुःखाचे मूळ आहे, हे ध्यानी आलेल्या समाजात स्त्रिया आणि तथाकथित कनिष्ठ जाती यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. म.फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणवंचितांसाठी व कनिष्ठ समाजगटांसाठी स्त्रीशिक्षणाचे बीज अंकुरले, ते मोठे झाले, त्याचा वटवृक्ष झाला हे पाहावयास तत्कालीन स्त्री-शिक्षणास झटणारी कोणतीच मंडळी नाहीत.

म.फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याचे महत्त्व यासाठीच आहे की, पुरूषप्रधान समाजात धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांच्या होणाऱ्या पिळवणुकीचे यथार्थ वर्णन करून स्त्री-पुरूष समानतेवर त्यांनी भर दिला. त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या स्थिती-गतीच्या संदर्भात समाजाला विचारप्रवण केले. कोणत्याही सामाजिक सुधारणेविषयी आग्रही असणाऱ्यांकडे असामान्य धैर्य असल्याशिवाय सुधारक बनता येत नाही हे इतिहासाने दाखवून दिले आहे. हे असामान्य धैर्य फुले परिवाराकडे होते. स्त्रीविषयक सुधारणांचे तीन टप्पे आहेत. अबलोनती, स्त्री-शापविमोचन आणि स्त्री-मुक्ती, अबलोनती करावयाची असेल तर स्त्री शिक्षणास पर्याय नाही. ती शिक्षणाची कास सावित्रीबाईंनी धरली. महादेव गोविंद रानडे यांनी पुणे शहरामध्ये भाषण करताना स्त्री-शाप विमोचन अथवा उद्धार हा शब्दप्रयोग केला. फुले परिवाराप्रमाणेच कर्वे पिता-पुत्र दोघेही स्त्री-शिक्षणविषयक कार्यास वाहून घेतात. आज एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ जे उभे आहे ते त्यांच्यामुळेच. सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यामुळेच आज पुणे विद्यापीठास सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ असे नाव दिले आहे.

सावित्रीबाई फुले (१८३१-१८९७) या स्त्रीशिक्षणास वाहून घेणाऱ्यांमध्ये अग्रभागी आहेत. त्यांनी जोतीरावांपासून प्रेरणा घेतली हे खरे. परंतु ही प्रेरणा घेण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी होते हे त्यांचे विशेष आहे. दि.१० ऑक्टोबर १८५६ रोजी त्यांनी नायगावहून फुलेंना पुण्यात पत्र लिहिले, 'पुण्यात आपल्या विषयी दुष्टाचार माजविणारे विदूषक पुष्कळ आहेत. तसेच येथेही (नायगाव) आहेत. त्यांना भिऊन आपण हाती घेतलेले कार्य का सोडून द्यावे? सदासर्वकाळ कामात गुंतावे. भविष्यातले यश आपलेच आहे.' यावरून त्या काळाच्या पुढे धावणाऱ्या स्त्री होत्या हे स्पष्ट दिसते. खरेतर आपण अभ्यासकांनी फुले परिवाराची बराच काळ उपेक्षा केली हे

मान्य करावयास हवे.

म.फुलेंनी समाजपरिवर्तनाचा प्रवाह उलट दिशेने फिरवून जी क्रांती केली त्याचे श्रेय सावित्रीबाईनाही द्यावयास हवे. जोतीबांना प्रेरणा, धैर्य, आशावाद देण्याचे सामर्थ्य सावित्रीबाईंच्या अंगी होते. भारतीय संस्कृतीच्या चौकटीमध्ये भारताच्या आधुनिकीकरणाची जी व्यापक प्रक्रिया एकोणिसाव्या शतकामध्ये आकार घेऊ लागली, त्या प्रक्रियेचा पोटभाग म्हणजे आधुनिक शास्त्रीय इतिहासलेखन आकारास आले. प्रवाहाच्या विरुद्ध जाऊन परिवर्तनाचा विचार केवळ मांडला नाही तर तो कृतीमध्ये आणला.

पुरूषप्रधान संस्कृतीच्या तमोयुगामध्ये सावित्रीबाईंनी प्रथम उच्चवर्णियांविरुद्ध आणि पुरूषप्रधान संस्कृतीविरुद्ध क्रांती करत असताना वाणी आणि करणी यांचा मनापासून मेळ घातला. एकोणिसाव्या शतकामध्ये स्त्रिया व शुद्र यांची अवस्था पशूपेक्षाही वाईट होती, त्याकाळात स्त्रीने शिकणे पाप मानत. त्याकाळात मुळात निरक्षर असलेल्या सावित्री साक्षर झाल्या. आद्यशिक्षिका, मुख्याध्यापिका, समाजसेविका, दलितउद्धारक, सत्यशोधक समाजाच्या नेत्या आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे त्या आपल्या काव्यलेखनाने आधुनिक मराठी कवितेच्या गंगोत्री ठरल्या.

फुले दांपत्याने स्त्री व शुद्रांच्या शिक्षणास प्रारंभ केला. त्यावेळी न्या.रानडे दहा वर्षांचे होते, तर समाजसुधारक गोपाळ गणेश आगरकर आणि म.गांधी यांचा जन्मही झाला नव्हता. दि.१६ नोव्हेंबर १८५२ रोजी ब्रिटिश सरकारने फुलेंचा सपत्नीक गौरव केला त्यावेळी म.फुले म्हणतात, '...मी निरनिराळ्या शाळा स्थापण्यास कारणमात्र आहे पण त्या शाळा सावित्रीने अनेक संकटांशी झुंज व अनेक प्रकारची दुःखे सोसून नावारूपास आणल्या याचा मला अभिमान वाटतो. म्हणून या कार्यात ती अभिनंदनास पात्र आहे; गौरवास पात्र आहे.' खऱ्या अर्थाने हा गौरव सावित्रीचा होता. या सोहळ्यास म.फुलेंचे वडील उपस्थित होते.

मध्ययुगीन सरंजामी समाज चौकटीने स्त्रियांसाठी देव्हारा हा तुरूंगच बनविला. मुलीच्या जन्माबाबत स्वागतशिलतेचा अभाव, बालिकाहत्या, स्त्री-शिक्षणाला बंदी, बाल विवाह, जरठ-बाला विवाह, हुंड्याची प्रथा, बहुभार्यापद्धत, विधवा विवाह बंदी इ. समस्या. एका अर्थाने स्त्री 'प्रजननयंत्र' म्हणून वापरत. इंग्रजी शिक्षण आणि सावित्रीबाईंनी भारतीय प्रबोधनाच्या परिणाम स्वरूप स्त्रीजन्माची करून कहाणी

बदलण्यास प्रारंभ केला. म.फुले यांच्या समतावादी दृष्टिकोणाने स्त्री-पुरूष नाते समता, संमती व स्वातंत्र्याच्या पायावर उभे केले. ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध १८५७ चा उठाव झाला. या घटनेची चर्चा इतिहासात सर्वच अंगांनी केली जाते. मात्र याचवर्षी भारतात विद्यापीठीय शिक्षणाचा प्रारंभ झाला. भारतात मुंबई, मद्रास व कलकत्ता याठिकाणी विद्यापीठांची स्थापना झाली. बाबा पद्मनजींची यमुनापर्यटन ही कादंबरी प्रकाशित झाली. या कादंबरीस परिशिष्ट असून स्त्रियांचे केस कापू नये म्हणून तत्कालीन न्हावी समाजास आवाहस केलेले आहे.

सावित्रीबाईंचे व्यक्तिमत्व वेगळे, स्वतंत्र अस्तित्व असलेले आहे. त्या केवळ जोतीरावांच्या सावली नव्हेत तर त्यांच्यामध्ये धैर्य, वागण्याची पद्धत, स्वयंपूर्ण व स्वयंभू विचारप्रणालीचे दर्शन शिक्षणविषयक कार्यामध्ये दिसून येते. मनुस्मृतीच्या खुळचट परंपरा प्रभावयुगात त्या काम करतात. समाजासाठी काम करता म्हणून जोतीरावांच्या वडिलांनी घराबाहेर काढले. महाराष्ट्रात ख्रिश्चन मिशनरींनी काढलेल्या शाळा १८४७ मध्ये बंद पडल्या. ज्याठिकाणी ख्रिश्चन मिशनरी समाजाच्या (भारतीय) पारंपरिक मानसिकतेसमोर हतबल झाले; तेव्हा १८४८ मध्ये फुले दांपत्याने पुणे शहरात भिडेवाड्यात शाळा काढली. १८४८ मध्ये दोन, १८५१ मध्ये एक अशा शाळा काढून ते थांबले नाहीत तर सावित्रीबाईंनी प्रौढ शिक्षण व रात्रीची शाळा सुरू करून त्या या प्रयोगाच्या जनक ठरल्या. युरोपमध्ये जॉन कोमेनियस हा शिक्षणतज्ज्ञ देशी भाषेवर भर देत होता. गर्भावस्थेतील शिक्षण व गरोदर मातेचा आहार, पर्यावरण संरक्षणाचे विचार मांडत होता. त्याचप्रमाणे रूसोने १७१२-१७७८ मध्ये जे विचार मांडले त्यामुळे राजसत्तेविरुद्ध व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करण्यात आला. म.फुलेंनी शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथामध्ये हीच भूमिका मांडली आहे. फुलेंनी या तज्ज्ञांना पाहिले नव्हते. एवढेच नव्हे तर युरोपमध्ये जे मार्क्स करत होता तसेच काम भारतात फुले परिवार करत होता.

सावित्रीबाईंची शिक्षणविषयक तळमळ त्यांच्या एका काव्यामधून व्यक्त होते. ती काव्यपंक्ती पुढीलप्रमाणे-

‘गरीबी नष्ट करण्याचा उपाय शिक्षण
आम्ही लेकरे तुला पार्थितो
विद्या होई, ज्ञान इच्छितो
दैन्यासुर संहारा। श्रीधरा’

त्यांच्या कवितेमधून त्या शुद्रांचे दुखणे मांडतात-

‘शुद्राना सांगण्याजोगे। आहे शिक्षण मार्ग हा।
शिक्षणाने मनुष्यत्व। पशुत्व हटते पहा।।
शिक्षणासाठी जागे व्हा या कवितेमधून त्या सांगतात-
‘उठा बंधूनों, अतिशुद्रांनो, जागे होऊनी उठा।
परंपरेची गुलामगिरी ही तोडणेसाठी उठा...
...नसानसांतून ईर्षा खेळवू विद्या मी घेईन
शुद्रत्वाचा डाग हा माझा निपटुन काढीन।।’
विद्या हे धन असून त्याचे महत्त्व सावित्रीबाई
काव्यामधून प्रतिपादन करतात.

‘जे करिती शेती। विद्या संपादती
तया ज्ञानवंती। सुखी करी।।
विद्या हे धन आहे रे। श्रेष्ठ साऱ्या धनांहून’
सावित्रीबाईंनी विद्या व ज्ञानाचे महत्त्व केवळ मराठी
भाषेतच नव्हे तर त्यांच्या एका संस्कृत सुभाषितांमध्येही ते
अधोरेखित केले आहे. ते पुढीलप्रमाणे-

‘विद्यावित्तविहीनेन किंकुलीनेन दोहिनाम
अकुलीनोपि यो विद्वान दैवतैरपि पूज्यते’
(विद्या-विरहित मनुष्य कितीही मोठ्या कुलातील तरी त्यास
कोणी विचारत नाही. हीनकुलातील विद्यावंतास जगही पूजते.)
सावित्रीबाईंकडे शिवमहिम्नस्तोत्र ही पोथी संग्रही होती. या
संस्कृत पोथीवर सावित्रीबाईंनी मोडीमध्ये स्वाक्षरी केली आहे.
या पोथीचे सावित्रीबाईंनी मराठीत भाषांतर केल्याची दोन
मोडी लिपीतील पाने उपलब्ध आहेत. त्याचप्रमाणे ५ डिसेंबर
१८८७ मध्ये भास्कर नारायण गोडबोले यांनी ग्रहलाघव हा
जोतिष व खगोलशास्त्रावरील महत्त्वपूर्ण ग्रंथाची तिसरी आवृत्ती
प्रसिद्ध केली. या ग्रंथाची एक प्रत त्यांच्या संग्रही होती. त्या
ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावर त्यांनी आपले नाव, दिनांक व पृ. ६७ वर
त्यांनी काढलेली चंद्रग्रहणाची आकृती व मोडी स्वाक्षरी व पृ.
७९ वर त्यांनी काढलेली सूर्यग्रहणाची आकृती, इंग्रजी शब्दप्रयोग
व इंग्रजी सही या दोन्ही आकृत्या सावित्रीबाईंनी पुस्तकातील
गणिताच्या अभ्यासावरून काढल्या आहेत. यावरून त्यांची
या विषयांमधील रूची समजते.

१८५४ मध्ये काव्यफुले हा काव्यसंग्रह सावित्रीबाईंनी
प्रकाशित केला. तो शिळाप्रेसवर छापला असून त्याच्या
मुखपृष्ठावर शंकरपार्वतीचे चित्र आहे. विशेष म्हणजे तो मिशनरी
छापखान्यात छापला आहे. तशी नोंद छापखान्यामध्ये सापडते.
याकाव्यसंग्रहातील बारा कवितांचे त्यांनी मोडी लिप्यंतर देखील
केल्याचे टाचण डॉ.मा.गो.माळी यांना सावित्रीबाईंविषयी

संशोधन करत असताना मिळाले आहे. मोडी हस्ताक्षरात मूळ
स्वरूपामध्ये मिळालेले कागद श्री.कृष्णाजी गोरे, मुंबई यांच्या
संग्रहात होते. बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर सावित्रीबाईंचा हा
काव्यसंग्रह १८९१ मध्ये प्रसिद्ध झाला.

सावित्रीबाईंनी १८९१ मध्ये म.फुलेंच्या निधनानंतर
एक वर्षांनी फुलेंचे चरित्र काव्यरूपाने प्रसिद्ध केले. सावित्री
जोतीबा विरचित अर्थ बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर असे या
काव्यपुस्तकाचे नाव आहे. काव्यसंग्रहाच्या हस्तलिखिताच्या
शेवटच्या पृष्ठावर सावित्रीबाईंनी मोडीत सही केली आहे.
सावित्रीबाईंची भाषणे व गाणी हे छोट्याखानी पुस्तक १८९१
मध्ये प्रकाशित झाले. या पुस्तकाची प्रत ओतूर, ता.जुन्नर
येथील श्री.डुंबरे पाटील यांच्याकडे संग्रहित होती. त्याचप्रमाणे
हे पुस्तक वगळता फुले परिवाराविषयी बरेचसे साहित्य कोंडाजी
भाऊ डुंबरे पाटील यांच्या वारसांकडे आहे. माझा विद्यार्थी
श्री. शाकुराव कोरडे ‘ओतूरचा इतिहास’ याविषयी पीएच.डी.चे
संशोधन करत आहे त्यास ते प्राप्त झाले आहे.

जोतीबा फुले यांची भाषणे मिसिस मिचेल व रेव्ह
मिचेल यांच्या प्रोत्साहनामुळे सावित्रीबाईंनी संकलित करून
ही चार भाषणे २८ डिसेंबर १८५६ रोजी शिळाछापार छापून
घेतल्याची नोंद आहे.

संत साहित्याचा सावित्रीबाईंनी गाढा अभ्यास केलेला
दिसून येतो. समर्थ रामदासांचा पुढील श्लोक त्यांनी कसा
दुरूस्त केला ते पहा-

‘जगी सर्व सुखी असा कोण आहे ?

विचारी मना। तूच शोधोनि पाहे

मना त्वांचि रे पूर्व संचित केले

तया सारिख भोगणे प्राप्त झाले.

या चार ओळींमधील ‘कोण’ ऐवजी ‘एक’, ‘पूर्व’
ऐवजी ‘ज्ञान’ आणि ‘भोगणे’ ऐवजी ‘सौख्य’ हे तीन शब्द
बदल करून मानवी जीवनातील ज्ञान व शिक्षणाचे महत्त्व
त्यांनी प्रतिपादन केले आहे. याव्यतिरिक्त सावित्रीबाईंच्या
ग्रंथसंग्रहामध्ये विठ्ठल अग्निहोत्री लिखित शुक्रबहातरी (१८४९),
विष्णूशास्त्री (अनु.), हिंदुस्थानचा इतिहास (१८८१), बा.मा.
समर्थकृत नीतिशतक (१८८२), नारो गोडबोलेकृत अथसांगरूद्र
प्रारंभ (१८८०), भूगोल पत्रक (मुंबई इलाख्याचे) (१८८९),
शालापत्रक (ऑगस्ट १८६४), अंक ४, सिंहासनवत्तिशी
(१८९२), गोविंदशास्त्री बापट लिखित गद्य रत्नमाला
(१८८८), इसापनीति (१८४९), कृष्णशास्त्री चिपळूणकरकृत

साक्रेतिसाचे चरित्र (१८७३) इत्यादी ग्रंथसंपदा श्री.माळी यांना उपलब्ध झाल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. म.फुले परिवाराचे काम पाहून कै.मामा परमानंद यांनी ३१ जुलै १८९० रोजी बडोदा संस्थानचे सयाजीराव गायकवाड यांना जे पत्र पाठविले त्यातील सावित्रीबाईचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे-

‘आपले सारे जीवन जनतेच्या निःस्वार्थ सेवेसाठी वेचणाऱ्या जोतीबांच्या व त्यांच्या पत्नीच्या निष्काम सेवेची जाणीव ठेऊन त्यांना जीवन वेतन (पेंशन) मिळत जाईल अशी कृपा करून महाराजांनी व्यवस्था करावी. जोतीबापेक्षाही त्यांच्या पत्नीचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच होईल, तिची योग्यता काय सांगावी? आपल्या पतीबरोबर तिने संपूर्ण सहकार्य केले व त्यांच्याबरोबर राहून वाट्यास येईल त्या हालअपेष्टा भोगिल्या. उच्च वर्णियांतील उच्चशिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांतही अशा प्रकारची त्यागी स्त्री आढळून येणे कठीण आहे...’

सावित्रीबाईंचे शिक्षणविषयक विचार शैक्षणिक प्रयोगशीलतेचे आहेत. शिक्षणावर परंपरा परिणाम करते. त्याचे प्रात्यक्षिक त्यांनी केले. एका शाळेत ब्राह्मण शिक्षिका व एका शाळेत त्या स्वतः आणि फातिमा शेख यांनी अध्यापन केले. चाचणीमध्ये ब्राह्मण शिक्षिकेच्या शाळेतील विद्यार्थी सरस भरले. आनंदी शिक्षणासाठी साध्या कवितांचा वापर करावा. उदा., स्वागत गीतं, श्रेष्ठ धन, बाळास उपदेश, इंग्रजी शिका, शिक्षणासाठी जागे व्हा या सर्व कविता लहान मुलांच्या मनावर संस्कार घडविणाऱ्या आहेत. याठिकाणी एक बाब विशेषत्वाने नमूद करावी लागेल की, सावित्रीबाईंनी महाराणी ताराबाई यांच्याविषयी ‘राणी छत्रपती ताराबाई’ ही कविता लिहिली आहे. इतिहासामध्ये ताराबाईंना महाराणी संबोधतात. सावित्रीबाईंनी त्यांना महाराणी न म्हणता त्यांना पुरुषवाचक ‘छत्रपती’ असे संबोधले आहे. असे संबोधणाऱ्या त्या एकमेव आहेत. म्हणजेच सावित्रीबाईंनी ताराबाईंच्या कार्याची तुलना छत्रपती पदाच्या कार्याशी केली आहे.

सावित्रीबाईंच्या कार्याची सुरुवात वयाच्या १६ व १७ व्या वर्षी झाली. मानवी आयुष्यात हे वय ध्येयवेडे असते. कोणतेही ध्येय गाठताना ते पराक्रमाची तमा बाळगत नाहीत. याच वयात सावित्रीबाईंनी एका शैक्षणिक युगप्रवर्तक युगाचा प्रारंभ केला. मोरो विठ्ठल वाळवेकर हे गृहिणी नावाचे मासिक प्रकाशित करत. त्यात सावित्रीबाईंविषयीचा ‘स्त्री शिक्षण आणि स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा’ असा लेख आहे. जिज्ञासूंनी तो मुळापासून वाचावा. त्यांच्या कार्याचा प्रभाव एवढा टिकला

की, ताराबाई शिंदे याचे स्त्री-पुरुष तुलना हे पुस्तक, तानीबाई बिर्जेनी मराठी दिनबंधू वर्तमानपत्रात केलेले लेखन, पुढे शांताबाई पालेकरांनी १९२९ च्या जागतिक महामंदीमध्येही वर्तमानपत्र चालविण्यासाठी २० तोळे सोने कागद खरेदीसाठी आपल्या पतीच्या स्वाधीन करणे, दादासाहेब झोडगे यांच्या पत्नी फुलवंताबाईंनी सावित्रीबाईंचे चरित्र लिहिणे, शांताबाई बनकर यांनी समाजभूषण कै.सौ. सावित्रीबाई जोतीराव फुले यांचे अल्पचरित्र लिहून प्रकाशित करणे. या सर्व साहित्यकृती केवळ फुले परिवाराच्या प्रबोधन प्रभावाने व पुरोगामी दृष्टिकोणामुळे घडून आल्या आहेत. विष्णूशास्त्री चिपळूणकर आणि केशवसूत यांनी आपल्या साहित्यामध्ये आधुनिकतेची मुल्ये सांगितली. आपणास एक बाब लक्षात घ्यावी लागेल की, या दोघांच्या जन्मापूर्वीच हीच आधुनिकता आणि समाजातील जननिष्ठ जाणिवांचा अविष्कार सावित्रीबाईंच्या साहित्यामध्ये आढळतो. मराठी साहित्यपरंपरेमध्ये केशवसुतांचे एक महत्त्वपूर्ण व आदराचे स्थान आहे. त्यांच्या कवितेमधील ‘नवा शिपाई’ जन्मास येण्यापूर्वी नव्या मनूच्या शिपाईचे काम केव्हाच सावित्रीबाईंनी केले होते. म्हणूनच त्या समाज जनजागृतीच्या जनक होत्या. मनुस्मृती वाचल्यानंतर त्या मनूस उद्देशून लिहितात, ‘... विषम रचति, समाजाती रीति, धूर्ताची ही नीती। अमानवा’ त्या मनूसही परखडपणे सवाल करतात.

पुण्याजवळ मांजरी गावी फुले परिवाराची मोठी शेती होती. त्या वारंवार शेतावर जात. त्यांनी शेतीचे वर्णन ‘ब्रह्मावंती शेती’ असे केले आहे. एवढेच नव्हे तर विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांच्या अगोदर सावित्रीबाईंना इंग्रजी भाषेचे महत्त्व समजले होते. इंग्रजी भाषा शिकण्यापाठीमागचा व्यापक दृष्टिकोण त्या आपल्या कवितेमधून समजावतात. इंग्रजी शिक्षणाने शुद्रांचा उद्धार होतो, समाजातील पशुत्व घालवून मनुष्यत्वाचा अंगिकार इंग्रजी करते. एवढेच नव्हे तर समाजातील जातिभेद घालविण्याचे महत्त्वाचे कार्य इंग्रजी भाषा करते. म्हणून ती आपण शिकलेच पाहिजे. म.फुले छत्रपती शिवाजी महाराजांना ‘रयतवाडी कुळभूषण’ संबोधतात, तर सावित्रीबाई ‘छत्रपती शिवाजी’ या कवितेत ‘अतिशूद्रांचा प्रभू’ असा गौरव करतात. त्यांनी लिहिलेली ‘संसाराची वाट’ ही कविता गौतम बुद्धांचा सुखाचा मार्ग दाखवून जाते. सारांश, लोकपरंपरांचा अभ्यास व जन्मजात प्रतिभासंपन्नता असणाऱ्या सावित्रीबाईंचा वारसा आपण केवळ जपून न ठेवता तो वाढवला पाहिजे. अगदी विसाव्या शतकातही समाज फुले परिवाराच्या कार्याकडे कसा पाहत होता त्याचे

उदा. म.फुले जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने पुणे महानगरपालिकेत कै.जेधे यांनी महात्मा फुले यांचा पुतळा उभा करण्याचा प्रस्ताव मांडला आणि त्यास आपल्या परंपरेस जागून सनातनी मंडळींनी एकजात विरोध करून तो प्रस्ताव फेटाळून लावला. हे विसाव्या शतकात घडले. तर एकोणिसाव्या शतकात फुलेना किती त्रास झाला असेल याची कल्पना आज करवत नाही. एकंदरीतच काय साहित्य परंपरेनेही फुले व सावित्रीस उपेक्षित ठेवले. मात्र प्रवाहाच्या विरुद्ध जाऊन स्वतःचे एक नूतन विचारधारा कृतिशील विचारवंत बनून फुले परिवाराने आपली ओळख तयार केली. डॉ.राजा दीक्षित यांच्या शब्दांत सांगायचे तर 'म.फुले हे प्रतिसंस्कृतीचे निर्माते व सेंद्रिय बुद्धिमंत होते. हे सर्व घडण्यामागे सावित्रीबाई या खऱ्या कृतिशील विचारवंत होत्या.'

संदर्भ व तळटिपा

१. अरूण टिकेकर, देणेणे समाज-पुरूषांचे,, (प्रस्तावना खंड), पुणे, २०१०, पृ.६६.
२. मा. गो. माळी (संपा.), सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय, मुंबई, १९८८, संपादकीय, पृ. तेरा-चौदा. (हा निबंध लिहिताना प्रस्तुत ग्रंथाचा मूळसाधन म्हणून वापर केला आहे. या ग्रंथात सावित्रीबाई फुले यांनी लिहिलेल्या कवितांचे संकलन असल्याने प्रस्तुत निबंधात आलेल्या कविता या सर्व या पुस्तकातून घेतल्या आहेत.)
३. राम कांडगे, क्रांतिज्योतेती सावित्रीबाई फुले,, चाकण, २०१४, पृ.५४.
४. मा.गो.माळी (संपा.), पूर्वोक्त, संपादकीय, पृ.सतरा.
५. किता, संपादकीय, पृ.पंचवीस.

जगन्नाथ शंकरशेठ यांचे स्वातंत्र्यपूर्व महाराष्ट्रातील शैक्षणिक योगदान

प्रा. मराळ ए.एम.

शारदाबाई पवार महिला महाविद्यालय,
शारदानगर, बारामती, जि. पुणे

प्रस्तावना:-

१९ व्या शतकात भारतात प्रबोधनाची सुरुवात झाली त्यामागे प्रमुख दोन तत्वे होती. त्यापैकी एक म्हणजे ब्रिटीशांचे भारतातील इंग्रजीशिक्षणविषयक धोरण व दुसरे म्हणजे पाश्चात्य शिक्षण प्राप्त भारतीय विद्वान. भारतात शैक्षणिक विकास केल्याखेरीज सुधारणा घडणार नाहीत असे समजून मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक सुधारणांचा अवलंब करण्यास सुरुवात झाली. त्यातूनच शिक्षणाच्या सामाजिक प्रसाराला सुरुवात झाली. त्याच काळात ख्रिश्चन मिशनरींनी शिक्षण प्रसाराच्या नावाखाली धर्मप्रसारालाच प्रमाण मानले होते. त्यामुळे धार्मिक व सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याची चळवळ महाराष्ट्रात निर्माण झाली. समाजसुधारणेत शिक्षण ही महत्वपूर्ण बाब मानून शिक्षण प्रसारावर सर्वच समाजसुधारकांनी भर दिल्याचे दिसते. कारण शिक्षण विकासाच्या संघर्षातून पुढे त्यांना समाजपरिवर्तन घडवायचे होते. भारतीय प्रबोधनाचे जनक मानले जाणाऱ्या राजाराममोहन रॉय यांच्या प्रभावाने संपूर्ण भारतात इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसाराचा पुरस्कार करणारे नेतृत्व प्रत्येक प्रांतात उभा राहिले. महाराष्ट्रही त्याला अपवाद राहिला नाही. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून मोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्रातही शिक्षण प्रसारासाठी संघर्ष केला गेला. यापूर्वी महाराष्ट्रातील शिक्षण व्यवस्था ही पारंपारिक पद्धतीची होती त्यामध्ये पंतोजींच्या शाळा, मिशनरी शाळा, बाळबोध इ. शिक्षण पद्धतीचा अवलंब केला जात असे. १९ व्या शतका आरंभी महाराष्ट्रात पेशवाईच्या अस्तानंतर मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर म्हणून काम करणारा एल्फिस्टन हा व्यावहारिकतेबरोबरच आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कर्ता होता. परंतु शिक्षण ही

मुठभर लोकांची मिरासदारी होती. या काळामध्ये जगन्नाथ शंकरशेठ, महात्मा फुले, राजर्षि शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अनुताई वाघ, डॉ. पंजाबराव देशमुख, कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे, बापुजी साळुंके, गुरुवर्य बाबुराव जगताप यांनी स्वातंत्र्यपूर्व महाराष्ट्रात शिक्षण प्रसार करण्यात योगदान दिले. काहींच्या शिक्षण संस्था आजही मोठा नावलौकिक मिळवून आहेत. त्या व्यवस्थेमुळे महाराष्ट्रात पाश्चात्य शिक्षण व राष्ट्रीय शिक्षणातील नवनवे प्रयोग, राष्ट्रीय शाळा-महाविद्यालयांची स्थापना मोठ्या प्रमाणात झाल्या.

१८ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील शैक्षणिक पार्श्वभूमी:-

पेशवेकालीन महाराष्ट्रात धार्मिक शिक्षण देणाऱ्या महाराष्ट्रात संस्था होत्या. नाशिक, पैठण, सांगली, मिरज, भोर, फलटण, त्रिंबकेश्वर, सातारा, वाई, पुणे इ. ठिकाणी शिक्षण संस्था होत्या. परंतु या शिक्षणाचा व्यवहारिकतेशी जास्त संबंध येत नव्हता. याकाळात व्यावसायिक शिक्षणही दिले जात होते. परंतु ते जातीनिष्ठ व आनुवांशिक होते. शिक्षण ही शासकांची जबाबदारी नसून स्त्री शिक्षणाकडे तर पूर्णपणे डोळेझाक करण्यात आली होती. उच्च घराण्यातील हिंदू व मुस्लीम पुरुषांशिवाय स्त्रीयांही शिक्षण घेवू शकत होत्या. सर्वसामान्य जनता मात्र शिक्षणापासून वंचित होती. तरीही जी शिक्षणप्रणाली महाराष्ट्रात चालू होती त्यामध्ये मोडीलिपी, बाळबोध लेखन व वाचन, आकडेमोड, धार्मिक शिक्षण, लष्करी शिक्षण इत्यादींचा समावेश होता. शिक्षण पंतोजींच्या शाळा चावडी, देऊळ इ. ठिकाणी दिले जात असे.

१९ व्या शतकारंभातील ब्रिटीशांचे महाराष्ट्रातील शिक्षणविषयक धोरण:-

भारतात इंग्रजांनी इंग्रजीशिक्षणाची सुरुवात प्रथमतः बंगालमध्ये केली व त्यानंतरचा प्रांत म्हणजे महाराष्ट्र होय. परिणामी महाराष्ट्रात शिक्षणतज्ञांची अखंड मालिकाच निर्माण झाली. २ १९ व्या शतकातील थोर पुरुषांच्या कर्तबगारीतून नवशिक्षणविषयक विचार महाराष्ट्राला दिले गेले. १८ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील शिक्षण म्हणजे पारंपारिकता, इच्छाशक्तीवरती आधारीत असून शिक्षणात लष्करी, व्यवहारिक व धार्मिक शिक्षणाचा समावेश होता. शाळांचे स्वरूप प्राथमिक असून पाठ्यपुस्तक हा प्रकार अस्तित्वात नव्हता. ३ १८१८ नंतर यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल घडून आला. इंग्रजांनी भारतात कंपनी राजवटी काळात १८१३ चा

चार्टर अॅक्ट मंजूर करून त्यामध्ये भारतातील शिक्षणासाठी दरवर्षी १ लाख रुपये खर्च करण्याची तयारी दाखविली. ब्रिटीश पार्लमेंटने कंपनीला घातलेल्या या अटीवर शिक्षणाकडे लक्ष देण्यात आले. परंतु तत्कालिन महाराष्ट्रातील मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर याने याकडे लक्ष न देता जी शैक्षणिक पाहणी केली त्यानुसार त्याला स्थानिक जुन्या गावठी शाळा व मिशनऱ्यांचे फुटकळ शैक्षणिक प्रयत्न दृष्टीस आले. म्हणून त्याने शिक्षणाबाबत पुढील धोरणे स्विकारली.

१) प्रचलित पद्धतीतील शिक्षण संस्थांना आर्थिक मदत करण्याचे ठरविले. २) पात्र शिक्षणामार्फत शिक्षणाचा दर्जा सुधारून खेड्यात शाळांची संख्या वाढविली. ३) मुंबईत नॉर्मलस्कूल स्थापन केले. ४)शाळांवर देखरेखीची जबाबदारी त्या-त्या शिक्षणाधिकाऱ्याकडे सोपविण्याचे ठरले. ५) दुसरी भाषा म्हणून इंग्रजीला प्राधान्य देण्याचे ठरले. ६) नैतिक व भौतिकशास्त्रातील पुस्तकांची इंग्रजी भाषांतरे करावीत. लोकांना मराठी व गुजराती भाषेत शिक्षण देत असतानाच पुणे येथे त्याने १८२१ मध्ये 'हिंदू कॉलेज' स्थापन केले. त्या कॉलेजमध्ये शास्त्र, वेद, न्याय, तर्कशास्त्र, कायदा, ज्योतिष्य, गणित, वेदांत, आयुर्वेद इ. विषय शिक्षणासाठी ठरविण्यात आले. या संस्थेबाबत बोर्ड ऑफ डायरेक्टर नाराज होते. म्हणून मुंबई कॉलेजची परवानगी पुढील काळात एल्फिन्स्टनला मिळू शकली नाही. याकाळात भारतातील शिक्षण प्रसाराबद्दल कंपनीमध्ये प्रामुख्याने तीन विचार प्रवाह दडलेले होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने १) संस्कृत व अरबीतून पाश्चिमात्य विद्येचा प्रसार करावा. २) भारतिय भाषेतून पाश्चिमात्य ज्ञान भारतीयांना द्यावे. ३) चार्ल्स ग्रँट मते सर्व शिक्षण इंग्रजी भाषेतून भारतीयांना द्यावे. ५ याकाळात मनो व एल्फिन्स्टन यांचे विचार मुंबईतील विद्वानांनी उचलून धरले. याच माध्यमातून पुढे 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीची' स्थापना इ.स. १८१५ मध्ये करण्यात आली. ही संस्था मुळतः गरीब युरोपियनांच्या मुलांसाठी कार्यरत असल्याने पुढील काळात हिंदी लोकांबाबत शिक्षणासाठी नविन निर्णय घेण्यात आले. परंतु महाराष्ट्रातील आधुनिक शिक्षणाची मुहूर्तमेढ याच संस्थेच्या स्थापनेपासून सुरु झाली. ६ पुढील काही काळातच जगन्नाथ शंकरशेठ या व्यक्तीचा प्रत्यक्ष इंग्रजांशी संपर्क यावयास सुरुवात झाली. त्यांनी इंग्रजांशी हातमिळवणी करून महाराष्ट्रातील शिक्षणप्रसारासाठी मोठ्या प्रमाणात पुढील काळात प्रयत्न केले. त्यांच्या कार्याची ओळख करून घेणे इष्ट ठरेल.

**जगन्नाथ शंकरशेठ यांचा परिचय
(इ.स. १८०३ ते १८६५):-**

जगन्नाथ शंकरशेठ उर्फ नाना यांचा जन्म १० फेब्रुवारी १८०३ रोजी ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड या गावी झाला. मुरकुटे हे त्यांचे उपनाम होते. हे घराणे मुंबई येथे स्थायिक झाले. त्याचे वडिल वाकलशेठ यांचा मृत्यू १८२२ साली मुंबईत झाला आणि त्यांच्या संपूर्ण उद्योगधंद्याची जबाबदारी नानांवर येवून पडली. त्यांचे घराणे गर्भश्रीमंत व्यापारी होते. त्यांच्या पंजोबांच्या पूर्वेपिढीपासून काठेवाडातील पोरबंदरापासून मोती व जडजवाहिऱ्यांचा व्यापार करित होते. नानांच्या वडिलांपासून चालणारा पिढीजात व्यापार पुढेही चालूच राहिला. याच काळात महाराष्ट्रातील उगवत्या इंग्रज सत्तेशी नानांनी पुढे ४३ वर्षे असामान्य सहकार्य केले. त्यांचे हे सहकार्य मुंबई इलाख्याच्या इतिहासात चमकले. नाना शंकरशेठ १८ वर्षांचे असतानाच मुंबईचा पहिला गर्व्हनर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन महाराष्ट्राच्या शिक्षणाबाबत नानांचा सल्लाच नाहीतर आर्थिक मदतीसाठीही मागणी करत असे. नाना त्यांना सहकार्य करत. यावरून जगन्नाथ शंकरशेठ यांचा शिक्षणविषयक दृष्टीकोन समोर येतो. मुंबईच्या सार्वजनिक जीवनात जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी कर्तबगारीने सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक बदल घडवून आणला. आपले आर्थिक पाठबळ वापरून इंग्रजांना देखील मदत करून शिक्षण संस्था स्थापनेस योगदान दिले.

जगन्नाथ शंकरशेठ यांचे शिक्षण विषयक योगदान:-

महाराष्ट्रातील शिक्षणव्यवस्था त्याकाळात खऱ्या अर्थाने ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या हातात होती. त्यांनी येथे शिक्षणसंस्था उघडल्या होत्या. त्यापैकी बऱ्याच शिक्षणसंस्थांचे धुरिणत्व नानांकडे होते. त्यातील काही प्रमुख शिक्षणसंस्था पुढीलप्रमाणे होत्या. १) बॉम्बे नेटीव्ह स्कूल बुक अँड स्कूल सोसायटी २) बॉम्बे नेटीव्ह एज्युकेशन सोसायटी ३) बोर्ड ऑफ एज्युकेशन स्टुडेंट लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी ४) जगन्नाथ शंकरशेठ मुलींची शाळा. ८ मुलींच्या शिक्षणाबाबतचा संपूर्ण गैरसमज समाजातील लोकांमध्ये होता तो दूर करून मुलींना कलाविषयक शिक्षण मिळण्यासाठी त्यांनी जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट हे महाविद्यालय निर्माण केले. नाना शंकरशेठ यांना संस्कृतची विशेष आवड होती. त्यासाठी त्यांनी शिष्यवृत्ती ठेवली होती. मॅट्रीक परीक्षेत संस्कृत विषयात प्रथम व द्वितीय येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पुढील शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती मिळत असे. या शिष्यवृत्ती मुळे महाराष्ट्रात संस्कृत

भाषेच्या अभ्यासाला खूप प्रोत्साहन मिळाले. भारतात शिक्षण देत असताना भाषा माध्यम म्हणून एल्फिन्स्टनने संस्कृत भाषेचा खूप आग्रह धरला होता आणि माल्कम याचा सुद्धा तोच हट्ट होता. त्यांच्या मते, “ऐतदेशीयांच्या भाषेच्या माध्यमातून ज्ञानदान केले गेले तर ते सर्वसामान्य वा उपयुक्त हेतू साध्य होईल.” संस्कृत महाविद्यालयासाठी एल्फिन्स्टनने पाठशाळा सुरु केली. त्याबाबत नानांनी त्यांना मदत केली. एल्फिन्स्टन जाहिरनामा काढून म्हणतो, “कंपनी सरकारसची मर्जी आहे की, या मुलखात ब्राह्मण लोक बहुत आहेत. विद्या पढून पंडित व्हावे म्हणून ऐशास शहर पुणे येथे विश्रामबागेच्या पाठशाळेस नेमून विद्या पढविण्यास शास्त्री, वैदिक वगैरेस नेमले आहे.” यावरून नाना शंकरशेठ यांनी संस्कृत शिक्षणासाठी जी शिष्यवृत्ती दिली त्याचे महत्व लक्षात येते. मुली शिकल्यातर त्यांचे पती मृत्यूमुखी पडतील म्हणजेच स्त्रीयांचे शिक्षण हिंदूना अधर्म वाटे. तरीही नानांनी स्त्री शिक्षणासाठी इ.स. १८४८ मध्ये हायस्कूल काढले. १३ एल्फिन्स्टन यांच्या मदतीने नानांनी इ.स. १८२२ मध्ये दि बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी स्थापन केली. या सोसायटीच्या स्थापनेसाठी जगन्नाथ शंकरशेठ यांना बाळशास्त्री जांभेकर व सदाशिवराव छत्रे यांनीही मदत केली होती. या संस्थेचे रूपांतर पुढे इ.स. १८२७ मध्ये ‘नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी’ मध्ये झाले. १८२७ मध्ये एल्फिन्स्टन हायस्कूलची स्थापना झाली. पुढे इ.स. १८४० मध्ये बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची स्थापना झाली. इ.स. १८५५ साली याच संस्थेला डायरेक्टर ऑफ इन्स्ट्रक्शन असे नाव देण्यात आले. अशापद्धतीने मुंबई प्रांतातील शिक्षण प्रसाराला एल्फिन्स्टनला नाना शंकरशेठ यांनी अतोनात सहकार्य केले. मुंबईमध्ये पुढे १८३२ मध्ये इंजिनिअरींग कॉलेज सुरु करण्यात आले. हे कॉलेज सुरु करतानाही नानांनी इंग्रजांना सहकार्य केले. मुंबई इलाख्यात स्थापना झालेल्या बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे सदस्यत्व नानांना देण्यात आले. नानांनी आपल्या अधिकाराचा व संपत्तीचा वापर शिक्षणप्रसारासाठी व समाजउन्नतीसाठी मोठ्या प्रमाणात केला. बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीने इ.स. १८४० पर्यंत मोठ्या प्रमाणावर जे कार्य केले त्यामध्ये मुंबई, ठाणे, पनवेल, पुणे येथे इंग्रजी माध्यमातून शाळा चालविल्या जात होत्या. तत्कालिन जिल्हा प्राथमिक शाळांमधून मातृभाषेतून शास्त्रे व भाषांचा अभ्यासक्रमाबरोबरच लिहणे, वाचणे, अंकगणित, भूगोल, ज्योतिष, बीजगणित, त्रिमिती, इंग्लंडचा व भारताचा इतिहास याविषयांचा समावेश होता. मुंबई

इलाख्यासंबंधीत प्राथमिक शाळांची संख्या ११५ होती. मुंबई व पुण्यासारख्या ठिकाणी कॉलेज सुरु करुन मराठी विभाग कॉलेजमध्ये सुरु करण्यात आला होता. याकाळातील शिक्षणाचे विशेष म्हणजे सर्व जातीधर्माच्या विद्यार्थ्यांना कॉलेज प्रवेश मुक्त करण्यात आला होता.

एल्फिन्स्टन याने नानांच्या मदतीने केलेले शिक्षण प्रसाराच्या कार्यामुळे पुढे त्यांच्या स्मरणार्थ इ.स. १८३४ मध्ये मुंबईतील नागरीक व कोर्ट ऑफ डायरेक्टर यांच्या संयुक्त निधी देणगीतून एल्फिन्स्टन कॉलेज उभा करण्यात आले. परंतु ते इ.स. १८३७ मध्ये सुरु झाले. इ.स. १८४० मध्ये स्थापन झालेल्या बोर्ड ऑफ एज्युकेशन मध्ये जे सात कार्यकारिणी सदस्य असत त्यामध्ये इ.स. १८५० ते १८५६ याकाळात जगन्नाथ शंकरशेठ हे सदस्य म्हणून निवडले गेले. मुंबई इलाख्यातील शाळांची स्थिती पाहून त्यांचा अहवाल वरीष्ठांना कळविण्यात येत असे. महाराष्ट्रातील मुंबई प्रांतातील शिक्षण व्यवस्थेत नानांचा सहभाग प्राथमिक स्तरापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत नेहमीच असायचा. मुंबई विद्यापीठ स्थापनेपर्यंत ते शिक्षणप्रसारासाठी कार्यरत राहिले. त्यांच्या या शिक्षणकार्यामुळे अब्बल इंग्रजी आमदानीत पाश्चात्य शिक्षण घेणाऱ्या तरुणांची पिढी उदयास आली. महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेत त्यांचे श्रेय खूप मोठे आहे. भारतीय समाजात विद्या प्रसारासाठी दादाभाई नौरोजी, डॉ. भाऊ दाजी लाड, विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी इ.स. १८४५ मध्ये मुंबईत स्टुडेंट लिटररी सोसायटीची स्थापना केली. जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी या संस्थेला सर्वतोपरी मदत केली. तसेच एल्फिन्स्टन कॉलेजबरोबरच मुंबई इलाख्याचा दुसरा गव्हर्नर सर रॉबर्ट ग्रँट यांच्या स्मरणार्थ मुंबईत ग्रँट मेडिकल कॉलेज उभारण्यात नानांनी पुढाकार घेतला होता. त्यांच्या शिक्षण क्षेत्रातील कार्याचा गौरव करताना दादाभाई नौरोजी असे म्हणतात की, “जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी या ठिकाणी शिक्षणाचे बीजारोपण करुन आणि त्यांच्या निकोप वाढीसाठी कष्ट घेवून आम्हां भारतीयोंवर मोठे उपकार करुन ठेवले आहेत.”

मुंबई इलाख्यात बोर्ड ऑफ एज्युकेशनने खूप चांगले कार्य केले. शाळांची स्थापना, रचना, मान्यता, अभ्यासक्रम, फी माफी वा सवलत, शाळा तपासण्या, देशी भाषांना उत्तेजन, क्रमीक पुस्तके मराठी व गुजराती भाषेमधून तयार करणे इ. कामे बोर्डामार्फत करण्यात आली. या बोर्डावर जगन्नाथ शंकरशेठ व कॅप्टन कॅन्डी यांनी खूप प्रभावी कामगिरी केली

होती. अशा पद्धतीने ब्रिटीश शासनाच्या शैक्षणिक धोरणाला गतीमान करण्यासाठी जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी मोलाची मदत केली. त्यांना शिक्षण संस्थांचा विस्तार करता आला. शिक्षणामुळे महाराष्ट्राचा चेहरामोहरा बदलून गेला. इ.स. १८३७ पासून त्यांनी स्त्रीशिक्षणाच्या चळवळीला सुरुवात गेली. पाश्चात्य शिक्षणाचा स्त्रीयांवर प्रभाव पडून स्त्रीयांचे जीवन स्वाभिमानी बनले. त्यासाठी स्त्रीला प्रतिष्ठित जीवन लाभले पाहिजे हा थोर विचार तत्कालिन समाजात खूप थैमान घालणारा होता. त्यासाठी शिक्षणाशिवाय स्त्रीमुक्ती चळवळ उभी राहणार नाही या हेतूने त्यांनी इ.स. १८४८ मध्ये स्वतःच्या वाड्यात मुर्लीसाठी शाळा काढली. महाविद्यालयातील शिक्षणाची निश्चित कल्पना असणाऱ्या नानांनी त्या दृष्टीनेच प्राध्यापक वर्ग निवडला होता. ज्यामध्ये बाळशास्त्री जांभेकरांचाही समावेश होता.

जगन्नाथ शंकरशेठ यांचे इतर क्षेत्रातील कार्य व त्यांचे मुल्यमापन:-

महाराष्ट्रात पेशवाई अस्तानंतर इंग्रजी राजवटीकाळात शिक्षणाबरोबरच नानांना सामाजिक व सांस्कृतिक अस्मिता नष्ट होते की काय अशी भीती निर्माण झाली होती. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीसाठी आचारधर्म, विचारधर्म, संस्कृतीधर्म शिकविणारा तो महापुरुषच होता. अब्बल इंग्रजी आमदनीतील सार्वजनिक कार्यकर्ते म्हणून त्यांनी शिक्षणविषयक क्षेत्रात महत्वपूर्ण कार्य केले. मुंबई प्रांतातील व्यापार, दळणवळण क्षेत्रातील सुधारणांकडे लक्ष दिले. इ.स. १८५३ मध्ये धावलेल्या पहिल्या रेल्वे गाडीचे ते पहिले प्रवासी होते. त्याशिवाय अँग्रो हॉर्टीकल्चरल सोसायटी ऑफ वेस्टर्न इंडिया, जिऑग्राफीकल सोसायटी स्थापनेत पुढाकार, १८४५ मध्ये स्थापन झालेल्या बॉम्बे स्टीम नेव्हीगेशन मध्ये सहभाग, बँक ऑफ वेस्टर्न इंडियाचे प्रवर्तक व डायरेक्टर नाना होते. औद्योगिकीकरणाच्या विकासात त्यांचे योगदान होते. त्यामुळे ‘आधुनिक मुंबईचे शिल्पकार’ व ‘मुंबईचा अनभिषिक्त सम्राट’ म्हणून आचार्य अत्रे यांनी त्यांचा जो गौरव केला तो उचितच आहे. त्यापाठीमागे नानांची विज्ञाननिष्ठा, मानवता, नवे आदर्श इ. तत्वे होती. त्यांनी स्थापन केलेली इ.स. १८५२ मधील ‘बॉम्बे असोशिएशन’ ही संस्था महाराष्ट्रातील राजकीय स्वरूप धारण करणारी व सनदशीर राजकारणाचा पाया घालणारी संस्था म्हणून पुढे विकसीत झाली. इ.स. १८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाल्यावर नाना यांची फेलो म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. सर्वांगिण सुधारणांचे बीजारोपण

करणारे आधुनिक महाराष्ट्रातील पहिले लोकाग्रणी अशा शब्दांत त्यांचा गौरव केला जातो. सतीबंदीच्या अर्जावर राजाराममोहन रॉय नंतर सही करणारी महाराष्ट्रातील नाना शंकरशेठ ही पहिली व्यक्ती होती. २० इ.स. १८३७ मधील भिवंडीच्या सार्वत्रिक दंगलीत नानांनी हिंदूंना न्याय मिळवून दिला. गव्हर्नरची भेट घेवून दोषींना कडक शिक्षा ठोठावल्या. यावरून त्यांना 'जस्टीस ऑफ द पीस' हा बहुमान प्राप्त झाला होता. तो त्यांच्या असामान्य कर्तृत्वाचा पुरावाच म्हटले पाहिजे.

संदर्भ:-

१. प्रा. राऊत गणेश, प्रा. राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (१८१८-१९६०), डायमंड प्रकाशन पुणे, पृ. ११८
२. सरदेसाई बी.एन., आधुनिक महाराष्ट्र (१८१८-१९६०), फडके प्रकाशन कोल्हापूर, दुसरी आवृत्ती, ऑगस्ट २०००, पृ. १५९
३. उपरोक्त पृ. १६०
४. उपरोक्त पृ. १६२
५. उपरोक्त पृ. १६१
६. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, के.सागर प्रकाशन पुणे, पृ. २२
७. डॉ. तावरे स्नेहल, डॉ. शेळके भास्कर, विचारधारा, लीलावती प्रकाशन अहमदनगर, पृ. २७
८. भारतीय संस्कृती कोश, संपा. महादेवशास्त्री जोशी, खंड ३, पृ. ५३१
९. उपरोक्त पृ. ५३१
१०. उपरोक्त पृ. ५३२
११. डॉ. मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, के.एस. पब्लि. पुणे, पृ. २७८
१२. उपरोक्त पृ. २८२
१३. उपरोक्त पृ. ३३०
१४. सरदेसाई बी.एन., पूर्वोक्त पृ. १६२
१५. उपरोक्त पृ. १६५
१६. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, साहित्यिक, थोर भारतीय विचारवंत अन्य महानिय व्यक्ती, के. सागर प्रकाशन पुणे, पृ २४
१७. प्रा. राऊत गणेश, प्रा. राऊत ज्योती, पूर्वोक्त पृ १२०
१८. चाणक्य मंडल परिवार प्रकाशन पुणे, आवृ ४थी, जुलै २०१०
१९. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, साहित्यिक, थोर भारतीय विचारवंत अन्य महानिय व्यक्ती, के. सागर प्रकाशन पुणे, पृ २६
२०. डॉ. मोरे दिनेश, पूर्वोक्त पृ ३३०
२१. उपरोक्त पृ. ३३०

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा

प्रा. मेघा बाळकृष्ण पाटोळे

वाणिज्य विभाग

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,

अनंतराव पवार महाविद्यालय, पिरंगुट, मुळशी, पुणे.

प्रस्तावना:-

जेव्हा जेव्हा सामाजिक अधःपतनास सुरुवात होते, अनीति, अधर्माचे प्राबल्य वाढते, संवेदनशीलता बोथट होऊन कुप्रथांचे रूढीकरण होते, तेव्हा तेव्हा समाजाच्या उत्थनासाठी कोणीतरी महात्मा पुढे येत असतो. सुरक्षित चौकटीतले संकुचित जीवन नाकारून समाजाचा विरोध, शिव्या-शाप सहन करित जाणीवपूर्वक अंगीकारलेला वसा निर्भयपणे पुढे नेत असतो.

“जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणे जो आपुले
तोची साधु ओळखावा देव तेथेची जाणावा!”

‘दुःखितांचे दुःख पाहुन ज्याचे हृदय पिळवटून
निघते तोच खरा महात्मा!’

या जगतगुरू तूकोबारायांच्या आदर्श वचनांनी जगण्याचा प्रेरक मंत्र घेऊन; शुद्रादिशुद्र पददलितांच्या दुःखाने व्यथित होऊन एक महात्मा उदयाला आला तो महात्मा म्हणजे क्रांतिबा ज्योतिबा फुले.

उद्देश:-

महात्मा फुले यांनी समाजासाठी केलेल्या शैक्षणिक संघर्षाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

सदर संशोधन पेपर करिता दुय्यम साधनाचा अभ्यास केला आहे.

अल्पपरिचय:

दलितांचे दीपस्तंभ व भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ज्योतिबांना

आपले गुरू मानले. बुद्ध, कबिरांच्या बरोबरीने ज्योतिबांना आपले आराध्य मानले. क्रांतिकारकांचे मुकुटमणी स्वातंत्र्यवीर सावकरांनी 'अधुनिक भारताचे पहिले समाज क्रांतीकारक' त्यांचे स्तवन गायले. श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी हिंदुस्थान बुकर ही वॉशिंग्टन म्हणून त्यांचा यथार्थ गौरव केला. तर राजश्री शाहू महाराजांनी ज्योतिबांची तुलना 'द ग्रेट ल्यूथरशी' केली. गांधीजींनी 'खरा महात्मा म्हणून ज्योतिबांची सार्थकता अधोरेखित केली.

सामाजिक कार्य:

आज भारतातील स्त्रीया सर्वच क्षेत्रात पुरूषांच्या बरोबरीने आघाडीवर किंवा कांकणभर पुढे जाऊन उत्तुंग भरारी घेताना दिसतात. याचे संपूर्ण श्रेय महात्मा ज्योतीबा फुले यांना जाते. महात्मा फुले हे आपल्या काळाच्या शेकडो वर्ष पुढेच पाहतात. यासाठीच इतिहास त्यांची अलौकिक महापुरूष म्हणून नोंद घेत आहे. फुलेंनी भारताला आधुनिक चेहरा दिला. हजारो वर्षांच्या सामाजिक गुलामगिरीत खिचपत पडलेल्या व जनावरापेक्षाही नीच जीवन जगणाऱ्या मानवसमूहाला दास्यातून मुक्त करित त्यांना 'सार्वजनिक सत्यधर्माचा' प्रत्यय आणून दिला. स्त्री-शिक्षणचा भारतातील पहिला जागर सुरू केला. शेतकरी, कामगारांच्या कुटुंबांची आबाळ थांबवून त्यांना जगण्याची दिशा दिली. भटशाही, नोकरशाही व सावकारशाही मुक्त भारताचा संकल्प बांधला. शिक्षणाची गंगा गोर-गरिबांच्या दारापर्यंत नेली. सर्वच प्रकारची गुलामगिरी नाकारत समतेचा मूलगामी मंत्र या भारताला दिला. स्त्री-शूद्रांच्या उन्नतीचा, उद्धार कार्याचा प्रारंभ ज्योतीरावांनी केला. त्यातूनच पुढे भारतीय समाजक्रांतीला प्रारंभ झाला.

शैक्षणिक कार्य:

शतकानुशतके स्त्री-शूद्रांना विद्येपासून दूर ठेवणाऱ्या प्रवृत्ती व प्रथेचा विध्वंस करून स्त्रीयांच्या, अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचा वसा ज्योतिबांनी घेतला. जिच्या हाती पाळण्याची दोरी। ती जगाते उध्दारी।। या तत्वाने ३ ऑगस्ट १८४८ साली मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू करून स्त्री शिक्षणाचा प्रारंभ केला. ही सामाजिक क्रांतीला जन्म देणारी घटना होय. अस्पृश्यांची सावलीही नाकारणाऱ्या त्या काळात उच्चवर्णीयांचा शिक्षण हक्क

शूद्रांकडे वळते करण्याचे धाडस दाखविल्यामुळे ज्योतिबांवर बहिष्कार टाकण्यात आला. सावित्री मातेसह ज्योतिबांनी घर सोडले. पण ज्ञान-दानाचे कार्य अविरोध सुरू ठेवले. शिकविण्यासाठी शिक्षक मिळना म्हणून सावित्रीला साक्षर करून भारतातील पहिली शिक्षिका व पहिली प्रशिक्षित मुख्यध्यापिका बनविले.

“विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली
नीतिविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले

वित्ताविना शुद्र खचले,

एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले.”

शिक्षण न घेतल्यामुळे माणूस किती अधोगतीला जातो. विद्या नसेल तर बुद्धी विकसीत होणार नाही, बुद्धीचा विकास झाला नाही, तर योग्य अयोग्य कळणार नाही, ते न कळल्यामुळे प्रगतीची दिशा सापडणार नाही. व कृतीयुक्त गति नसेल, तर पोट भरणार नाही. आर्थिक उन्नती होणार नाही. त्यामुळे शुद्र खचतिल, खंगतील, दरिद्री होतील, असा मूळाशी जाऊन मांडलेला विचार ज्योतिबांची शैक्षणिक तळमळ दर्शवितो.

संदर्भ सूची:

- 1) Survey- collected works of Mahatma Jyotiba Phule vol. Translated by Prof.P.G.Patil.
- 2) बहुजन नायक— म. ज्योतिबा फुले स्मृति विशेषांक, १९९४
- 3) महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास—लेखक—रामचंद्र पाटील
- 4) धनंजय किर, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय मुंबई—१९८८
- 5) भास्कर लक्ष्मण भोळे—महात्मा ज्योतिराव फुले वारसा आणि वसा—साकेत प्रकाशन—औरंगाबाद
- 6) य.दि.फडके (संपादक)—म. फुले समग्र व प्रकाशन महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई.

महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यपूर्वी काळातील शैक्षणिक संघर्षात समाज सुधारकाचे योगदान

राठोड रनजित गुणाजी
संभाजीराव केंद्रे महा. जळकोट

प्रस्तावना

शिक्षण ही एक व्यापक सज्ञा आहे. विभिन्न शिक्षणतज्ञांनी तात्विक विचारसरणीनुसार शिक्षणाच्या परिभाषा केलेल्या आहे. शैक्षणिक संस्थांचे कितिही महत्व असले तरी केवळ त्याद्वारे होणारे ज्ञान व संस्कार म्हणजे शिक्षण नव्हे मातेच्या उदरात गर्भावस्थेत असल्यापासून संस्काराची प्रक्रिया सुरू होत असल्यामुळे त्या अवस्थेपासून तर मृत्यूशय्येवरील शेवटच्या क्षणासापर्यंत व्यक्तीचे प्रत्यही शिक्षण होतच असते. ती कळत नकळत होणारी पण सातत्यापूर्ण प्रक्रिया होय. झोपेतही मनुष्याच्या स्वासोच्छ्वास चालूच असतो व ते जसे त्याचे जीवंतपणाचे लक्षण आहे. तसेच स्वाभाविकपणे कळत नकळत शिकत राहणे हे शिक्षणाचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. फुंकर घातली की निखारा प्रज्वलित होतो. तसेच शिक्षणाचे कार्य घडून येते. अज्ञानाचे आवरण बाजूला सारले जाते व ज्ञानाचा प्रकाश दशदिशांत फाकू लागतो. महात्मा फुले महर्षी धोंडो केशव कर्वे, कर्मवीर भाऊराव पाटिल अनुताई वाघ विनोबा भावे व सावित्रीबाई फुले अशा कितीतरी विचारवंतांनी शिक्षणक्षेत्रात विचारांचे व कर्तृत्वाचे मोठे योगदान केले आहे संपूर्ण भारतीय विचारवंतांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात जसे कार्य त्याच तोडीचे कार्य महाराष्ट्रातील विचारवंतांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात केले आहे. याचे महत्व आपण जाणून घेतले पाहिजे हे महत्व आम्हाला कळल्यास पाश्चिमात्य शैक्षणिक विचारवंतांची आमच्या भारतीय शिक्षणपध्दतीकरीता उधार उसनवारी करण्याची अंधानुकरण करण्याची मुळीच गरज भासणार नाही. भारतीय समाजपरिवर्तनाच्या क्रांतीची मशाल पेटणारे उद्योन्मुख भारतीय

समाजरचनेच्या नविन स्वरूपाचे चित्र पाहणारे महान दृष्टे, समाज सुधारणेची ज्योत प्रज्वलित करणारे व त्यासाठी असीम त्याग करणारे कर्ते सुधारक धार्मिक आर्थिक व सामाजिक गुलामगिरीचा प्रखर विरोध करणारे विचारवंत स्त्रीशिक्षणाची व सार्वत्रिक शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवणारे प्रथम भारतीय शिक्षणतज्ञ महात्मा ज्योतिराव फुले.

१८२७-१८९० या कालखंडात होऊन गेलेले जोतिराव गोविंदराव फुले म्हणजे बोले तैसा चाले या वचनाचा महाराष्ट्राच्या ज्ञात इतिहासातील एक उत्तम आदर्श होय. महात्मा जोतिबा फुले हे महाराष्ट्रातील थोर सामाजिक क्रांतिकारक होते त्यांनी उच्च जातीच्या श्रेष्ठत्वाविरुद्ध लढा दिला आणि दलित वर्ग, स्त्रीया यांच्या उध्दाराचे कार्य केले.

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य

स्त्री व शुद्रांच्या उन्नतीसाठी फुलेंनी शैक्षणिक क्षेत्रात अथकपणे कार्य केले. स्त्री शुद्रांच्या शिक्षणाचे ते मोठे पुरस्कर्ते होते. त्यांचे शैक्षणिक कार्य पुढीलप्रमाणे

१) स्त्रीशिक्षणास चालना :

पारंपारिक भारतीय समाजात स्त्रीशिक्षणास बंदी होती. मुलींचे विवाह बालवयातच केले जात. मुलींना शाळेत प्रवेश दिला जात नसल्याने त्यांना शिक्षण घेणे शक्य होत नसे त्यामुळे महात्मा फुलेंनी स्त्रीशिक्षणास प्राधान्य दिले. इ. स. १८४८ मध्ये त्यांनी पुणे शहरात मुलीसाठी पहिली शाळा काढली मुलींना शिकविण्यासाठी एकही शिक्षक धाडस करुन पुढे आला नाही. म्हणून महात्मा फुलेंनी आपली पत्नी सावित्रीबाईस घरात प्रशिक्षित केले आणि त्यांना मुलींच्या शाळेत शिकविण्यासाठी नेमके महात्मा फुले व त्यांच्य पत्नीस सनातनी लोकांनी प्रचंड विरोध केला तथापि या दांपत्याने आपले हे आदर्श कार्य चालूच ठेवले.

पितृसत्ताक भारतीय समाजात स्त्रीयांना अनेक अन्याय अत्याचारास तोंड द्यावे लागत असे पुरुषापेक्षा त्यांचे स्थान दुय्यम मानले जाई पारंपारिक भारतीय समाजात त्यांचे दमन व शोषण होत असे महात्मा फुलेंनी बालविवाह व विधवाविवाहबंदी या प्रथांना विरोध केला व विधवांच्या पुनर्विवाहास चालना दिली त्या वेळी विधवा स्त्रीला जर मुल झाले तर त्या मुलाची हत्या केली जाई ही बालहत्या रोखण्यासाठी महात्मा फुलेंनी विधवा व त्यांची मुले यांची काळजी घेण्यासाठी अनाथालय सुरू केले. महात्मा फुले हे केवळ माणसा-माणसांतील समतेचे पुरस्कर्ते नव्हते तर स्त्री-पुरुष समतेचेही पुरस्कर्ते होते स्त्री पुरुषांना समान

हक्क मिळाले पाहिजेत आणि लिंगभेद करणे हे पाप आहे. असे किंवा महत्त्व पटले व त्यांनी मुलींसाठी शाळा स्त्री शिक्षणास चालना देण्याच्या व त्यांचे समाजातील स्थान उंचावण्याचा प्रयत्न केला.

२) कनिष्ठ जातीच्या शिक्षणास चालना

स्त्रीयांप्रमाणेच कनिष्ठ जातीदेखील शिक्षणापासून वंचित होत्या. शिक्षण ही केवळ उच्चजातीची मक्तेदारी होती. ब्राम्हणांनी कनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्यास अपात्र मानले होते. कनिष्ठ जातींना शिक्षण दिल्याशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही. असा फुलेंचा विश्वास होता. म्हणून त्यांनी १८५१ मध्ये अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरू केली त्यांनी फक्त मुलींसाठी तीन तसेच अस्पृश्यांच्या मुलांमुलींसाठी तीन शाळा स्थापन केल्या. कनिष्ठ जातीच्या मुलांसाठी वसतिगृहे सुरू करणे व त्यांना शिष्यवृत्ती मिळवून देण्यास महात्मा फुले हे कारणीभूत ठरते शाळेत दाखल होणा या मुलांकडे ते जातीने लक्ष देत.

३) मोफत व सक्तीचे शिक्षण

प्राथमिक शिक्षण ही बहुजन समाजाची महत्त्वाची गरज असून मुंबई प्रांतात त्याकडे दुर्लक्ष होत होते. याची महात्मा फुलेंना जाणीव होती. ब्रिटिश सरकार हे महसुलातील मोठा हिस्सा हा उच्च जातीच्या शिक्षणावर खर्च करीत असून त्यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण होत आहे या गोष्टिवर महात्मा फुलेंनी टीका केली १८८२ मध्ये त्यांनी हंटर आयोगाकडे सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची विनंती केली अशाप्रकारे बहुजनांच्या शिक्षणाकडे ब्रिटिश सरकारचे लक्ष वेधण्याचे काम फुलेंनी केले.

४) इतर शाळांची स्थापना

महात्मा फुले यांनी प्रौढ शाळा व रात्र शाळा स्थापन केल्या तसेच शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण शाळाही (अध्यापक विद्यालय) स्थापन केली.

५) विशिष्ट अभ्यासक्रम

महात्मा फुले यांनी शाळेत येणा या मुलांचे पर्यावरण त्यांची क्षमता कौटुंबिक पार्श्वभूमी इत्यादी विचारात घेऊन मुलांसाठी वेगळा अभ्यासक्रम तयार केला.

समारोप

स्त्रीया व कनिष्ठ जातीचा दर्जा उंचावण्यासाठी कार्य करणारे महात्मा फुले हे महाराष्ट्रातील थोर समाजसुधारक होते. त्यांच्या सामाजिक धार्मिक व शैक्षणिक कार्याचा समाजावर मोठा प्रभाव पडला महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक कार्य हे नंतरच्या समाजसुधारकांना प्रेरणादायी व मार्गदर्शक ठरेल फुलेंच्या नविन

विचारांनी बुद्धिवादी विचाराचा उदय झाला. कोल्हापूरच्या राजर्षी शाहूमहाराजांनी आपल्या संस्थानात सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. डॉ. आंबेडकरांनी फुलेंना गुरू मानले व सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी शिक्षण प्रसार करण्याचे कार्य सुरू केले. राजर्षी शाहू डॉ. आंबेडकर कर्मवीर भाऊराव पाटील या सर्वांनी फुलेंचे विचार व कार्य यापासूनच प्रेरणा घेतलेली होती.

संदर्भ

- १) आ. ह. साळुंखे, महात्मा फुले आणि शिक्षण (२०१०) लोकवाङ्मय प्रकाशन मुंबई
- २) डॉ. गणेश शेटकर इ., भारतीय शिक्षणाचा इतिहास (२००५) मृण्मयी प्रकाशन औरंगाबाद

पंडिता रमाबाई यांचा शैक्षणिक संघर्ष

प्रा. सौ. सोमवंशी अल्का बाबाराव

समाजशास्त्र, विभाग प्रमुख

संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यापूर्वी भारतीय स्त्रीची स्थिती ही अतिशय दयनीय होती. शिक्षण नाही, कौटुंबिक निर्णयात सक्रियता नाही, राजकारणात नाही, रूढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा यांनी भारतीय स्त्री ग्रासलेली होती. सतीप्रथा, केशवपन, विधवा, पुनर्विवाह बंदी, बहूपत्नित्व, जरठ कुमारी विवाह परित्यक्तता अशा अनेक समस्यांमधून भारतीय स्त्री जात होती. या समस्या सोडण्यासाठी शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही असे अनेक समाजसुधारकांना वाटले 'एक पुरुष शिकला तर तो एकटाच शहाणा होतो परंतु, एक स्त्री शिकली तर तिचे पूर्ण कुटुंब शहाणे होते' असे महात्मा जोतिबा फुलेनी म्हटले आहे. ते फक्त बोलून थांबले नाहीत तर स्वतःच्या पत्निसह त्यांनी स्त्रीशिक्षणाचा वसा घेतला व हा वसा अनेक समाजसुधारकांनी पुढे चलयला. त्यापैकीच एक म्हणजे पंडिता रमाबाई होय.

पंडिता रमाबाई या एक महान स्त्री सुधारक होत्या. स्त्रीचे दुःख त्यांनी जवळून पाहिले होते. त्यांनी स्वतःच्या आयुष्यातही खूप दुःख सोसले होते. अतिशय लहान वयात त्यांच्या वरिल आई-वडिलांचे छत्र हरवले होते. विवाह होण्यापूर्वी एकुलत्या एका भावांचाही आधार गेला. वयाच्या बाविसाव्या वर्षी विवाह झाला. तेविसाव्या वर्षी कन्यारत्न प्राप्त झाले व लगेच चौविसाव्या वर्षी वैधव्य नशीबी आले. एवढे दुःख दाखवून नियतीचे समाधान झाले नाही उतारवयात वृद्धावस्थेत त्यांची एकुलती एक मुलगी मनोरमा जी समाजकार्यात त्यांना नेहमी मदत करत असे तिचे वयाच्या चाळिसाव्या वर्षी निधन झाले. यामुळे रमाबाई एकट्या पडल्या. पूर्ण कोसळल्या व पुढे एक वर्षाच्या आतच त्याचेही निधन झाले. स्वतः अनेक दुःखे सहन करून हिन्दू धर्मातिल

जाचक अटीमुळे ख्रिश्चन धर्म स्विकारून हिन्दू स्त्रियांच्या जिवनात त्यांनी परिवर्तन आणण्याचा प्रयत्न केला. विधवा, परित्यक्त, अपंग, अनाथ, दुष्काळाने त्रस्त झालेल्या स्त्रियांच्या उध्दारासाठी कार्य केले त्यांनी स्वतः संस्कृत भाषा अवगत केली. शिग्रकवीत्व मिळवले. काही संस्कृत पंडिताद्वारे रमाबाईची परिक्षा होवून त्यांना पंडिता व सरस्वती या पदव्या जाहिरपणे देण्यात आल्या. स्वतः शिक्षित असल्यामुळे शिक्षणचे महत्व त्यांना समजल्यामुळे भारतीय स्त्रीला समस्यांच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाचे शस्त्र हाती घेतले. भारतीय स्त्रीला भारतीय व पाश्चिमात्य दृष्टिकोनातून शिक्षण दिले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. आजच्या स्त्रीशिक्षणामध्ये त्यांचे विचार व कार्य आणणे आवश्यक आहे. यासाठीच हा शोधनिबंध हाती घेतला आहे.

उद्देश:

पंडिता रमाबाई यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती: प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीय साधनांचा वापर केलेला आहे.

पंडिता रमाबाई यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य:

रमाबाईचे पूर्ण शिक्षण, वास्तव्य, विवाह बंगाल प्रांतातच झालेला होता. त्यांच्या कार्याच्या बातम्या महाराष्ट्रात येऊ लागल्या त्यामुळे त्या काळातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षणासाठी महाराष्ट्रात त्यांना येण्याची विनंती केली. पतीच्या निधनानंतर रमाबाई पुण्यात वास्वव्यास आल्या त्यावेळी पूणे शहरात प्रार्थना समाज स्थापन झाला होता या समाजातर्फे व्याख्यानाद्वारे स्त्री शिक्षणाचे कार्य केले जात होते. या व्याख्यानासाठीच रमाबाईंना आमंत्रित केले होते. या व्याख्यानामधून त्या सांगत 'ज्या-ज्या पुरुषांना माझ्या व्याख्यानाला यायचे आहे त्यांनी आपल्या घरातील एखादी स्त्री सोबत आणावी अन्यथा लाईनमध्ये बसता येणार नाही.' असे अवाहन त्यांनी केले होते.

पंडिता रमाबाईंनी स्त्री उध्दारासाठी एखादा नवीन समाज स्थापन करण्याचा विचार केला त्यामधूनच त्यांनी एक मे १८८२ मध्ये आर्य महिला समाज स्थापन केला. आर्य महिला समाजातर्फे स्त्रीसुधारणेवर, व्याख्याने देऊन स्त्रीयांना शिक्षणातून आत्मसन्मान देण्यासाठी प्रयत्न सुरू करण्यात आले त्यानंतर महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी दौरे काढून आर्य महिला समाजाच्या शाखा स्थापन करण्यात आल्या या त्यांच्या कार्यामुळे उदारमतवादी पुरुषांना आनंद वाटला परंतु इतरांना त्यांचे कार्य आवडले नाही.

त्यामुळे लोकांच्या टीकेला त्यांना सामोरे जावे लागले.

स्त्री-धर्म नीती:

‘स्त्री धर्म नीती’ या ग्रंथाच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रीयांना अनौपचारिक शिक्षण दिले. तेही वेगवेगळ्या प्रकरणांच्या माध्यमातून पतीच्या आज्ञेत कसे राहावे, उद्योग व्यवसाय कसा करावा, स्वावलंबन, दीर्घोद्योग असे संदेश दिलेले आहेत. याचबरोबर गुरूजनांनी कसे वागावे व स्त्रियांनी कोणते विषय शिकावेत याची यादी दिली आहे. ज्याच्याकडे विद्या आहे तोच जगात सुखी आहे असे सांगून स्त्रीयांनी व्याकरण, इतिहास, धर्मशास्त्र, भूगोल, पदार्थविज्ञान, अर्थशास्त्र, नीतीशास्त्र, वैद्यकशास्त्र व सुश्रुषेचे उपाय, गणित या विषयाचे शिक्षण घ्यावे असे प्रतीपादन केले आहे. बालकाचे पालन व शिक्षण कशापध्दतीने करावे, मुलांना योग्य वळण कसे लावावे, सर्वांच्या आरोग्याची काळजी कशी घ्यावी याविषयी मार्गदर्शन करतात.

हंटर कमिशनपुढे साक्ष:

शालेय शिक्षणाची देशातील स्थिती आजमावण्यासाठी ३ फेब्रुवारी १९८२ रोजी हे कमिशन भारतात आले होते. या कमिशनच्या पुढे रमाबाईंनी भारतीय शिक्षणातील समस्या पृथील प्रमाणे मांडल्या.

- १) शिक्षण हे मातृभाषेतून असावे पण त्यासोबत इंग्रजीचेही ज्ञान घ्यावे
- २) मुलींच्या शाळेत स्त्री शिक्षिकाच असाव्यात
- ३) मुलींच्या शाळेची पाहाणी करण्यासाठी स्त्री निरीक्षकच नेमावेत.
- ४) मुलींच्या वर्तनावर लक्ष ठेवावे
- ५) स्त्रीयांना वैद्यकीय शिक्षण देण्याची सोय करावी, कारण स्त्रीया लाजतात आपले आजार पुरुष डॉक्टरांना सांगत नाहीत स्त्री डॉक्टरांच्या अभावी हजारो स्त्रीया अल्पायुष्यात मरण पावतात.

रमाबाईंच्या या सुचनामुळे १८८७ मध्ये लेडी डफरीन फंड उभा करून स्त्री वैद्यकशास्त्रे व दवाखाने शहरात व खेड्यात स्थापन केले. ९ सप्टेंबर १८८२ रोजी हंटर कमिशनने आर्य महिला समाजास भेट दिली, व रमाबाईंच्या शैक्षणिक कार्याचे कौतूक केले. इंग्लंडचा प्रवास व अमेरिकेतील वास्तव्य: वैद्यकीय शिक्षण घेण्याची पंडिता रमाबाईंची खूप ईच्छा होती. त्याकाळात भारतात फक्त मद्रास येथेच वैद्यकीय शिक्षणाची सोय होती ते पण अपूरी सोय होती. त्यामुळे आनंदीबाई भगत या मराठी महिलेच्या मदतीने त्या आपल्या दोन

वर्षांच्या मुलीसह इंग्लंडला गेल्या, परंतू बालपण उघड्यावर गेले असल्यामुळे त्यांची श्रवणशक्ती कमी झाली होती. १८८३ मध्ये आनंदीबाई भगत यांनी आत्महत्या केली त्यामुळे रमाबाईंना मानसिक धक्का बसला त्यामुळे त्यांना वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण करता आले नाही. या सर्व प्रकरणाने रमाबाई व्यथित झाल्या. हिंदू धर्माच्या तत्वाज्ञानानुसार सर्व स्त्री-जात वाईट, अपवित्र, असत्य, अशुध्द, असून स्त्रीला स्त्री या नात्याने मोक्ष मिळणे शक्य नाही, वेदांचा अभ्यास हा फक्त ब्राम्हणांनीच करावा अशा कल्पनांमुळे त्यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला अमेरिकेतील फिलाडेल्फिया येथे वुमन्स मेडिकल कॉलेज ऑफ पेन्सिलव्हेनिया हे १८५० मध्ये स्थापन झालेले, स्त्रियांना वैद्यकीय शिक्षण व पदवी उपलब्ध करून देणारे जगातील पहिले महाविद्यालय होते. या महाविद्यालयात भारतातील आनंदीबाई जोशी यांनी वैद्यकीय डिग्री मिळवणी व त्या भारतातील पहिल्या महिला डॉक्टर झाल्या. त्यांच्या पदवी समारंभास रमाबाईंना प्रमुख पाहुण्या म्हणून बोलावण्यात आले होते. त्यावेळी रमाबाईंनी तीन वर्षे अमेरिकेत वास्तव्य केले. रमाबाई असोशिएशन स्थापन करून पैसा जमवायला सुरुवात केली. कारण त्यांना भारतात विधवा स्त्रीयांच्या शिक्षणासाठी आश्रमशाळा काढावयाची होती. अमेरिकेमध्ये ज्या ज्या ठिकाणी सभांचे, व्याख्यानांचे आयोजन होई तेथे रमाबाई हजर राहत असत व शिक्षणाविषयी विशेषतः भारतातील स्त्री शिक्षणाविषयी भाषणे देत विधवांच्या मुक्तीसाठी आपल्या योजलेल्या कल्पना सांगत व या कार्यासाठी आर्थिक मदतीची आशा व्यक्त करत. यावरून आपणास रमाबाईंची भारतीय स्त्रीविषयी असलेली तळमळ त्याग, कष्ट करण्याची, दुःख सोसण्याची त्यांची असलेली तयारी दिसून येते.

जपान व चीनमधील वास्तव्य :

१८८८ मध्ये रमाबाईंना जपानमध्ये आंमत्रीत केले तेथे त्यांनी व्याख्याने दिले त्यात त्यांनी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान आणि शिक्षण दिल्यास जगात सुवर्णयुग निर्माण होईल अशी श्रद्धा व्यक्त केली. यानंतर चीनमधील हॉंगकाँग या शहरात व्याख्यान झाले. त्यात त्यांनी पददलित व बालविधवांना पाश्चात्य पद्धतीने शिक्षण देण्याच्या फायद्याचे महत्व सांगितले. आईच जर अशिक्षित व पराधीन असेल तर मुले कधीच मोठे योगदान प्राप्त करून घेणार नाहीत असे सांगून तेथील भारतीयांना आर्थिक मदतीची विनंती केली.

शारदा सदनची स्थापना :

अनेक देशांचा प्रवास करून व धर्मातर करून

रमाबाई मायदेशी पोहचल्या परंतू त्यांचे स्वागत अपेक्षेपेक्षा जास्त उत्सवात साजरे करण्यात आले. यानंतर ११ मार्च १८८९ रोजी मुंबई येथे शारदा सदनची स्थापना केली. शारदा सदन ही विधवांच्या शिक्षणासाठी सुरू केलेली शाळा होती रमाबाईंनी या शाळेतील अभ्यासक्रम अमेरिकेतील अत्याधुनिक शिक्षण पद्धतीच्या अनुषंगाने तयार केला होता. या अभ्यासक्रमात व्यायसायिक शिक्षण याबरोबर विद्यार्थिनीच्या ईच्छेनुसार मराठी गुजराती, इंग्रजी, संस्कृत या भाषा तसेच व्याकरण, भूगोल, खगोल, गणित,, रसायन इतिहास वनस्पतीशास्त्र आरोग्यशास्त्र भूगर्भशास्त्र इ. विषयाचे आवश्यक शिक्षण तसेच नीती, मर्यादा, व्यवहार, गृहव्यवस्था, शिवण काम, कशिदा, चित्रलेखन नोकरीचे काम, चित्रकाढणे, लाकडावरील, नक्षीकाम, बुरडीचे काम, फोटोग्राफ, बालशिक्षणपद्धती इ. विषयांचा समावेश केला.

शारदा सदनमध्ये मुलांना फी घेतली जात नव्हती गरजू व गरीब मुलींना राहण्याची सोय होती, धर्मस्वातंत्र्यावर भर दिला होता. विद्यार्थिनींना शाळेत आणण्यासाठी व नेण्यासाठी बैलगाडीची सोय होती. परंतू त्या काळात मुलींच्या शिक्षण्याला मान्यता नव्हती त्यामुळे रमाबाईंना अनेक टीकेला सामोरे जाव लागले पूढे याच शारदासदन मधील गोदुबाई या विधवेशी महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी रमाबाईंच्या सांगण्यावरून विवाह केला.

मुक्ती मिशनची स्थापना:

शारदा सदन दहा वर्षांनंतर स्वावलंबी झाले पाहिजे हा दुरदृष्टीकोन समोर ठेवून रमाबाईंनी पुण्यापासून ३५ मैलावर असलेल्या केडगाव येथे मुक्ती मिशनची स्थापना केली. मुक्ती मिशन म्हणजे एक आश्रम होता आश्रमातील महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण करण्यावर रमाबाईंनी भर दिलेला होता. त्यासाठी त्यांनी प्रथम छापखाना सुरू केला आश्रमातील महिला पालेभाज्या विकणे हिशोब ठेवणे, हातमाग, शेती, विणकाम, बुरूडकाम, धोबीकाम, तेल काढणे लेस विणणे इ. कामे करीत होत्या. सरकारी ऑर्डर घेऊन रमाबाई आश्रमातील महिलांनी तयार केलेला माल पुरवित असत कुटीरोद्योगांच्या माध्यमातून स्त्रियांची स्वयंपूर्ण होण्याच्या दृष्टिने रमाबाई प्रयत्नशील होत्या पुरुषांपेक्षा आपण सन्मानाने जीवन जगू शकतोत असा आत्मविश्वास त्यांनी महिलांमध्ये निर्माण केला. यावरून असे दिसून येते की, रमाबाईंनी महिलांना फक्त कारकुनी शिक्षण दिले असे नाही तर रोजगार निर्मित शिक्षणावर त्यांनी भर दिला.

वेगवेगळ्या सदनची स्थापना:

जशा-जशा महिलांच्या समस्या समोर येतील व कामाचा

व्याप वाढेल तसतसे त्यांनी वेगवेगळ्या सदनची स्थापना करण्यास सुरुवात केली लैंगिक आत्याचारास बळी पडलेल्या व पतीत म्हणून समाजाने झीडकारलेल्या स्त्रीयांच्या पुनर्वसणाची जबाबदारी कृपासदनमध्ये करण्यात आली व त्यांना शिक्षण देण्यात आले. समाजातील मुक्या दुबळ्या आंधळ्या महिलांसाठी त्यांनी बार्तमी सदनची स्थापना केली. अंधासाठी ब्रेल लिपीतील पुस्तके आणून त्यांना विविध विषय शिकवण्याची सोय केली. शिक्षणाशिवाय अंधांना स्वेटर विणणे वेताच्या खूर्च्या विणणे, केळीच्या सोपाट्याच्या टोपल्या तयार करणे, नारळाच्या दो या वळण्याचे काम शिकविले बार्तमी सदन ही अंधांची भारतातील पाहिली शाळा होती.

स्त्रीयांच्या स्वावलंबनावर भर :

पंडिता रमाबाईंनी स्त्रियांना स्वावलंबी बणण्याचा प्रयत्न केला स्त्रियांना शारिरीक कष्टाचे श्रमाचे महत्त्व समजावे म्हणून शेती, विणकाम मुद्रणकाम फळे भाजीपाला कपडा उत्पादन इत्यादींचे शिक्षण दिले. पंडिता रमाबाई या स्वतः विधवा होत्या त्यामुळे विधवांचे दुःख काय असते याची त्यांना जाणिव होती. देशातील स्त्रीयांवर होणा या आत्याचार त्यांनी जगापूढे मांडून स्त्रीयांना मुक्ती देण्याचा प्रयत्न केला. रमाबाईंनी ख्रिस्तीधर्म स्वीकारला असला तरी भारतीय संस्कृतीचा त्याग कधीच केला नाही. परराष्ट्रामध्ये भ्रमण केले पण मांसाहार कधीच केला नाही. शेवटपर्यंत त्यांनी खादीचीच साडी नेसली शारदा सदन ही आश्रमाशाळा पारंपारिक विषयावर शिक्षण देणारी भारतातील पाहिली शाळा होती. त्यांना हिंदू समाजाने मोठ्या प्रमाणात विरोध केला त्रास दिला पण न जमानता त्यांनी शेवटपर्यंत स्त्रीउध्दाराचे कार्य निष्ठेने केले.

त्यांच्या या कार्याचा गौरव करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने कैसर ए हिंद या किताबासह सुवर्णपदक प्रदान करण्यात आले.

निष्कर्ष :

- १) पंडिता रमाबाई यांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला पण हिंदु संस्कृती सोडली नाही यावरून त्यांची राष्ट्रनिष्ठा दिसून येते
- २) स्वतःचे दुःख बाजूला ठेऊन भारतीय स्त्रीच्या उध्दारासाठी त्यांनी कार्य केले. यावरून त्यांची स्त्रीयांवरील निष्ठा व आपुलकी दिसून येते.
- ३) पारंपारिक शिक्षणाबरोबरच अनेक व्यावसायिक शिक्षण स्त्रीयांना त्यांनी दिले. यावरून त्यांचा दुरदृष्टिपणा दिसून येतो.
- ४) भारतीय शिक्षणाबरोबरच त्यांनी पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीला महत्त्व दिले .
- ५) वेगवेळ्या देशातून शिक्षणासाठी निधी जमा केला.

- ६) समाजातून त्यांना मोठ्या प्रमाणात विरोध झाला ख्रिस्ती धर्म स्विकारल्यामुळे बहिष्कार टाकण्यात आला. परंतू स्त्रीशिक्षणाचे व स्त्रीउध्दाराचे कार्य त्यांनी सोडले नाही
- ७) स्त्रीधर्मनिती या ग्रथात त्यांनी स्त्रीने कुटूंबात पतीसोबत कसे वागावे याविषयी मार्गदर्शन केले आहे. यावरून त्यांच्यामधली भारतीय स्त्री दिसून येते. भारतीय संस्कृतीविषयी असणारा अभिमान दिसून येतो.
- ८) यानी अनेक अनुभवावर अधारीत ग्रंथांच्या व व्याख्यानांच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन व स्त्रीशिक्षणविषयक जागृती निर्माण केली.
- ९) स्त्रीयांच्या वैद्यकीय शिक्षणाला त्यांनी महत्व दिले.
- १०) अंध महिलांसाठीही त्यांनी ब्रेल लिपीची व्यवस्था केली. कलाकुसर शिकवून स्वाभीमानाने जगण्यास शिकवले.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) कठारे अनिल २०१४, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, औरंगाबाद, विद्या बूक पब्लिशर्स
- २) विद्युत भागवत २०१३ स्त्रीयांचे मराठीतील निबधलेखन साहित्य अकादमी पब्लिकेशन
- ३) जोगळेकर मुणालिणी १९९४ स्त्री अस्मितेचा आष्कार (पडिता रमाबाई) भाग२ मुंबई पॉपुलर प्रकाशन
- ४) तडकलकर (चौधरी) नंदिनी २००८, महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान नांदेड, अल्का पब्लिकेशन

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले—शैक्षणिक कार्य

प्रा. जाधव सावित्री दत्तात्रय

इतिहास विभाग प्रमुख

बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, सांगवी, पुणे.

१९व्या शतकाच्या पूर्वार्धात स्त्रियांची स्थिती अत्यंत बिकट होती, स्त्री ही माणूस आहे. तिलाही मन आहे, भावना आहे, बुद्धी आहे, हे त्याकाळी साफ नाकारण्यात आले होते. आपण गुलाम आहोत अशी जाणीव तत्कालीन स्त्री समाजाला झाली होती. स्त्री ही अबला परावलंबी आज्ञाधारक दुसऱ्या कोणाच्या तरी आश्रयाशिवाय जगू न शकणारी अशी आहे. असा समज वाढीस लागला होता. अशा अज्ञानाच्या खाईत खितपत पडलेल्या चैत्यनहीन समाजाला स्वतःचे अस्तित्व दाखवून देण्याची गरज भासू लागली. त्याकाळात सावित्रीबाई फुले व म.ज्योतीबा फुले यांनी महत्वाची भूमिका बजावली.

१९ वे शतक भारतामध्ये विशेषतः महाराष्ट्रामध्ये हे शतक समाजसुधारणांना जन्म देणारे शतक मानले जाते. या शतकात समाजसुधारणेची सुरुवात झाली. या चळवळीला सुरुवात स्त्रीसुधारणपासून झाली. आधुनिक महाराष्ट्रात स्त्रीच्या विकासाची सुरुवात १९ व्या शतकात झाली. स्त्री जीवनाविषयी सामाजिक धार्मिक दृष्टीकोन रूढी परंपरा स्त्री सुधारणा इ. बाबींची चर्चा प्रबोधनाच्या काळात झाली. आधुनिक काळात ब्रिटिशांच्या राजवटीत स्त्रीचे अस्तित्व समाजाला जाणवू लागले विचार मंथनाचा तो काळ होता सामाजिक न्याय समता ही तत्वे पुढे आली. भारतात ब्रिटिशांच्या राजवटीत झालेल्या सामाजिक सुधारणामध्ये स्त्रीशिक्षण, सतीबंदी, बालविवाहबंदी, विधवाविवाह इ. महत्वाचे स्थान होते.

आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण म. फुले यांच्यापासून सुरू होते. स्त्रीला रूढी परंपरेच्या बंदिस्त

जीवनातुन बाहेर काढण्याचे कार्य म. जोतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी केले “जो मागासलेला दडपलेला व खालचा असतो त्याचा उध्दार म्हणजे क्रांती” असे दादा धर्म अधिकारी म्हणतात. म.फुलेंनी “सत्री पुरुष समानतेचा न्यायाचा” विचार मांडला नुसता विचार मांडून ते थांबले नाहीत तर कृतीत आणला त्याच्या कार्यात सावित्रीबाईची भूमिका महत्वाची आहे.

पुर्वचरित्र: सातारा जिल्हातील खंडाळा तालुक्यातील नायगांव या गावातील खंडुजी नेवसे पाटील याची ही मुलगी सावित्रीबाई १८४० मध्ये सावित्रीबाईचे जोतीबांशी लग्न झाले. त्यावेळी त्याचे वय ९ वर्ष तर ज्योतीबाचे वय १३ वर्षे होत जोतीबाचे प्राथमिक शिक्षण पुर्ण झाले होते. त्यानंतर पुढील शिक्षण ही पुर्ण झाले.

स्त्री-शिक्षण सुरुवात: माणसाच्या आयुष्याची पहाट होण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे त्यांनी ओळखले. “जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाते उध्दारी” या उक्तीप्रमाणे एक स्त्री शिकली की संपूर्ण कुटुंबाचा उध्दार होतो याची जाणीव जोतीबांना झाली. विशेष म्हणजे स्त्रीयांना पुढे आणण्याचे काम फुलेनीच केले “स्त्री शुद्रादिकाची हजारो वर्षांच्या गुलामगिरीतुन मुक्तता” हे त्यांच्या जीवनाचे ध्येय होते. शिक्षण, विधवाविवाह, बालहत्याबंदी इ. बाबत त्याचे कार्य अद्वितीय होते.

“करू पाहिले नमन ज्योतीबांना
त्यांनी स्त्री मुक्तीला जन्म दिला”

असे स्त्रीवादाकडुन गौरवाने म्हटले जाते त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई यांनी त्यांना साथ दिली.

ज्योतीबांनी स्त्री शिक्षणाचा पहिला प्रयोग आपल्या शेतातील आंब्याच्या झाडाखाली केला सावित्रीबाई व सगुना हया त्यांच्या विद्यार्थीनी होत्या. शेतातील माती ही त्यांची पाटी व झाडाच्या फांद्या या त्यांच्या पेन्सिली होत्या या फांद्यांनी अक्षरे गिरविली व शिक्षणाचा श्री गणेशा केला. सावित्रीबाईंचा आत्मविश्वास वाढला त्यांना लिहता वाचता येवु लागले मराठी शिक्षण पूर्ण झाल्यावर सावित्रीबाईंनी मिसेस मिचेल यांनी चालविलेल्या नर्मिल स्कूलमध्ये शिक्षण घेतले ३ ते ४ वर्षांचा कोर्स सावित्रीबाईंनी पूर्ण केला अध्यापनाचे प्रशिक्षण घेतले.

शैक्षणिक कार्य (शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाईचे

कार्य) : म. ज्योतीबा फुल्यांना १८४८ मध्ये पुण्यात बुधवारपेठेत भिडेवाड्यात पहिली मुलीची शाळा काढली या शाळेसाठी तात्यासाहेब भिडे यांनी मोफत जागा दरमहा ५ रू. व प्रारंभीक खर्चासाठी १०१ रू. ची देणगी दिली. या शाळेच्या “पहिल्या स्त्री शिक्षिका” सावित्रीबाई होत्या या शाळेसाठी पालकांच्या भेटी घेवुन मुली मिळवण्याचे काम फुले पती-पत्नीने केले “समाजातील अनिष्ट रूढी परंपरा अंधश्रध्दा दुर करावयाच्या असतील तर स्त्रीयांना शिक्षण दिले पाहिजे” हा विचार स्त्रीया समोर ठेवला. हे कार्य करिता असतांना सनातनी लोकांनी मात्र धर्म बुडाला, स्त्रीया बिघडल्या अशी ओरड सुरू करून सावित्रीबाईंना विरोध करण्यास सुरुवात केली. उदा. अंगावर शेण दगड फेकणे इ. १८४८ ते १८५२ पर्यंत सावित्रीबाई व ज्योतीबांनी पुणे शहर व सातारा परिसरात १८ शाळा काढल्या. त्यांच्या या कार्यात विष्णुपंत थत्ते, वामनराव खराडकर, सगुणबाई क्षीरसागर, फमिला शेख यांनी शिक्षक म्हणुन काम करून सहकार्य केले. सावित्रीबाईंचे अध्यापनाचे काम सर्वच दृष्टीने उठावदार व गुणवत्ता पुर्ण होते. अत्यंत चिकाटीने जिद्दीने फुले पती पत्नीने शैक्षणिक कार्य केले त्यांना पुण्यातील सनातनीवृत्तीच्या लोकांनी विरोध केला होता पण सावित्रीबाईंनी अत्यंत धैर्याने जिद्दीने कळकळीने कौशल्याने शिक्षिका म्हणुन काम चालुच ठेवले तेव्हाचे शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष मा.जॉन वॉर्डन यांनी १८५१ मध्ये शाळेला भेट दिली तेव्हा त्यांनी म्हटले होते “ज्योतीबापेक्ष त्यांच्या पत्नीचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे तिची योग्यता काय सांगावी आपल्या पती बरोबर तिने संपूर्ण सहकार्य केले व त्याच्याबरोबर सह-वाट्यास येईल त्या हालअपेष्टा भोगल्या १६ नोव्हेंबर १८५२ रोजी पुण्याच्या विश्रामबाग वाड्यासमोर ब्रिटिश सरकारने ३००० लोकांच्या उपस्थितीत फुले पती-पत्नीचा सत्कार करून शैक्षणिक कार्याचा गौरव केला होता. फुले पती-पत्नीच स्वतःच्या घरात एक वस्तीगृह चालविले होते. दूरदूरच्या ठिकाणाहुन मुले शिक्षणासाठी येत असत.

अस्पृश्यतेविरूध्द कार्य: सावित्रीबाईंचे कार्य स्त्री शिक्षणापुरतेच मर्यादित नव्हते. स्त्रीशिक्षणाबरोबर अस्पृश्यतेविरूध्दही त्यांनी कार्य केले १८५१ मध्ये

महार वस्तीत स्वतंत्र शाळा काढली. त्याच्यासाठी शाळा काढली हे फार मोठे धाडस होते. अस्पृश्यांना पाणी मिळाव म्हणून स्वतःच्या घरचा हौद खुला केला अस्पृश्याविषयी त्यांचे मन “सर्व मानव ही एकाच इश्वराची लेकरे आहेत. अस्पृश्यांना पाळणे हे मूर्खपणाचे आहे म्हणून त्यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध कार्य केले.

शिक्षणाचे चार सिध्दांत ज्योतीबाच्या सर्व शाळेच्या संचालिका सावित्रीबाई होत्या ज्योतीबांनी शिक्षणाचे चार सिध्दांत मांडले.

- शिक्षणाच्या प्रगतीस व परंपरा व परिस्थिती कशी कारणीभूत होते.
- शुद्र व अतिशुद्र मुलीचा शैक्षणिक विकास व्हायचा असेल तर त्याच समाजातील व्यक्तीची नियुक्ती करणे आवश्यक आहे.
- अर्धनग्न व भुकेल्यांना पीडित्य पुर्ण उपदेश करणे व्यर्थ आहे.
- शिक्षक प्रशिक्षित असल्याशिवाय अध्यापनाचे काम प्रभावी होणार नाही. म्हणून फुले दापत्यांनी प्रशिक्षण देणाऱ्या शाळा सुरू केल्या स्त्री शिक्षणाशिवाय स्त्रीयांच्या उध्दाराचे मोठे कार्य केले थोडक्यात पहिली “स्त्रीशिक्षिका” शिक्षण तज्ञ, संशोधिका, अस्पृश्यतेला विरोध करणारी पहिली थोर कार्यकर्ती, स्पष्टवक्तपणा कवित्वनिष्ठा तिला यामुळे त्यांचे कार्य थोर आहे. त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन पुढील काव्यपंक्तीद्वारे करता येईल.
“जो शिके शिकवी जगाला। धन्य त्याचा जन्म आहे ज्ञान ज्योती तेवत ठेवा जिथे जिथे अज्ञान आहे”

या काव्यपंक्तीप्रमाणे युगानयुगे जिचे आदर्श मानव जातीने बाळगावा जिच्या कार्यकर्त्यांचा कित्ता गिरवावा इतकी उत्तुंग भरारी ज्या स्त्रीने घेतली ती स्त्री म्हणजे क्रांती ज्योती “सावित्रीबाई फुले” हया होत्या अफाट इच्छाशक्ती व महात्मा ज्योतिबांपासुन मिळालेल्या अतःप्रेरणेने त्यांनी काळावर मात केली म्हणून त्या “युगस्त्री” ठरल्या. समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याच्या त्यांनी यशस्वी प्रयत्न केलात्र स्त्री व शुद्रासाठी केलेले यशस्वी कार्य पाहिल्यानंतर त्यांना “युगस्त्री” मानल्याशिवाय पर्याय नाही. मुलीच्या जीवनाला उज्वलवहण देणारी खरी “लोकमाता” होती त्याच्या कार्यापासुन प्रेरणा घेवून आज अनेक स्त्रीया प्रगतीपथावर

आहे म्हणूनच म्हणावेसे वाटते.

“तू झालीस नसतीच माते
माझे अस्तीत्व अजुन चुलीपुढेच असते
तीन अक्षरी शिक्षणास ओळखलेच नसतो
संसाराच्या चिखलात आजही रूतुन बसले असते
पिता पती पुत्र यांच्या बंधनात आजही जखडले असते
तु झालीस नसतीस माते माझे अस्तीत्व आज ही
चुलीपुढेच असते”

आज आमच्या प्रत्येक मुलीने स्वावलंबी बनले पाहिजे व आपले अस्तीत्व टिकविले पाहिजे ही काळाची गरज आहे. तर खऱ्या अर्थाने सावित्रीबाईंनी केलेल्या कार्याची सफलता झाली असे म्हणता येईल. “आम्ही स्वयंमःसिध्दा” या कवितेतुन नथुबाई सावंत यांनी सावित्रीचा वारसा आपण पुढे चालुन स्वयंमःसिध्दा बनले पाहिजे असे मत मांडले.

गीत आमुचे उषःकालचे एकमुखे गाणार
सावित्रीचा वसा वारसा आम्ही पुढे नेणार
सावित्रीने आमुच्या हाती दिली धुळपाटी
दिगंताराचे गीत आमुचे उमलते ओठी
मुक्ताबाईचा वारस आम्ही बंधमुक्त होणार
सावित्रीचा वसा वारसा आम्ही पूढे नेणार
स्त्री धन नाही, वस्तु नाही, नाही मी दासी,
सकल गुणाचा साठा आहे माझ्या पायाशी
काळोखाचे सावट आता भिरकावुन देणार
सावित्रीचा वसा वारसा आम्ही पूढे नेणार।।
जुनाट रोगट रूढी अढीना आम्हीचुड लावु
अन्यायाच्या छातीवरती ब्रजमुठ ठेवू
बुरसटलेल्या परंपरांना तिलांजली देणार
सावित्रीचा वसा वारसा आम्ही पूढे नेणार।।
मरगळलेल्या मनामनांना आता येते उभारी
आभाळाला कवेत घेण्या मारू पंखभरारी
क्रांतीज्योती सावित्रीचे स्वप्न करू साकार
सावित्रीचा वसा—वारसा आम्ही पूढे नेणार।।

संदर्भः—

- १) मृणालिनी शहा—स्त्रीचा आत्मशोध.
- २) डॉ. एस.एस.गाढाळ—भारतीय इतिहासातील स्त्रीया व स्त्रीजीवन.
- ३) धनंजय कीर—महात्मा ज्योतीबा फुले.
- ४) डॉ. नंदा खांडगे—ज्योतीमय.

लहुजे साळवे यांचे शिक्षणातील योगदान

पवार श्रीकांत तुळशीराम

एम.ए. इतिहास

मॉडर्न कॉलेज, गणेशखिंड, पुणे.

प्रस्तावना:

१९व्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य करणारे काही समाजसुधारक उदयास आले. त्यांनी महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर खूप मोठ्या प्रमाणत सामाजिक प्रबोधनाचे कार्य केले. त्यांच्या या कार्यामुळे या दरम्यानच्या काळाला प्रबोधनाचा कालखंड असे संबोधले जाते. नवा समाज, नवे साहित्य, दळणवळणाची नवीन साधने, नवीन शिक्षणपध्दती, नवा विचार इत्यादींमुळे महाराष्ट्रीयन समाजात मूलभूत बदल होण्यास सुरुवात झाली. आधुनिक उद्योगव्यवसाय, पत्रकारिता इत्यादींमुळेही समाजात परिवर्तन आले.

ब्रिटीश राजवटीत महाराष्ट्रात अनेक शिक्षणसंस्था सुरू झाल्या. ब्रिटीशांनीच याची सुरुवात केली. तसेच ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनीही शाळा सुरू केल्या. १८३५ पासून इंग्रजीत पाश्चिमात्य ज्ञानविज्ञानाचे शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला गेला. १८५८ मध्ये मुंबई, कोलकत्ता, चेन्नई येथे पाश्चिमात्य विद्यापीठाच्या धर्तीवर विद्यापीठे स्थापन झाली. त्याचप्रमाणे बहुजन वर्गातील समाजसुधारकांचे शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये खूप मोलाची कामगिरी आहे. यामध्ये प्रामुख्याने लहुजी साळवे, महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी कर्वे, त्याचप्रमाणे शिवराम जानबा कांबळे, गोपाळबाबा वलंगकर, महाराजा सयाजीराव गायकवाड, किसन फागुजी बनसोडे इत्यादी दलित

समाजातील समाजसुधारकांचे शिक्षण क्षेत्रामध्ये खूप महत्वाचा वाटा आहे.

महाराष्ट्रातील बहुजन वर्गातील समाजसुधारक व त्यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान:

१. लहुजी साळवे (इ.स.१७९४-१८८१):

१४ नोव्हेंबर १७९४ हा लहुजी साळवे यांचा जन्मदिवस. राघोजी हे वडीलांचे तर विठाई हे आईचे नाव. जातीचे ते मातंग होते. पुरंदर किल्ल्याच्या पायथ्याशी असलेल्या पेठ या गावी त्यांचा जन्म झाला. साळवे घराणे शस्त्रविद्येत पारंगत होते. लहुजी लहान वयातच मल्लखांब, दांडपट्टा शिकले होते. पेशव्यांनी लहुजींना नाकेदाराची नोकरी दिली होती व त्यांचे वडील राघोजी साळवे-पेशव्यांच्या शिकारखान्याच्या प्रमुखपदी होते व १८१८ मध्ये इंग्रजांनी पेशवाई समाप्त केली तेव्हा ब्रिटीश सैनिकांकडून मारले गेले.

१८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाला. इ.स. १८२२ मध्ये लहुजी साळवे यांनी पुण्यात गंजपेठेत व्यायामशाळा (आखाडा) स्थापन केला. लहुजीचे घराणे पूर्वीपासूनच पराक्रमी, बलवान व शस्त्रास्त्रनिपूण होते. शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात त्यांचे पूर्वज कार्य करत होते. त्यामुळे महाराजांनी त्यांना महत्वाच्या सैन्यात त्यांचे पूर्वज कार्य करत होते. त्यामुळे महाराजांनी त्यांना महत्वाच्या जबाबदाऱ्या दिल्या होत्या. त्याचप्रमाणे त्यांच्या या आखाडात ते शस्त्रविद्या, कुस्ती, मल्लखांब व दांडपट्ट्यांचे शिक्षण देत असत. पुण्याची गंजपेठ ही प्रामुख्याने दलितांची वस्ती. या गंजपेठेतच म.फुल्यांची शेती होती. फुले यांनी लहुजी साळवेच्या या आखाडात दांडपट्टा, मल्लखांब, कुस्ती, बंदूक चालविणे वगैरेचे प्रशिक्षण घेतले होते. लहुजींच्या क्रांतीकारी विचारांचा प्रभाव फुल्यांवरही पडला होता. लहुजींचा उल्लेख 'आद्यक्रांतिकारक' असा केला जातो. लहुजी हे जोतीराव फुल्यांचे गुरू होते, तर जोतिबा त्यांचे शिष्य होत.

सावित्रीबाईना म.फुल्यांनी प्रशिक्षण देवून शिक्षिका बनविले. पण सावित्रीबाई शिक्षिका होणे हे सनातनी ब्राम्हणांना मान्य नव्हते. सावित्रीबाई

जेव्हा शाळेत जात येत तेव्हा त्यांना त्रास दिला जाई. तेव्हा सावित्रीबाईना संरक्षण देण्याचे काम लहुजींच्या आखाड्यातील चार—सहा मातंग करत असत. सावित्रीबाई लहुजींना बाबा म्हणून हाक मारत. लहुजी व जोतिबा फुले यांच्यात विचारांचे आदान—प्रदान होत असे. लहुजीचा वरदहस्त लागल्याने फुले पती—पत्नीला सुरक्षित वाटत असे.

म.फुले यांनी पुण्यात गंजपेठेत अस्पृश्यांची मुले व मुलींसाठी शाळा सुरू केली. तेव्हा या शाळेत अस्पृश्यांनी मुले—मुली पाठवाव्यात म्हणून लहुजी महार—मातंग वस्त्यात फिरले. १६ नोव्हेंबर १८५२ ला मि. कॅडी यांच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षण विभागातर्फे आयोजित कार्यक्रमात म.फुल्यांचा सत्कार झाला तेव्हा लहुजी तेथे उपस्थित होते. लहुजींच्या भावाची मुलगी मुक्ता हिला फुल्यांनी अस्पृश्य मुलींसाठी काढलेल्या शाळेत दाखल केले होते. याच मुक्ता साळवेने अस्पृश्यांच्या दुःखद स्थितीवर निबंध लिहून तो शिक्षणाधिकाऱ्यांपुढे वाचून दाखवला होता. स्वतः लहुजी अशिक्षित होते. पण त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटले होते. म्हणूनच शिक्षणाचा आग्रह धरण्यासाठी दलित वस्त्यांमधून ते फिरले व म.फुल्यांच्या समाजक्रांतीच्या कार्यास पाठींबा दर्शविला. त्यामुळे पती—पत्नीचे मनोबल वाढले. नोव्हेंबर १८१७—पेशवे—इंग्रज यांच्यात खडकीचे युद्ध. राघोजी व तरूण लहुजी दोघांनी इंग्रजांविरुद्ध प्रखर लढा दिला. राघोजी शहीद झाले. या पराभवाने लहुजींच्या हृदयात देशप्रेमाची ज्वाला भडकली. शहीद वडीलांची समाधी 'वाकडेवाडी' येथे उभारली व प्रतिज्ञा घेतली कि, 'मरेन तर देशासाठी व जगेन तर देशासाठी' देशातील पहिले तालीम युद्ध कलाकौशल्य प्रशिक्षण केंद्र १८८२ ला रास्ता पेट, पुणे येथे उभारले. युद्धकौशल्याचे शिक्षण तरूणांना देण्यासाठी व त्याद्वारे महान क्रांतीकारक तयार करण्यासाठी या प्रशिक्षण केंद्रात तालीम घेण्यासाठी सर्व जातीधर्मातील लोक येत असत. यामध्ये प्रामुख्याने उल्लेख पुढील व्यक्तींचा करता येतो. — लोकमान्य टिळक, वासुदेव बळवंत फडके, म. फुले, चाफेकर बंधू, सदाशिवराव गोवंडे, क्रांतीवीर

नाना छत्रे, उमाजी नाईक इ.

त्यांनी आपल्या शिष्यांना उत्तर भारतात कानपूर, मेरठ, ग्वालहेर, झांशी इ. ठिकाणी पाठविले. तात्या टोपे हे लहुजींच्या कार्यामुळे प्रेरित झाले होते. १८५७ च्या उठावात लहुजींनी पाठविलेले अनेक मातंग रामोशी मारले गेले. तर काहींना फाशी दिले गेले. पण इतिहासकारांनी या मातंग बहादूरांची नोंद घेतली नाही हे दुर्दैव होय. बहुधा त्यांची जातच आडवी आली असावी.

सावरकरांच्या १८७७ चे स्वातंत्र्यसमर या ग्रंथातही लहुजींच्या नावाचा व कार्याचा उल्लेख नाही. पुण्यातील समकालीन लेखकांनी संशोधकांनीही लहुजींच्या कार्याची मूळीच दखल घेतली नाही.

पुणे येथे गंजपेठेत सुरू केलेल्या लहुजींच्या आखाड्यात सशस्त्र क्रांतीकारक घडवले जात असत. आजही या आखाड्याला ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाचे स्थान आहे. तोफ सोडून सर्वच शस्त्रासत्र चालवण्याचे प्रशिक्षण घेत असत. त्याचे कार्य गुप्तपणे चालत असे. एवढंच काय ब्रिटीशांनाही त्यांना याचा चाहूल लागू दिली नाही. या आखाड्यात मल्लखांब, कुस्ती, तलवार चालविणे, भालाफेक, निशाणेबाजी, बंदूक चालविणे, घोडेस्वारी, गमिनी कावा इत्यादींचे शिक्षण दिले जाई. स्वतः लहुजी या सर्व प्रशिक्षणात तज्ज्ञ होते. किल्यांची भिंत हे सहज चढून जात असत. ते 'आद्य क्रांतिगुरू' या नावाने ओळखले जातात. म.फुले लहुजींच्या तालमीत नित्यनेमाने जात. जोतिबाच्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्याला एक सहकारी, हिंतचिंतक म्हणून लहुजींनी कार्य केले. १२ फेब्रुवारी १८५३ ला पुण्यात विश्रामबाग वाड्यासमोर फुले दांपत्यांचा जो सत्कार झाला त्यावेळीही लहुजी उपस्थित होते.

लहुजी साळवे यांची शरीरयष्टी अत्यंत मजबूत होती. प्रसंगी १०० व्यक्तींशी मुकाबला तयार येईल एवढे बळ त्यांच्यात होते व त्यांचे मनोधैर्यही तसेच होते. फुले जेव्हा लष्करी छावणी भागात जात तेव्हा सोबत लहुजींना घेवून जात. म. फुले त्यांना गुरू मानत. म्हणूनच त्यांच्या साहित्यात ते लहुजींच्या मदतीचा आवर्जून उल्लेख करतात.

लहुजी वयात येताच त्यांच्या आईवडिलांनी त्यांच्यापुढे लग्नाचा प्रस्ताव ठेवला. तेव्हा त्यांनी लग्नच न करण्याची आपली भूमिका स्पष्ट केली व ते अविवाहित राहिले. लहुजींनी जेजूरी, सुपे, पुणे इ. परिसरातील मातंग समाजाच्या युवकांना आपल्या आखाड्यात प्रशिक्षण देवून देशसेवेचे क्रांतिकार्याचे विचार त्यांच्या मनावर बिंबवले. स्वाभिमानी, देशाभिमानी बलदंड तरूण निर्माण करण्याचे केंद्र म्हणजे त्यांचा आखाडा होता. १९९२ मध्ये आखाड्याची इमारत खचली. दैनवा काळ वृत्तपत्राने संपादकीय लिहून या व्यायामशाळेवर व लहुजींच्या कार्यावर प्रकाश टाकला. पुणे महापालिकेने त्याची दखल घेवून त्या व्यायामशाळेचे पुननिर्माण केले. लहुजींची व्यायामशाळा म्हणजे भारताच्या सशस्त्र क्रांतीबरोबर समाजक्रांतीची पाठशाळा राहिली आहे. असे मत खुशाल खडसे त्यांच्या 'आद्यक्रांती गुरू वस्ताद लहुजी साळवे' या छोट्याखानी पुस्तकात मांडतात.

लहुजी शरीराने धष्टपुष्ट व बांधेसुद होते. त्यांचे बाह्य व्यक्तिमत्व अत्यंत देखणे, राजबिंडे होते. पाठीच्या व पोटाच्या सहाय्याने भिंत चढणे ही कला त्यांच्या वडीलांप्रमाणेच त्यांनाही अवगत होती. नदीच्या पाण्यात दोन किलोमीटर पर्यंत पोहत जाणे हे त्यांना जमत असे.

लहुजी साळवे यांचा मृत्यू १७ नोव्हेंबर १८८१ ला झाला हा नैसर्गिक होता की त्यांची हत्या झाली हा वादाचा विषय आहे. भा.शि.बाभले लिहितात, "पुण्याच्या संगम पूलाजवळ इंग्रज अधिकाऱ्यांद्वारे लहुजींचा शिरच्छेद झाला." पण त्यांच्या म्हणण्यास कोणताही निश्चित पुरावा नाही." पण त्यांच्या म्हणण्यास कोणताही निश्चित पुरावा नाही. लहुजींच्या अंत्यविधिीस स्वतः जोतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले उपस्थित होते.

समारोप:

लहुजी साळवे यांना महाराष्ट्रातील शारीरिक शिक्षणामध्ये झालेल्या योगदानामुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या अनन्यसाधारण असे महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले. त्यांची मुळ जात ही मातंग (मांग) असल्यामुळे

त्यांच्या कार्याची दखल कोणत्याही इतिहासकारांनी घेतल्याची दिसून येत नाही. एवढेच नाही तर त्यांना शिक्षण घेण्यासाठीही संधी देण्यात आली नाही पण त्यांनी ज्यावेळी त्यांना शिक्षण म्हणजे काय? याची जाणीव झाली त्यावेळी यांनी पुण्यातील गंजपेठेत शारीरिक शिक्षण देण्यासाठी आखाड्याची स्थापना केली व ती पटवून देण्याचे कार्य व समाजातील सर्व वर्गातील प्रशिक्षित करण्याचे कार्य लहुजी साळवे यांनी केल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे त्यांचे हे कार्य पाहून टिळक, आगरकर, वासुदेव फडके, उमाजी नाईक इतकेच काय तर महात्मा फुले ही त्यांच्या आखाड्यात जावून त्यांच्याकडून शारीरिक प्रशिक्षण घेत असत. आजतागायत त्यांच्या कार्याचा परिणाम दिसून येतो व त्यामुळे आपल्या शारीरिक मजबूतीची निगा राखली जात आहे व त्याचप्रमाणे आज विविध ठिकाणी आखाडे (तालीम) दिसून येतात व त्याचा उपयोग मानवी आरोग्याला झालेला दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) खडसे खुशाल—आद्यगुरू वस्ताद लहुजी साळवे, नेहा प्रकाशन, नागपूर.
- २) घोडे अनंत गणपती—सशस्त्र क्रांतीचे जनक लहुजी वस्ताद १९९५ कोल्हापूर.
- ३) नरके हरी—ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले, नागनाथ प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती २८ सप्टेंबर २००६.
- ४) सुर्यवंशी प्रकाश, मोरे दयानंद—लहु विचार विश्व, अनुराधा प्रकाशन सिडको नांदेड २०१५.
- ५) प्राचार्य डॉ.गाठाळ, एस.एस.—आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास—कैलास प्रकाशन औरंगाबाद.

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार:—एक अभ्यास

प्रा.डॉ.वसंत डोंगरे

इतिहास विभाग प्रमुख

श्रीमती सु.स.मोहता महिला महाविद्यालय,
खामगांव, जि.बुलढाणा

प्रस्तावना:

प्राचीन भारताच्या इतिहासापासून ते ब्रिटीशांच्या भारत आगमनापर्यंत शैक्षणिक कार्य तपासून पाहिले तर भारतामध्ये तक्षशिला, नालंदा अशी महत्वाची विद्यापीठे वगळली तर बहुसंख्याक समाज विशेषतः स्त्रीया शिक्षणापासून वंचित राहिल्या आहेत. ब्रिटीशांनी स्वार्थासाठी शिक्षणाची दारे खुली केली असली तरी त्यांचे ते ऐतिहासिक पाऊल ठरले. विशेष असे की, बहुजनांच्या शिक्षणासाठी ज्यांनी प्रयत्न केला अशांना त्यांनी प्रोत्साहन दिले. १९व्या शतकात ज्योतीराव फुलेंनी बहुसंख्याक समाजामध्ये शिक्षण झीरपत जावे यासाठी प्रयत्न केले त्यांचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये घेण्यात येत आहे.

ज्योतिरावांच्या लहानपणी बहुजनांच्या शिक्षणाची व्यवस्था नसल्यासारखी होती. काही पाठशाळा चालत असत पण त्यामधून केवळ उच्चवर्णीयांना प्रवेश मिळत असे. म.ज्योतीराव फुलेंनी जीवनभर जो संघर्ष केला त्यामध्ये त्यांनी केलेल्या संघर्षामध्ये शैक्षणिक विषयक विचार महत्वाचे आहेत. ज्योतिबा फुले चवथा वर्ग पास झाल्यावर, त्यांच्याच दुकानातील एका ब्राम्हण कारकुनाच्या सांगण्यावरून गोविंदराव फुले यांनी शिक्षण थांबविले होते. परंतु पुढे मा.लिजीट साहेब व मुन्शी बेग गफार या दोन ख्रिश्चन व मुस्लिम

लोकांच्या आग्रहावरून ज्योतिबा फुलेंना सातव्या वर्गापर्यंत शिकता आले. एवढ्या किमान शैक्षणिक पात्रतेवर व अखंड वाचन व चिंतनशिल जिज्ञासु प्रवृत्तीमुळे ज्योतिबांना शिक्षण हा मौलिक अधिकार, विचाराचा प्रचार व प्रसार करता आला. “विद्येविता मती गेली. मती विना निती गेली, नितीविता गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्त विना शुद्र खचले इतके अनर्थ एका अविज्ञेने केले”, यावरून त्यांना शिक्षणाचं महत्त्व किती कळलं होतं हे लक्षात येते. म्हणूनच त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करा हा विचार ब्रिटिश सरकारपुढे मांडला, एवढ्यावरच न थांबता १८४८ साली मुलींची पहिली शाळा काढून शिक्षणास सुरुवात केली. स्त्री शिक्षणाची गरज त्यांना का भासली. त्याची दोन कारणे असावीत, पहिले, स्त्री शिक्षित झाली तर ती संपूर्ण कुटुंबात *f kkr djrs , dk fopk oakP, k er \$ give me literate lady, I will give you a qualified nation* स्त्री शिक्षणाचे जनक म. ज्योतिबा फुले व त्यांना साथ देणारी सावित्रीबाई फुले यांनी केलेली शैक्षणिक क्रांती भारताच्या इतिहासात कुणीही नाकारू शकत नाही.

अभ्यासक्रमाचे महत्त्व:—

शिक्षणात अभ्यासक्रम महत्वाचा आहे. त्यामध्ये कशाचा अंतर्भाव असावा याविषयी ज्योतिबा म्हणतात, “अभ्यासक्रमात लेखनवाचन, हिशेबाची माहिती, सर्वसाधारण इतिहास, भुगोल, व्याकरण व शेती यांचे प्राथमिक ज्ञान, आरोग्यासंबंधीचे धडे यामध्ये असावेत. शहरातील व मोठ्या गावातील शाळांच्या अभ्यासक्रमापेक्षा खेड्यातील शाळांमधील अभ्यासक्रम कमी असावा. मात्र व्यवहारोपयोगी होण्याच्या दृष्टीने त्यामध्ये कसलीही उणीव नसावी. विद्यार्थ्यांना शेतकीच्या पाठांच्या जोडीने प्रत्यक्ष व्यावहारिक शिक्षण घेता यावे म्हणून एक आदर्श शेतीची योजना अंमलात आणल्यास निश्चित फायदेशिर होईल. कर भरणारे व कर न भरणारे यांच्या मुलांना प्राथमिक शाळेची फी एकास दोन याप्रमाणात असावी. मोठ्या शहरातील नगरपालिका आपल्या हद्दीतील प्राथमिक शाळांच्या खर्च स्वतः

चालविला पाहीजे मात्र शाळांचा कारभार सर्वस्वी नगरपालिकांवर सोपवू नये. त्या शिक्षण खात्याच्या देखरेखीखाली असाव्यात.” नोकरी संबंधीत म्हणतात देशी सुशिक्षित लोक हे उच्चवर्णीय असतात आणि त्याचा कल सर्वस्वी नोकऱ्या मिळविण्याकडे असतो. शाळा, कॉलेजातून जेवढे लोक बाहेर पडतात तेवढ्या सर्वांनाच नोकरी मिळणे शक्य नसते. शिवाय त्यांच्या अभ्यासक्रमात तांत्रिक आणि व्यवहारापयोगी शिक्षणाचा समावेश असावा. परिणामी हाताने कष्टाची कामे किंवा अन्य रोजगारधंदे स्विकारणे त्यांना अतिशय अवघड जाते. केवळ नोकरीच्या पाठीमागे न लागता सर्वांना उपयुक्त व्यवसाय आणि रोजगारधंदे पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होतील असा काळ फारसा दूर नाही. स्त्रीयांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार आणखी मोठ्या प्रमाणावर होईल अशा प्रकारच्या उपाययोजनांना संमती द्यावी” महात्मा फुलेंच्या शिक्षणविषयक विचारांचे प्रतिबिंब आज महाराष्ट्र सरकारच्या धोरणावर पडलेले दिसते.

शिक्षणातून परीवर्तन:—

आपोआप होतो तो बदल, जाणिवपुर्वक बदल घडवून आणल्या जातात त्यांना परीवर्तन म्हणतात. ज्योतिबांना बहूसंख्याक व स्त्रियांना शिक्षण देऊन शिक्षणातून समाज परीवर्तन अपेक्षित होते. जोतिराव शिक्षणतज्ञ होते, त्यांची प्रत्येक कृती परीवर्तनाची होती. इ.स.१८४८ मध्ये मुलींची पहिली शाळा काढली. तसेच स्त्रिला शिक्षण दिल्यास तीचा नवरा अल्पजीवी ठरेल. स्त्री शिक्षणामुळे संपूर्ण समाज जीवन नासते अशी समजुत होती,” मराठा कुणबी, न्हावी, शिंपी, कुंभार, तेली, लोहार, भंडारी, माळी, परीट वगैरे मागासलेल्या जातींना शिक्षणाचा लाभ न झाल्यामुळे उपजीवीकेच्या साधनावर त्यांची भिस्त होती. अनेक शिक्षित ब्राम्हणांनी तर आपली संपूर्ण विद्वता पारंपारीक—पुजा—अर्चा, धार्मिक संस्कार व जपानुष्ठाने हीच कशी शास्त्रसंगत आहेत हे सिध्द करण्यासाठी खर्ची घातली.

इ.स. १८१३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार ब्रिटीश भारतात शिक्षण प्रसारासाठी दरवर्षी १ लाख रूपयांची तरतुद करण्यात आली होती. परंतु ही रक्कम २०

वर्षपर्यंत तशीच पडून राहिली. वरिष्ठ वर्गाला शिक्षण दिले तर, ते खालपर्यंत झिरपत जाणार नाही याची त्यांना खात्री होती. कनिष्ठ वर्गाला शिक्षण दिले तर झपाट्याने शिक्षणाचा प्रसार होईल याची जाणीव एन्फीन्स्टन सारख्या इंग्रज अधिकाऱ्याला होती. इ. स.१८२३ ते १८३५ या २३ वर्षांच्या काळात शिक्षणासंबंधचा वाद सुरू होता. एका गटाचे म्हणणे होते की, भारतीयांना पौर्वात्यशिक्षण देशी भाषेतून द्यावे. इ.स.१८२३ मध्ये “committee of public instructions” समिती नेमण्यात आली. मेकॉले त्या समितीचा अध्यक्ष होता. १८३५ ते १८५३ या कालखंडात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी अनेक ठिकाणी शाळा व महाविद्यालये काढलीत. परंतु त्यांना उद्देश ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार व्हावा हा होता. याच काळात बहुजन समाजासाठी शिक्षणाची दारे उघडली. त्यामुळे ज्योतिबा शाळेत जाऊ लागले. लॉर्ड एलेनबरो यांनी शिक्षण हे वरच्या वर्गातून खालच्या वर्गाकडे झिरपत जाईल असे शिक्षण प्रसाराच्या बाबतीत कळविले होते. इंग्रजांना वरच्या वर्गांना शिकवून त्यांना आपले स्वामिनष्ठ सेवक बनविणे लाभप्रद वाटत होते. परंतु खालच्या वर्गांना शिक्षण धोक्याचे वाटत होते. यावरून म.फुले चा खालचा वर्गांना शिक्षण द्यावे हा आग्रह किती महत्वाचा व वास्तव होता हे ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाचे असल्याचे समजते.

शिक्षणाचे स्वरूप:—

भावी जीवनात उपयोगी ठरणाऱ्या व्यावहारीक शिक्षणाची मा.फुलेंना जरूरी वाटत होती. ते म्हणतात महाविद्यालयातून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे स्वरूप जीवनातील गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने उपयोगी ठरावे असे नाही. कारकुन व शिक्षक मोठ्या प्रमाणावर पैदा होण्यास मात्र ते उपयुक्त ठरणारे आहेत. शिक्षक व विद्यार्थी दोघांचेही सारे लक्ष मॅट्रीकच्या परीक्षेवर केंद्रीत झालेले असते. विद्यार्थ्याला स्वतंत्र जीवन आक्रमण्यास लायक बनविण्यास उपयोग पडावे असे व्यावहारिक अंगच या अभ्यासक्रमाला नसते. उच्च शिक्षणाची व्यवस्था अशी असावी की ते घेणे सर्वांना सुलभपणे पडावे. खाजगीरित्या अभ्यास करून

परीक्षेला बसणाऱ्यास उत्तेजन मिळावे बी.ए. व एम.ए. पदवी परीक्षांना वेळ मिळाल्यास सार्थकी लागून ज्ञान प्रसार होईल. शिष्यवृत्त्या देण्याची पद्धत सदोष आहे. ज्या वर्गात शिक्षणाची प्रगती झाली नाही. अशा वर्गात शिष्यवृत्त्या दिल्या गेल्या पाहीजेत.

म.फुलेंचे शिक्षण आयोगाला निवेदन (१८ ऑक्टो.१८८२)

म.फुलेंनी दिलेले निवेदन पुढीलप्रमाणे होते.

- १) सक्तीचे प्राथमीक शिक्षण
- २) ब्राम्हणांच्या उपयोगी पडणाऱ्या उच्चशिक्षणावर जास्त खर्च न करता बहुजनांच्या शिक्षणावर जास्त खर्च करावा, प्राथमिक शाळांची संख्या वाढवावी.
- ३) अभ्यासक्रमात मोडी बालबोध यांचे लेखनवाचन, गणित, इतिहास, भुगोल, व्याकरण, कृषिविषयक प्राथमिक ज्ञान, नैतिक कर्तव्ये, आरोग्य यांचा समावेश व्हावा.
- ४) ज्ञानाच्या परंपरे इतकीच ज्ञान स्वतः पुरतेच सिमित ठेवण्याची ब्राम्हणांची परंपरा प्रदिर्घ आहे. सरकारी सेवांची सर्व वरिष्ठ पदे बळकावली आहे.
- ५) कनिष्ठ जातीतुन पंतोजी निर्माण करणे गरजेचे आहे.
- ६) शिक्षणातील गळतीच्या प्रश्नावर त्यांनी विचार मांडले.
- ७) चालु शिक्षण आणि अभ्यासक्रम यांची आमूलाग्र पुनर्रचना होणे गरजेचे होत.
- ८) शिक्षणातुन जीवनातील खरे खोटेपणा निवडण्याची क्षमता आली पाहीजे.

व्यक्तीला भोवतालच्या परिस्थितीचे ज्ञान व्हावे, आकलन व्हावे हे शिक्षणाच प्रयोजन असले पाहीजे. हे त्यांचे मत होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शिक्षणाविषयीचे त्यांचे योगदान/संघर्ष ऐतिहासीदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा आहे.

तळ टीपा:—

१. पुनर्वसन—पृ.क्र.१९.
२. देशमुख—पृ.क्र.१३—१४.
३. तराळा—पृ.क्र.२२

४. देशमुख'पृ.क्र.३५.

संदर्भ सुची:—

- १) Slavery-collected works of Mahatma Jotirao Phule vol.Translated by Prof.P.G.Patil २) बहुजन नायक:—म.ज्योतिबा फुले स्मृती विशेषांक १९९४.
- ३) य.दि.फडके (संपादक):म.फुले समग्र वा प्रकाशन महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- ४) प्रा.सतिश तराळ:लोकमाता सावित्रीबाई फुले व्यक्तीत्व आणि कवित्व प्रकाशन, बजाज पब्लिकेशन, अमरावती.
- ५) अनिरुध पुनर्वसु प्रभंजन:मेहता पब्लिकेशन, पुणे
- ६) प्रा.मा.म.देशमुख:विश्ववंद्य राष्ट्रगुरू ज्योतिराव फुले यांनी दाखविलेला सन्मार्ग, शिवभारती प्रकाशन, नागपुर
- ७) भास्कर लक्ष्मण भोळे:महात्मा ज्योतिराव फुले वारसा आणि वसा—साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.

Social –Economic Thoughts of Chhatrapti Shahu Maharaj

Prof.Vasudha S.Nandanwar
Anantrao Pawar College,Pirangut ,
Tal. Mulshi ,Dist.Pune

Introduction:

Shri Chhatrapati Shahu Maharaj also known as Rajarshi Shahu who was the first Maharaja of the Indian Princely State of Kolhapur (1884-1922). He was first king in India has implemented reservation policy provided 50 percent reservation in his state on 26th July 1902.

Shahu Maharaj is credited with doing so many things as he did much to make education and employment available to all. He not only subsidized education in his states, but ultimately providing free education to all. But in the liberalizing India, the situation is seen different than the period had been seen in Rajarshi Shahu's dynasty.

Objectives :

- 1) To Study Education Policy of Chh. Shahu Maharaj.
- 2) To Study Socio –Economic thoughts of Chh. Shahu Maharaj

Great, Pioneering and Versatile as Shahu's accomplishments have been, which entitle him to called a renascent ruler in modern British India, I think, his most radical contribution was in the field of education and the sound economic view he held on the role of education as a real instrument of the remove of backwardness and promoter of equality. In this Shahu was in my opinion, a great thinker whose views have been

corroborated in the economic thought of the eminent Nobel Prize winning economist Gunnar Myrdal in his Asian Drama.

In his concern for the education among the backward classes, Shahu had to fight the Brahman Obscurantism. At the time of Shahu's had to fight the Brahman obscurantism. At the time of shahu's accession to the throne the percentage of the educated among various castes and religion; was: Brahmins 79.1 per cent, Marathas 8.6 per cent ,Kunbis 1.5 per cent, Muslim 7.5 per cent ,and Jains and Lingayats 10.6 per cent. During his tenure Shahu deliberately pursued a policy of giving representation to various elements in a proportionate manner. This can judged by fact that while in 1994,60 of the 71 officers in the Government department were Brahmins ,in 1922 the last yera of his reign of the 95 officers in that department 36 were Brahmins,59 were non brahmins. In the private department 46 of the 53 servants were Brahmins in 1894 , whereas in 1922 Brahmins were 43 and the non-Brahmins were 109 in addition to which there were servants depressed classes.

Shahu never believed in infiltration theory in education, Shahu,s rejoinder to Kesari's editorial calling for airy school buildings is remarkable because it echoes prophetically the truth of the economic and social justice which we are anxious to implement with a constitutional pledge.

Shahu said : " The Kesari's argument to extend the school building and to make them airy before making education compulsory would irritate any honest person . "No cake to a few until all are served with bread" is the principle of the British Labour Party. In India 90 per cent people are in feasting before any condiments are served to those who are starving, strangely betrayed their anxiety to the masses. I fail to understand how people are not ashamed to give expression to such damnable utterances

in newspapers in public, that Legislative Councils are not places for the Lingayata and the Jains to exhibit their skills in holding the grocer's pair of scales or for the farmers to show their skill in plugging."

How uncannily economic this utterance sounds today when we find that an eminent economist Prof. Gunnar Myrdal strongly propounds in his great study Asian Drama that the "control of education is the not fundamental Monopoly element in an equalitarian social stratification." Institutional and social reform as a condition precedent for economic and political reform is the thesis of Myrdal. Shahu had acted upon the same premises as early as at the dawn of the 20th century and we could still take an instructive lesson from Shahu's great Conner for "immediatism to deal with such social evils as untouchability and educational backwardness.

It is in this context, that I feel that the great utterance of Shahu at the All India Conference of the Untouchable Classes at Nagupur on February 16, 1922 needs to be studied by everyone concerned with administration and the implementation of our most urgent socio-economic and legal programmes as adumbrated in the 20 point economic programme, Shahu said : It is the brief candle that burns the brightest, and looking to Shahu Chhatrapati's tenure as the ruler of the erstwhile Kolhapur State in the last decade of the 19th century and first two decades to the twentieth, one can see that not only did he burn brightest but it at both ends by his ceaseless quest for the amelioration of the despised classes, in his all too brief span of life of just 48 years. Social Reforms Done By Rajarshi Shahu Maharaj:

Shahu Maharaj is an ideal ruler, Progressive leader and a foresighted social reformer, who has implemented the numbers

of policies regarding social reforms and those policies are very much important to take into account. Because of the social reforms, he tried to lessen the distance between human kind lived in society. Because there were two classes had existed, the one is higher castes and the other is lower castes. During his reign, Shahu Maharaj gave special importance to the education of the masses and introduced several programs for them. He started separate hostel in Kolhapur for students from the Maratha, Lingayat, Panchal, Jain, Muslims, Shimpi, Devadnya Vaishay, Dhor-Chambhar and Nabhik communities and the Miss Clark Boarding especially for the students from the untouchable communities. He offered scholarships to the needy and intelligent students from the backward castes so that they could continue their education. He made primary education compulsory and free for all in his princely state. His royal decree held up the cause of women's education. To abolish untouchability, he stopped the cruel system followed by many institutions to hold separate school for the upper and lower castes in 1919. He started patil schools so that village heads could be good administrators. In times when the study of Vedic literature was considered a domain of the Brahmins (higher caste Pandits), he established Vedic schools that taught the Vedas to the masses and Sanskrit schools for the propagation of the Sanskrit language.

He introduced reservation for the untouchables in government jobs. He issued a royal decree in his Princely state to treat all humans equal and to give equal access to the untouchables to public utilities like common wells, schools, hospitals and common building. His commitment to abolish untouchability was such that he was even ready to give up his throne for the service of the downtrodden or lower class people. He legalized inter caste marriages and discontinued the hereditary

tenures of revenue collectors (Kulkarni), infamous for exploiting the masses, as also the Mahar tenures that enslaved the Mahars (a lower caste). In 1917 he legalized remarriages and practice of Devdasi (a tradition where a girl is offered to God).

Rajarshi Shahu is considered one of the leaders of the anti-Brahmin movement. He strived for giving the masses and lower class communities equal participation in political power. In 1916, he established the "Deccan Rayat Association", in Nipani with the objective of securing political rights for the non-brahmins. He toured Maharashtra extensively and held public meetings to promote the cause of the anti-brahmin movement. The struggle over the right to recite the Vedas occurred in Rajarshi Shahu's time. This struggle created a storm in the social life of Maharashtra and gave birth to the SATYASHODHAK (truth finding) movement.

Mass Irrigation Policy:

Agriculture is the backbone of Indian Economy. The chief occupation of the people in India is farming, that's why the development of the agricultural sector is very much important according to Shahu Maharaj. For that he had done basic reforms for agriculture in this princely state and simultaneously started new industries. Illiteracy and poverty these are the two foes of the peasant because of these two aspects a farmer becomes more and more destitute. In the year 1896-99 people suffered from famine and at that time Shahu Maharaj had provided food grains for all of them. To get rid of this kind of natural calamities, Shahuji had declared "Mass Irrigation Policy" by creating irrigation department and appointed an irrigation officer to take care of all the projects of well construction. He extensively toured Europe in the year 1902 and had influenced their development regarding dams. And he decided to construct such dams

in his princely state. This was a phenomenon concept at that time, and Radhanagari Dam project was one of them. He had achieved people's welfare through such projects. Rajarshi Shahu implemented a number of projects in his princely state, like establishing the Shahu Chhatrapati spinning and weaving mill, Shahupuri market for jiggery, construction of "Radhanagari Dam" and co-operative societies for farmers. He made credit available to the farmers and backed research to modernize agriculture. To increase the yield of cash crops and the use of technology, he established the King Edward Agriculture, Co-operations and Industry that yielded high benefits for his subjects.

Conclusion:

Rajarshi Shahu had progressive vision about India's well future. He has done so many reforms for women. He has made widow re-marriage act, inter-caste marriage act, succession act, divorce act, some other reforms for women education and so on. This shows us that Shahu Maharaj has kept the foresight of each and every tier in the society at that time and maintains the welfare of the people equally.

The positive effects of his work in the cultural, social, political, educational, industrial and agricultural spheres are seen all over Maharashtra. Despite being a king of the Kolhapur Princely State, he was a democratic ruler. Dr. Ambedkar appropriately described him as the "Pillar of Social Democracy." It's because of his seminal contribution that he was conferred the title "Rajarshi" by the Kurmi warrior community from Kanpur.

Reference: * Kavelkar Kashinath, Non Brahmin Movement in Southern India (1873-1949), Shivaji University, Kolhapur, 1979.

*Pages from History: Glimpse of Women's Education in Maharashtra, Aalochna pub. Pune.

"शाहू महाराजांची शैक्षणिक कामगिरी"

प्रा. डॉ. मनिषा माणिकराव जगदाळे (कुरुमकर)
कै.मा.बा. जगदाळे अध्यापक विद्यालय,
लिंपणगाव, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर.
मोबा. ९४०४९७६९५०, ८२७५२६९१९७

प्रस्तावना -

१९ व्या व २० व्या शतकातील महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाटचाल, शिक्षणाचा सामाजिक विस्तार व बहुजनांच्या शैक्षणिक कार्याचे प्रयोग म. ज्योतिबा फुले यांच्यानंतर त्यांचे अपूर्ण राहिलेले कार्य तितक्याच समर्थपणे पुढे चालविण्याचा मान राजर्षी शाहू महाराजांकडे जातो. शाहू महाराज महाराष्ट्रातील कोल्हापूर संस्थानचे राजे होते. परंतु त्यांच्या कर्तृत्वाने संस्थानाच्या मर्यादा ओलांडल्या. ते खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाचे नेते बनले. बहुजन समाजातील मुलांना शिक्षण देण्याच्या कार्याला त्यांनी अग्रक्रम दिला आणि शिक्षण प्रसाराच्या विविध योजना अमलात आणल्या. त्यांची ही कृती शिक्षण क्षेत्रात महान क्रांती घडवून आणणारी ठरली.

सक्तीचे मोफत शिक्षण -

शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या बाबतीत टाकलेले क्रांतिकारक पाऊल म्हणजे त्यांनी आपल्या राज्यात राबविलेली सक्तीची व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची योजना होय. शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रसारासाठी प्राथमिक शिक्षणावर त्यांनी जास्त भर दिला. त्या काळात समाजातील फार मोठ्या घटकाला शिक्षणाचा गंधही नव्हता. बहुसंख्य खेड्यात शिक्षणाच्या कसल्याच सोयी नव्हत्या. त्यामुळेच आतापर्यंत शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाजघटकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी त्यांच्या प्राथमिक शिक्षणापासूनच सुरुवात केली पाहिजे हे जाणून प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारासाठी शाहू महाराजांनी सन १९१२ पासून संस्थानांतील प्रत्येक खेड्यात प्राथमिक शाळा उघडण्याची मोहीम हाती घेतली. अनेक खेड्यात प्राथमिक शाळा सुरु करण्यात आल्या. पुढे ८ सप्टेंबर १९१७ रोजी शाहू महाराजांनी असा आदेश काढला की, ३० सप्टेंबरपासून कोल्हापूर संस्थानात सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण सुरु करण्यात येईल.

सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाच्या योजनेची कार्यवाही १९१८ पासून सुरु झाली. लहान वयातील मुलामुलींना शाळेत पाठविण्यासंबंधी मुलांचे पालक तसेच गावकामगार यांना सक्त आदेश देण्यात आले. या योजनेतील पहिली प्राथमिक शाळा चिखली येथे काढण्यात आली. या योजनेसाठी शाहू महाराजांनी पाऊण लाख रुपये खर्च केले. १९२२ पर्यंत हा दरवर्षीचा खर्च जवळजवळ तीन लाखपर्यंत गेला. सन १९१७-१८ मध्ये करवीर संस्थानात प्राथमिक शाळांची संख्या फक्त २७ होती. सन १९२१-२२ पर्यंत ही संख्या ४२० पर्यंत गेली तर विद्यार्थी संख्या २२००० पर्यंत गेली.

सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणासंबंधीचा आपला दृष्टिकोन विशद करताना शाहू महाराजांनी म्हटले होते की, "खालच्या वर्गाच्या लोकांच्या बुद्धीवर, ज्ञानावर जे जड जुलमी 'जू' लादले गेले आहे ते झुगारून देण्याची शक्ती समाजाच्या अंगी येण्यास, सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची फार जरूरी आहे. यामुळे पुढील पिढी तरी लिहीणारी-वाचणारी होईल अशी मला खात्री आहे."

दुय्यम व उच्च शिक्षण -

प्राथमिक शिक्षण प्रसारामागे दुय्यम व उच्च शिक्षणाची बैठक तयार करणे हाही एक उद्देश शाहू महाराजांचा होता. शिक्षणाची तहान भागविणे हे पाण्याची तहान भागविण्याइतके सोपे नव्हते. इंग्रजी शिक्षणाला 'वाघिणीचे दूध' समजले जात असे. तेंव्हा ते 'शेळीच्या दुधासारखे' सर्वांना सहज उपलब्ध होईल अशी स्थिती निर्माण करणे आवश्यक होते. म्हणूनच ही आम जनतेची ज्ञानाची भूक भागविण्यासाठी शाहू महाराजांनी आपल्या काळात शिक्षणाच्या प्रत्येक टप्प्याकडे बारकाईने लक्ष पुरविले.

शाहूमहाराजांनी सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची अंमलबजावणी सुरु केली होती. तरीही त्यांनी कोल्हापुरातील राजारम हायस्कूल आणि राजारम महाविद्यालयाकडेही दुर्लक्ष केले नव्हते. शाहू महाराजांनी डॉ. कुर्तकोटी यांच्या विनंतीवरून एक समिती नेमून बंद पडण्याच्या मार्गावरील राजाराम महाविद्यालयाला सावरून धरले. हळूहळू महाविद्यालयातल विद्यार्थ्यांची संख्या वाढू लागली. बहुजन समाजातील विद्यार्थीही उच्च शिक्षण घेऊ लागले. अनेक होतकरू व गरीब विद्यार्थ्यांना महाराजांनी परदेशी उच्च शिक्षणासाठी पाठविण्यासाठी खाजगीतून मदत केली.

कोल्हापूर संस्थानाच्याबाहेरही शाहू महाराजांनी उच्च शिक्षणाच्या प्रसारासाठी प्रयत्न केले. पुण्यामध्ये गुरुवर्य बाबुराव जगताप यांनी अल्प प्रमाणात शिक्षणाचे जे कार्य सुरु केले होते ते संस्थेच्या रुपाने चिरंजीव राहावे म्हणून शाहू महाराजांनी श्री शिवाजीमराठा सोसायटीची स्थापना करून 'श्री शिवाजी मराठा हायस्कूल' सुरु करण्यात सिंहाचा वाटा उचलला. सोसायटीला पाच हजार रुपयांची देणगी देऊन उत्तेजन दिले. अशा प्रकारच्या शिक्षण प्रसाराच्या कामामध्ये शाहू महाराजांच्या तालमीत तयार झालेले कर्मवीर भाऊराव पाटील. डॉ. पंजाबराव देशमुख, श्री. भाऊसाहेब हिरे, डॉ. बाळासाहेब खर्डेकर, कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे व गुरुवर्य बाबूराव जगताप यांसारखी शिक्षणप्रेम माणसे शिक्षण प्रसाराच्या कामात रस घेऊ लागली. बहुजन समाजाचे शिक्षणातून उत्थान घडवावे हे शाहू महाराजांच्या मनातील स्वप्न वरील शिक्षणप्रेमी कार्यकर्त्यांनी साकार केले.

वसतिगृहांची स्थापना -

शाहू महाराजांनी शिक्षण प्रसाराच्या संदर्भात उचललेले अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि क्रांतिकारक पाऊल म्हणजे त्यांनी कोल्हापुरात विविध जातिधर्मांच्या विद्यार्थ्यांसाठी केलेली वसतिगृहांची स्थापना हे होय. खेडयापाडयात पसरलेल्या बहुजन-समाजातील तसेच गोरगरीब

कुटुंबातील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाचा लाभ घेण्यासाठी मोठ्या शहरांचा आश्रय घेणे आवश्यक होते. कारण माध्यमिक व उच्च शिक्षणाच्या सोयी त्या काळात फक्त शहरातच उपलब्ध होत्या. अशा परिस्थितीत खेडयापाडयातील गोरगरीबांच्या मुलांचे शिक्षण मार्गी लावायचे असेल तर सर्व प्रथम शहराच्या ठिकाणी त्यांच्या राहण्या-जेवणाची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे ही गोष्ट लक्षात घेऊन कोल्हापुरात व इतरत्रही वसतिगृहांची स्थापना करण्याचे काम त्यांनी हाती घेतले.

सन १८९४ मध्ये शाहू महाराजांनी सर्व जातीजमातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी कोल्हापुरात एकच वसतीगृह सुरु केले. परंतु या प्रयोगाचा अनुभव मात्र फारसा चांगला आला नाही, कारण या वसतिगृहाचा लाभ प्रामुख्याने वरिष्ठ जातीच्या म्हणजे ब्राम्हण विद्यार्थ्यांनाच झाला होता. या अनुभवावरून महाराजांनी प्रत्येक जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार महाराजांनी सन १९०१ मध्ये मराठा जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह सुरु केले. त्यास 'व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग हाऊस' असे नाव देण्यात आले. इतर जातींच्या विद्यार्थ्यांनाही या वसतिगृहात प्रवेश दिला जात होता. त्याचवर्षी जैनधर्मीय विद्यार्थ्यांसाठी 'दिगंबर जैन बोर्डिंग' सुरु करण्यात आले. यानंतर लवकरच लिंगायत, सारस्वत, पांचाल, नामदेव शिंपी, वैश्य, ढोर-चांभार, नाभिक इत्यादी जातींच्या विद्यार्थ्यांकरिता स्वतंत्र वसतिगृहे स्थापन झाली. याशिवाय कोल्हापूरबाहेरील पुणे, नाशिक, नागपूर व अहमदनगर इत्यादी शहरांतील वसतिगृहे व शैक्षणिक संस्था यांनाही शाहू महाराजांनी मदत केली.

विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्त्या -

बहुजन समाजातील गरजू व होतकरु विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्त्या देऊन त्यांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन देण्याचे आणि त्यांच्यात शिक्षणासंबंधी आवड उत्पन्न करण्याचे धोरणही शाहू महाराजांनी आखले. सन १९११ मध्ये त्यांनी एक जाहीरनामा काढून १५% विद्यार्थ्यांना नादारी देण्याची घोषणा केली. ही सवलत प्रथम गरीब विद्यार्थ्यांना देऊन, नंतर राहिल्यास इतर विद्यार्थ्यांना द्यावी असा आदेशही त्यांनी काढला. अशा प्रकारच्या सवलती त्यांनी संस्थानाबाहेरील विद्यार्थ्यांनादेखील दिल्या होत्या.

छत्रपती शाहू महाराजांचे जातवार वसतिगृहे स्थापन करण्याचे आणि बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सवलती देण्याचे धोरण त्या काळातील काही लोकांच्या टीकेचा विषय झाले होते. या धोरणामुळे जातीयवादाचा चालना मिळून सामाजिक भेदभाव वाढीस लागेल असा या टीकाकारांचा आक्षेप होता. परंतु शिक्षण ही वरिष्ठ वर्गाची मक्तेदारी आहे, अज्ञान हे आपल्या पाचवीलाच पुजले आहे, ब्राम्हणांनीच ज्ञान घ्यावे व द्यावे असा चुकीचा समज या मागासलेल्या वर्गात घर करून बसलेला होता. शाहू महाराजांना त्यांच्या मनातील ही चुकीची समजूत पुसून टाकावयाची होती. प्रत्येक जातीचे मतपरिवर्तन करून त्यांना शिक्षणाकडे वळविणे हे काम त्या कठीण काळात महाराजांना करावयाचे होते. म्हणूनच त्यांनी सर्व जाती-जमातींची वसतिगृहे कोल्हापुरात सुरु केली. दुसरे म्हणजे तत्कालीन समाजावर जातिव्यवस्थेचा फार मोठा पगडा होता.

जातिव्यवस्थेच्या निर्बंधाचे काटेकोरपणे पालन करण्याबाबत सर्वत्र जातीचे लोक आग्रही असत. त्या काळातील लोकांची ही मानसिकता लक्षात घेता सर्व जातिधर्मांच्या विद्यार्थ्यांसाठी एकच वसतिगृह स्थापन केले असते तर त्यास लोकांचा पुरेसा प्रतिसाद मिळाला नसता, तसा अनुभव त्यांना सुरुवातीलाच आला होता. तात्पर्य, जातवार वसतिगृहे ही त्या काळाची गरज होती. समाजातील दुर्बल घटकांना सवलती देण्याचे शाहू महाराजांचे धोरणही सामाजिक भेदभावाची कृती नव्हती, उलट सामाजिक भेदभाव दूर करण्यासाठी उचलले गेलेले पाऊल होते. शाहू महाराजांनी बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणण्यासाठी व त्यांच्यात जागृती निर्माण करण्यासाठी अपार कष्ट घेतले या थोर विभूतींच्या अविश्रांत परिश्रमामुळे आज महाराष्ट्र शैक्षणिक क्षेत्रात देशातील एक आघाडीचे राज्य बनले आहे.

संदर्भग्रंथ -

- १) फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र.
- २) जाधव बी.बी. (संपादक), राजर्षी शाहू महाराजांचे भाषणे, पृष्ठ - ७४, ७५.
- ३) जाधव वसंत, 'आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास', पृष्ठ - १४४.
- ४) वाळिंबे रा.श, 'एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा', पृष्ठ - ८५.

सावित्रीबाई फुले यांचा शैक्षणिक संघर्ष

सहा.प्रा. जायेवार जगदिश लच्छमत्रा
इतिहास विभाग प्रमुख
संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय
जळकोट जि.लातूर

प्रास्ताविक:

स्वातंत्र्य पूर्वकालीन महाराष्ट्राचा विचार करताना एक गोष्ट लक्षात येते की, एकोनिसाव्या शतकात समाजामध्ये प्रबोधनाला आरंभ झाला होता.इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाला आणि ब्रिटीशांनी महाराष्ट्रात आगमन केले होते. महाराष्ट्रात कितीतरी राजकीय स्थित्यंतरे होत होती. नव्या सत्ता उदयास येत होत्या, लोप पावत होत्या; मात्र समाज जीवन हे अपरिवर्तनीय होते. कोणत्याही सत्तेचा महाराष्ट्रातील समाजजिवनावर परीणाम होत नसे. समाज रचना ईश्वरप्रणित असून ती अपरिवर्तनीय आहे , असा प्रत्येकाचा पक्का समज होता. सहजासहजी समाज या 'समजाला' सोडण्यास तयार नव्हता; पण ब्रिटीशांच्या राजवटीने महाराष्ट्रातील जीवनपध्दतीला आव्हान मिळाले. समाजात अस्तित्वात असलेली जातीव्यवस्था, धर्मभोळेपणा, अज्ञान, रुढीप्रियता, स्त्री शिक्षणाचा अभाव, वेठबिजारी, गुलामगिरी, सतीप्रथा, जेशवपन, बालविवाह व बहुपत्नीत्वाची प्रथा या सर्वांमुळे समाज आजपर्यंत अंधारात चाचपडत असलेल्या समाजाला नव्या आशेची किरणे दिसू लागली. पण आजपर्यंतचे स्वातंत्र्यपूर्वकालीन महाराष्ट्रातील स्त्री जीवन व शिक्षण मात्र उदासिनच होते.

पिता रक्षती कौमार्ये :

पती रक्षती यौवर्षी :

पुत्र रजिती वार्धक्यः

न स्त्री स्वातंत्र्यं अर्हती ।। असेच होते.

शक्तिचे प्रतिक म्हणून स्त्री देवतेची पुजा करायची तर दुसरीकडे त्याच स्त्री ला चार भिंतीबाहेरचे स्वातंत्र्य नव्हते. शक्तिचे प्रतिक असलेली स्त्री ची शक्तिच नाहीशी करून टाकली होती. पण अंतालाही अंत असतो, युगाचा उगम जसा ठरलेला तसा अंतदेखील निश्चित होणार हे टाळता येत नाही आणि झाले तेच वर्णव्यवस्थेत खिचपत पडलेले शुद्रातीशुद्र व स्त्री जीवनाला नव्या उंचीकडे नेण्यासाठी प्रतीकुल परीस्थीतीत काळाच्या पुढे धावणारे अनेक समाजसुधारक पुढे आले. त्यात क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य तर प्रत्यक्ष सिंहाच्या गुहेत जावून त्याचे आयाळ ओढण्यासारखे होते.त्यांचे मत होते, "शिक्षणाने मनुष्यत्वातील पशुत्व नष्ट झाले पाहीजे, शिक्षण हे साक्षर करण्यासाठी नसून समाज जागृती घडवण्यासाठी आहे". पण आज सावित्रीबाईंच्या स्वप्नातले समाज व शिक्षण कोठे जात आहे? ज्या समाजसुधारकांनी समाजाला एका उंचीवर नेण्याचे प्रयत्न केले त्यांनाच एका जातीचे लेबल लावून धन्यता मानली जात आहे. पण हे विकसित होण्याचे स्वप्न पाहणाऱ्या भारत देशाला पुन्हा एकदा सामाजिक जुलामजिरीकडे नेजारे आहे. म्हणून समाजात पुन्हा एकदा सुधारकांनी जे लेल्या कार्याचे विचार रुजवण्यासाठी व त्यांनी समाजाच्या शिक्षणासाठी केलेल्या संघर्षाचे मंथन होण्यासाठीच हे छोटेशे संशोधन.

उद्देश:

१. सावित्रीबाई फुले यांनी समाजासाठी केलेल्या शैक्षणिक संघर्षाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती:

सदरील संशोधनसाठी द्वितीय साधनाचा उपयोग केला आहे.

सावित्रीबाई फुले यांचा शैक्षणिक संघर्ष

१. अल्पपरिचय:

पुरातन, जर्मठ विचारधारेने चिकटुन बसलेल्या समाजात सावित्रीबाई यांचा जन्म एका गरीब शेतकरी कुटुंबात सातारा जिल्हातील खंडाळा तालुक्यातील नायगाव या खेड्यात ३ जाने १८३१ रोजी नवसे पाटील घराण्यात खंडोजी व लक्ष्मीबाई दांपत्या पोटी झाला. चार आपत्यापैकी त्या ज्येष्ठ कन्या. वडीलांकडून करारीपणा, परोपजारी वृत्ती, निरपेज व्यवहारवृत्ती, समतादृष्टी, कष्टाळू निती, प्रामाणिकपणा व सत्यनिष्ठा तर आईकडून सोशिकपणा, सेवावृत्ती, अन्नदान करण्याचे गुण सावित्रीबाईमध्ये अवतरले होते. त्यांच्यातील निरिक्षणवृत्ती व सामाजिक समज लहाणपणापासूनच घरातुन मिळाले. स्वतःची जिज्ञासु वृत्ती, सेवाभावी वृत्ती, जरीबाविषयी जरुजा या अंगभूत गुणांचा त्यांना भावी आयुष्यात फार मोठा लाभ झाला. अष्टपैलू व्यक्तीमत्त्व असलेल्या सावित्रीबाईंचा विवाह १८४० मध्ये वयाच्या दहाव्या १३ व्या वर्षाच्या जोतीराव फुले यांच्यासोबत झाला. १८४० पासून शेवटच्या क्षणापर्यंत सतत जोतीरावांना सावलीप्रमाणे साथ देणारी माऊली आदर्श वैवाहीक जीवनाचे श्रेष्ठतम प्रतिक होय.

२. शिजज:

विवाहानंतर म.जोतीरावांनी सावित्रीबाईंना शिक्षण देण्यात दाखवलेला मनाचा मोठेपणा दिसून येतो. सावित्रीबाईंची शैक्षणिक वाटचाल घरातूनच सुरूवात झाली. जरी जोतीबा त्यांना शिक्षण देण्याचे ठरवले तरी शिकवत असताना सावित्रीबाई मध्ये ज्रहज ज रज्याची जमता नसतीतर ज दाचित इतिहास घडला नसता. सुरूवातीचे शिक्षण घरीच सुरु झाले. त्यानंतर मिसेस मिचेल यांच्या अत्याग्रहावरून मिचेल त्यांच्या नॉर्मल स्कुलमध्ये प्रवेश घेवून तीन चार वर्षांचा कोर्स पूर्ण केला. सजुनाबाई, सखाराम यशवंतराव परांजपे आणि केशव शिवराज भवाळकर यांचेही योगदान त्यांच्या शिक्षणात महत्वपूर्ण असे होते. त्यांनी शिक्षण घेवून शिकविण्यासाठी घराच्या उंबरठ्याबाहेर टाकलेले पहीले पाऊल हे आधुनिक भारतीय स्त्रिया सार्वजनिक जीवनाची सुरुवात होती.

३. शैजिज ज र्याला प्रारंभ:

स्त्री,शुद्रांच्या शिक्षणाची प्रेरजा जोतीरावांना धर्मग्रंथाच्या वाचन,चिंतन,मनन करून मिळाली होती.म्हणूनच स्त्रिशुद्रांना शिक्षण मिळाले पाहीजे. म्हणून १ जाने १८४८ ला पुण्यातील भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा काढली. पण मुलींना शिकवावे तर महिलाच म्हणून सावित्रीबाईंना अहमदनगरला मिसेस फॅरार बाईंकडे प्रशिक्षणासाठी पाठवले. १८४९ ला प्रशिक्षण घेवून सावित्रीबाई परत आल्या.

घेतलेले कार्य पुर्णत्वास नेण्यासाठी त्यांना राहत्या घरातून बाहेर पडावे लागले, अशावेळी समाजाने केलेला प्रचंड विरोध हा त्यांना नगज्य वाटत होता. स्त्री ही वर्षानुवर्ष पुरुषीय जुलामजिरीत पिचत होती, चुल-मुल हेच स्त्रीचे विश्व होते. तेव्हा स्त्री जातीला सूटकेचा श्वास देण्यासाठीच त्या बाहेर पडल्या होत्या. जोतीरावांच्या विचार व कार्याशी समरस होवून सामाजिक ज र्यातही स्वतःला अर्पण केले होते.

४. सामाजिक दडपण व गृहत्याग:

एक स्त्री शिक्षण घेण्यासाठी व देण्यासाठी घराबाहेर पडणे, स्त्री व शुद्रातीशुद्रांना शिकवणे हे देवाचे आपल्यावर वृथा रोष ओढवून घेण्यासारखे आहे, धर्माच्या विरोधात जाणे आहे असे दबाव गोविंदराव फुलेवर टाकून जोतीबा व सावित्रीबाईंना शिकवण्याचे थांबवण्यासाठी ब्राम्हण समाजाने प्रयत्न जे ले. पज वारंवारच्या दबावामुळे जोविंदराव दुःजी होऊन जोतीबांना 'शाळा तरी सोड किंवा घर तरी सोड' असे दुःखी अंतकारणाने म्हणाले. तेव्हा जोतीबाही तेवढ्याच दुःखी अंतकारणाने 'मजवर मरण ओढवले तरी माझे ज र्य सोडणार नाही'. असे ठणकावून म्हणाले. तेव्हा 'जोविंदराव तुझा मार्ग तुला मोकळा आहे. तू आपल्या बायकोला घेवून कोठेही जा. तुझ्या बायजेला माझ्या घरात मी ठेवू शकत नाही'. यात सावित्रीबाईंनी आपल्या पतीबरोबर घराचा त्याग करून समाजाचा छळ, रोष पत्ज रण्याची मानसीक तयारी ठेऊनच जोतीबासोबत शिक्षणासाठी, समाजकार्यासाठी गृहत्याग करून नव्या उत्साहाने कार्याला सुरूवात केली. एक शिक्षिका बनून अध्यापनाचे कार्य करत स्त्री व शुद्रातीशुद्रासाठी शाळा

जट्टण्यात जी जोखीम होती. त्यांना त्यांना सामोरे जावे लागले. सनातन्यांनी त्यांना छळायला सुरुवात केली. कुचेष्टेणे बोलजे, बोटदाखवणे, मानजंडाना करणे, अंगावर चिखल- शोज फेज जे एवढेच नव्हे तर अंगावर थुंकन्याचे प्रयत्न केले. परंतू याला डगमगण्यासारखे कमकुवत विचाराचे सावित्री थोडेच होत्या. त्या एक शब्दही न उच्चारता पतीचा धर्म तोच आपला धर्म अशी भुमिका घेतली. असेच त्यांच्यावर एकनाथ रोडे व धोंडीराम महादेव कुंभार यांच्या मार्फत जीव घेण्याचा, घरात शिरून सुरीने मारण्याचा प्रयत्न ही झाला पण आलेले दोघेही मारेकरी त्यांच्या कार्याने प्रभावित होऊ न त्यांचेच अंगरक्षक बनून त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली एक शाहीर तर एक पंडीत बनले हे त्यांच्या कार्याचेच यश होते.

५.सामाजिज जार्यः

महात्मा जोतीरावांच्या मार्गदर्शनाखाली महीला सेवा मंडळाची स्थापना करून विधवा पुनर्विवाह घडवून आणण्यासाठी ,व्यसनी पुरूषांच्या जाळयातून स्त्रीमुक्त करण्याचेही प्रयत्न केले. जातीभेद निर्मुलन करण्यासाठी सर्व जातीधर्माच्या बायकांना हळदी -जुं कवाच्या कार्यक्रमांमार्फत शिवा-शिव प्रथेलाच सुरुंग लावत होत्या. अस्पृश्यासाठी स्वतःच्या मालकीची विहीर खुली केली. बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची इ.स.१८६३ ला स्थापना करून पिडीत स्त्रीयांसाठी काम सुरु जेले, बालविवाहास विरोध करण्यासाठी लोकमत तयार करून विरोध केला. इ.स. १८६७ ला जोतीरावांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचा आधारस्तंभ बनून शेटजी व भटजी विरुध्द लढाई सुरु केली. इ.स. १८७७ च्या दुष्काळात बालाश्रम सुरु करून दुष्काळ निर्मुलनासाठी व इ.स. १८९६ च्या दुष्काळातही राब राब राबल्या. इ.स. १८९७ च्या प्लेगच्या साथीतही प्लेग निर्मुलनासाठी शर्थांचे प्रयत्न केले. केशवपण पध्दतीस विरोध म्हजुन -नाभिकांचा संपही घडवून आणला. महिला सेवा मंडळामार्फत अर्थाजनासाठी खादीच्याही त्या पुरस्कृत्या बनल्या. मुलांसाठी स्वतःच्या घरात वस्तीगृह चालवून जनसेवेचे दर्शनही घडवले.

६.शैजिज संघर्षः

स्वातंत्र्यकालीन महाराष्ट्राचा विचार करता इथे वर्णव्यवस्था बोजळलेली होती. फक्त एकाच वर्णाकडे शिक्षणाचा आधिजार असल्यासारखे होते. ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर इंग्रजीमाध्यमाच्या शाळा सुरु झाल्या पण त्यातही ब्राम्हणांचीच पिढी ते त्यांच्याच कुटुंबाला सुधारण्यावर भर देत. पण जोतीराव शिक्षण घेताना त्यांना दिन दुबळयांची मुले वंचीत असल्याचे लक्षात आल्याने स्त्री शुद्रातीशुद्राच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करण्याचे ठरवून नगरला फॅरारबाईकडे जेले व आपल्या कार्याची दिशा ठरवली. त्यात महात्मा फुले यांचे ध्येय हेच स्वतःचे ध्येय समजून सावित्रीबाईनीही आपल्या कार्यास सुरुवात केली.

इ.स.१८४० ला विवाहानंतर सावित्रीबाईना जोतीबांनी घरीच शिकवले नंतर मिसेस मिचेल कडे नॉमलस्कुलमध्ये १६४८ पर्यंत शिक्षण पुर्ण झाल्यानंतर भिडेवाडयात १ जाने १८४८ ला पुण्यात पहीली मुलींची शाळा स्थापन झाली. जिथे मुलींना शिकवण्यासाठी म्हणून सावित्रीबाईना अध्यापनाचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी फॅरार बाईकडे नजरला जेले १८४९ ला परत आल्यानंतर मात्र पुण्यात देशातील शिक्षिका व मुख्याध्यापिका म्हणून शैक्षणीक कार्याला सुरुवात केली.

अ) अध्यापनाचे कार्यः

स्त्री शिकणे म्हणजेच पाप त्यात एका स्त्रीने शिकुन शिकवणे म्हणजे महापाप समजल्याजाणाऱ्या काळात घराबाहेर पडून अध्यापनाचे जार्य हाती घेतले. जर्मठ पुणेकरांनी फुले दांम्पत्यांना अनेक अडचणी निर्माण केल्या. शिव्याशापांनाही त्यांना पुढे जावे लाजले. जीव ही धोक्यात होता. मात्र सर्व अडचणींना आव्हान समजून देशातील पहीली मुलींची शाळा काढणाऱ्या या दांम्पत्याने शिक्षण सर्वच स्तरापर्यंत रूजविण्यासाठी अनेक प्रयोग करून शाळेत योग्य असे व्यवसायभीमुक शिक्षणास सुरुवात केली. यात सावित्रीबाई हया भारतातील पहीली प्रशिक्षित शिक्षिका मुख्याध्यापिका झाल्या. आणि हि घटनाच एक चमत्कारीक व ऐतीहासीक होती.

ब) शाळेसाठी अर्थिज प्रयत्नः

म.फुलेंना पहील्या मुलींच्या शाळेसाठी तात्यासाहेब भिडे यांच्याकडून मोफत वाडा व सुरूवातीचा खर्च म्हणून १७१ रुपयांची देणगी व इतर दहा पाच रू. खर्च म्हणून त्यांनी दिली. पी.डब्ल्यू.डी. कडून छोटी मोठी कंत्राटे मिळवून शाळा खर्च भागवत. शासनाच्या दक्षिणा प्रॉज फंडाकडून वार्षिक ९०० रुपये मदत मिळवली तर इमारत निधीसाठी ५००० रु. मंजूर करवून घेतली ते सुध्दा अपुरेच होते. या जर्जात सावित्रीबाई ही अनेक प्रयत्न करत होती.

ज) मुलींच्या शिक्षणासाठी सर्व काही:

मुलींच्या शिक्षणासाठी मुली जमवित असतानाच दलितांच्या जीवनात प्रकाश आणून रांजलेल्या, गांजलेल्यांना निर्भय बनवून भयभित स्त्रीयांचे बळ वाढवत असतानाच पुणे शहरात प्रबोधनाची, नविन विचारांची चळवळ उभा करून मुलींच्या शिक्षणासाठी घोरोघरी हिंडून भिक ही मागीतली. काजळलेले व मागासलेले जीवन प्रकाशमान, उन्नत, प्रगत होण्यासाठी तन-मन-धनाने जर्ज जे ले. ज्यामुळे स्त्रीमन समर्थ होऊन त्यांच्यात विश्वास निर्माण झाले.

ड) विनावेतन विद्यादान:

शाळेतील सर्व मुली दलीत व दारीद्र्याने गंजलेल्या होत्या, शैक्षणिक शुल्क ते देऊ शकत नव्हते. पून्हा धर्म जपणाऱ्यांचा विरोध त्यात भरच घालनारे होते. शिक्षकांचा पगार हितचिंतकाच्या मदतीतूनच दिला जात असे. विद्यार्थ्यांची संख्या वाढल्याने सहकारी शिक्षकांची गरज होती पण पगार अभावी मोठे वेतन मिळेल तिथे शिक्षक शाळा सोडून जात होते. शाळेचे नुकसान होत होते. पण विनावेतन व त्याग बुद्धीने काम करणारे सावित्रीबाईसारखे मिळणे दुर्मिळच. एवढेच नाही तर त्यांनी मुज्याध्यापिज म्हणून शिक्षणाच्या सुधारणेसाठी उदारपणे जीवन समर्पित करण्याचे ठरविले होते.

इ) शिक्षण मंडळाची स्थापना:

शाळा चालवण्यामध्ये अनेक अडचणी निर्माण होताना एकटे शाळा चालवण्याऐवजी समविचारी मंडळींनना सोबत घेऊन शाळा चांगल्या पध्दतीने चालवण्यासाठी संस्था स्थापन जे ली. अडचणी निर्माण होताच मंडळाच्या सभासदांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करून कार्यामध्ये गती निर्माण करण्यासाठी फुले दाम्पत्य कार्य केले. या मंडळामार्फत नेटीव फिमेल स्कुल, पुणे व दि सोसायटी फॉर प्रमोटिंग दि.एज्युकेशन ऑफ महारस, मांगज ॲन्ड एक्स्ट्रोज अशा शिक्षण संस्था स्थापन करून पुणे परीसरात शाळेचे जाळे विनले.

फ) शैक्षणिक सिध्दांत:

आपल्या मुलांना शिकवणे हे मात्यापित्याचे कर्तव्य आहे. जे मातापिता आपला पुत्र कन्येस शिकवत नाहीत ते त्यांचे शत्रु असतील असे समजावे. पाल्यांना विद्या शिकवावी ज्या योगे ते सदाचाराचे वृत्त पाडण्यास समर्थ होतात. हे सांगतानाच मुलांच्या घरच्या व सभोवतालच्या परिसराचाही ते अभ्यास केले. पुढे ते म्हणतात, "शिक्षणाचे मुळ संस्कारात आहे हे संस्कार जर्भावस्तेपासूनच सुरू होतात त्यात आईची मानसिकता महत्वाची असते". स्त्री ची प्रगती झाल्याशिवाय समाजाची अधोगती थांबजार नाही. समाजाची नविन पिढी निरोगी व्हायचे असेल तर नैतिक स्वास्थ्य निरोगी रहाणे महत्वाचे असे त्यांचे सिध्दांत होते.

ज) सावित्रीबाईंचे प्रयोग:

शिक्षणतज्ञ व विचारवंतांच्या प्रभावाने प्रभावित होऊन व समाजाच्या विरोधाला गृहीत धरून त्यांनी अध्ययन-अध्यापनात अनेक प्रयोज जे ले त्यात जातनिहाय शिजज, आनंददायी शिजज, रात्रशाळा व प्रोडशिक्षण, आर्थिक व सामाजिक वर्गीकरणात्मक शिजज, व्यवसायिज व स्वयंरोजगारात्मक शिजज सारजे प्रयोज ज रजारे सावित्रीबाई फुले एक शिक्षण तज्ञच होत्या.

ह) शैक्षणिक विचार:

आपल्या वडील बंधुला लिहिलेले पत्र, त्यांनी दिलेले भाषणे व सावित्रीबाईंच्या कवितेतून त्यांचे शिक्षणाविषयीचे विचार स्पष्ट होतात. विद्या हे पशुत्व नष्ट करणारे आहे, ती प्राप्त करून घेणाऱ्याची निचता पळून जाईल, विद्या व्यवसायिभिमुख असावे, खेड्यातील कामगारांच्या बुद्धीचा, ज्ञानाचा, श्रमाचा उपयोग करून घेणे काळाची गरज आहे, सदाचारण हे मनुष्यास अधिक सुख प्राप्त करून घेण्याचे वृत्त आहे, विद्या हे मनुष्याचे श्रेष्ठ धन आहे, मनुष्याने सावध राहून व्यसनाला हुंज-ही पाहू नय, शहाण्याने कर्ज काढणे अनर्थाचे मुळ आहे. असे एकंदरीत त्यांचे सिध्दांत असून त्यांच्या भाषनातूनही दृष्टीकोण दिसून येतो. प्रतिकुल

परीस्थीतीतही वेगवेगळ्या सामाजिज अडसराना सामोर जात सावित्रीबाईनी केलेल्या शैक्षणीक संघर्ष, सामाजिज जार्य व नैतिज मुल्यांचे रूजवण या विचाराचा विचार करण्याची देखील आमची लायकी नाही. आम्ही जर समाजाचे ऋण फेडू शकत नाही तर त्यांच्या कार्यावर भाष्य करण्याचा अधिकारही आम्हाला प्राप्त होत नाही. उसळत्या लाटेत जर आम्ही स्वतःला झोकून देऊ शकत नसू. तर आम्हा स्वतःला सुशिक्षीत म्हजण्याऐवजी फक्त शिक्षीत म्हणावे, असे मला वाटते.

इ.स. १८९७ साली पुणे शहराला प्लेगने घेरले होते दररोज कित्येक मानसे मरत होती. सावित्रीबाईनी यशवंतरावांना बोलावून दवाखाना घालायला लावले व स्वतः आजारी मानसांना दवाखान्यात आणून उपचारकरीत. मुढवा गावच्या पांडूरंग गायकवाडला प्लेगची लागण झाल्याचे कळताच तिकडे धावल्या त्याला पाठीवर घेऊन दवाखान्यात पोचल्या. त्यातच त्यांना प्लेगची बाधा झाली आणि १० मार्च १८९७ रोजी रात्री ९ वाजता त्यांचे निधन झाले. एका सामाजिज आणि शैक्षिज संघर्षमयी जीवनाची यात्रा इथे संपली.प्रतिकूल परीस्थीतीत कोणत्याच समाजव्यवस्थेला न घाबरता दुर्बल मागास घटकांना न्याय मिळवून सामाजिक व शैक्षिणिक विक्रतीवर त्यानी तीष्ण धारदार कार्यानी हल्ला करून मानव निष्ठेचा पुरस्कार केला त्यातील एक तरी जार्य ख-या अर्थाने पार पाडु शज लो तर ख-या अर्थाने त्यांच्या विचार आजि कार्याचा गौरव होईल.

शिष्य :

१. सावित्रीबाई फुले म्हणजे स्त्री शुदातिशुद्रांचीही मुक्ताई होय.
२. महाराष्ट्रातील सामाजीक क्रांतीची अग्रणी होय.
३. आद्य स्त्री शिजिज व मुख्याध्यापिका होत.
४. जोतीबांच्या सुखदुःखात सावलीप्रमाणे सोबत राहणारी आदर्श पत्नी ही होत.
५. सुने साठी शिक्षण मिळवून देणारे आदर्श सासुही त्या होत्या.
६. एक शिक्षणतज्ञ प्रतिभांसपन्न ज वयीत्री ,तत्वज्ञ, विचारवंत ही त्या होत्या.
७. आधुनिक काळातल्या स्त्री शिक्षणाच्या सार्वजनीक जीवनाची सुरूवात त्या होत्या.

संदर्भ ग्रंथ यादी

१. प्रा. सुनिता निडवे-ढजे - जाने २०१०, सावित्रीबाई फुले विचार आणि कार्यचिन्मय प्रकाशन ,औरंगाबाद
२. डॉ. अनिल कोठारे -२०१३ भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास एज्युजे शन पब्लीजे शन, औरंगाबाद
३. उगले जी.ए -२००७ सावित्रीबाई फुले, साकेत प्रकाशन,औरंगाबाद
४. जंबळे झुंबरलाल -२६ जाने १९९५ सावित्रीबाई फुले, सुगावा प्रज शन, पुजे
५. माळी मा.जो -२००६ सावित्रीबाई फुले-समग्र वाडमय, महाराष्ट्र राज्यसाहीत्य संकृती मंडळ, मुंबई